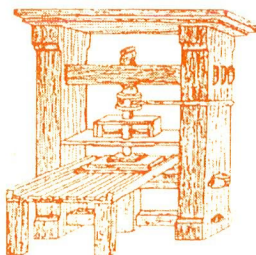

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMENYEK

A
MAGYAR TANSZÉK
FOLYÓIRATA

KULTÚRA, NEMZET, IDENTITÁS

1.
2006

ETO: 821.511.141+811.511.141

YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

**A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA
2006. XXXVII. évf. 1. sz. ÚJ FOLYAM XII. évf. 1. sz.**

KULTÚRA, NEMZET, IDENTITÁS

2006.

1.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kara
Magyar Tanszékének folyóirata

Megjelenik évente négy szám.

Kiadja a Magyar Tanszék
a Szerb Köztársaság Tudományügyi
és Technológiai Minisztériuma, valamint
az Illyés Közalapítvány támogatásával.

Felelős szerkesztő: Bányai János
Főszerkesztő: Harkai Vass Éva
Szerkesztőbizottság: Derék Pál (Bécs), Fazekas Tiborc (Hamburg),
Jankovics József (Budapest), Tuomo Lahdelma (Jyväskylä), Láncz Irén,
Papp György, Gerold László és Utasi Csilla.

Szerkesztőségi titkár: Kovács Rácz Eleonóra

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska
Angol fordítás: McConell-Duff Márta

Szerkesztőség: BTK, Magyar Tanszék
21000 Újvidék/Novi Sad, Dr. Zoran Đinđić u. 2.
Tel.: (021) 458-673, e-mail: hungar@unsff.ns.ac.yu
Műszaki előkészítés: Csernik Előd, tel.: 064/14 10 272
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 505-103
Készült 2007-ben 200 példányban

TARTALOM

KULTÚRA, NEMZET, IDENTITÁS
VI. NEMZETKÖZI HUNGAROLÓGIAI KONGRESSZUS
Debrecen, 2006. augusztus 21—26.

PLENÁRIS ELŐADÁS

- BÁNYAI János: Hagyomány és modernitás konfliktusa:
a kisebbségi kulturális kánon 7

SZEKCIÓELŐADÁSOK

Irodalomtörténet, irodalomelmélet

- GEROLD László: Kisebbségi mentalitás-variációk a vajdasági
magyar drámában 17
- FARAGÓ Kornélia: A geokulturális narratológia kérdéstávlatai.
A fikció „referenciális termelékenysége” 24
- HARKAI VASS Éva: A félrecsúszott nyakkendőről a félrecsúszott
„Élet”-ig. Diskurzusok párbeszéde: az újraírás 30
- CSÁNYI Erzsébet: Interkulturális kontextualizáció – a kódolás
fordulata. Nyelvi és képi narráció Tolnai Ottónál 44
- HÓZSA Éva: A tékozlás tünetei? A mai vajdasági magyar próza
és a perem-trauma kultúrája 51
- BENCE Erika: Az áttételesség és a helyettesítés alakzatai. Történelmi
emlékezet a vajdasági magyar irodalomban a XX. század utolsó
évtizedében 68
- UTASI Csilla: A Száz fabula európai irodalmi kontextusa 77

Nyelvészet, művelődéstörténet

- MOLNÁR CSIKÓS László: A kettős és többes identitások
szociolingvisztikai szempontból 84
- ANDRIĆ Edit: A vajdasági diákok kétnyelvűsége 99
- CSEH Márta: Kultúrák találkozása: a műfordítás 116
- KATONA Edit: Irodalompolitika és értékközvetítés. Szubjektív
gondolatok a második világháború utáni időszak délvidéki
fordítási irodalmáról 123
- KÁICH Katalin: Színházi kapcsolatok a reformkorban a mai
Vajdaság területén 137
- ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna: Vajdasági magyar vonatkozású
bibliográfiák a XXI. század elején 144

SADRŽAJ

KULTURA, NACIJA, IDENTITET
VI MEĐUNARODNI KONGRES HUNGAROLOGA
Debrecin (Mađarska), 21–26. avgust 2006.

PLENARNO IZLAGANJE

Janoš BANJAI: Konflikt tradicije i modernizma: manjinski
kulturalni kanon 7

SEKCIJSKA PREDAVANJA

Istorija književnosti i teorija književnosti

Laslo GEROLD: Varijacije manjinskog mentaliteta u dramama
vojvođanskih Mađara 17
Kornelija FARAGO: Pitanja perspektive geokulturalne naratologije 24
Eva HARKAI VAŠ: Dijalog diskursa: „ponovno pisanje“ 30
Eržebet ČANJI: Interkulturalna kontekstualizacija – preokret u
kodiranju. Jezička i vizualna naracija kod Ota Tolnaja 44
Eva HOŽA: Simptomi rasipanja. Današnja proza vojvođanskih
Mađara i traumatična kultura „periferije“ 51
Erika BENCE: Figure transmisije i zamenjivanja
Istorijsko sećanje u književnosti vojvođanskih Mađara
u poslednjoj deceniji XX veka 68
Čila UTAŠI: „Sto fabula“ u evropskom književnom kontekstu 77

Lingvistika i istorija kulture

Laslo MOLNAR ČIKOŠ: Dvojni i pluralni identiteti iz
sociolingvističkog aspekta 84
Edita ANDRIĆ: Dvojezičnost vojvođanskih učenika.
Subjektivne misli o književnom prevodilaštvu u Vojvodini posle
drugog svetskog rata 99
Marta ČEH: Susret kultura: književno prevođenje 116
Edit KATONA: Književna politika i prenos vrednosti 123
Katalin KAIČ: Pozorišni kontakti u doba reforme na teritoriji
današnje Vojvodine 137
Julijana IŠPANOVIC ČAPO: Bibliografije o vojvođanskim
Mađarima na početku XXI veka 144

CONTENTS

CULTURE, NATION AND IDENTITY

SIXTH INTERNATIONAL CONGRESS OF HUNGARIAN STUDIES

21.–26. August 2006. Debrecen

PLENARY SPEECH

BÁNYAI, János: Conflict between tradition and modernity:

a minority cultural canon 7

SECTION LECTURES

History of literature and theory of literature

GEROLD, László: Minority mentality variations in Hungarian
drama in Vojvodina 17

FARAGÓ, Kornélia: Prospects of geocultural narratology.
The “reality-producing” fiction 24

HARKAI VASS, Éva: From tie askew to “Life” askew.
Dialogue of discourses: rewriting 30

CSÁNYI, Erzsébet: Intercultural Contextualization – a turn in coding.
Linguistic or image narration in Ottó Tolnai’s work 44

HÓZSA, Éva: Symptoms of prodigality? Contemporary
Hungarian prose and the culture of border trauma in Vojvodina 51

BENCE, Erika: Figures of transposition and replacement.
Historical remembrance in Hungarian literature in Vojvodina
at the end of 20th century 68

UTASI, Csilla: The European context of the Hundred Fables 77

Linguistics and cultural history

MOLNÁR CSIKÓS, László: Sociolinguistic aspects of dual and
multiple identities 84

ANDRIĆ, Edit: Students’ bilingualism in Vojvodina 99

CSEH, Márta: Meeting of cultures: translation 116

KATONA, Edit: Literature policy and conveyance of values.
Subjective thoughts on translation-literature in Vojvodina after
the Second World War 123

KÁICH, Katalin: Theatrical relations within the territory
of Vojvodina in the reform age 137

ISPÁNOVICS CSAPÓ, Julianna: Hungarian bibliographies in
Vojvodina at the beginning of the 21st century 144

BÁNYAI JÁNOS

HAGYOMÁNY ÉS MODERNITÁS KONFLIKTUSA: A KISEBBSÉGI KULTURÁLIS KÁNON

Conflict between tradition and modernity: a minority cultural canon

A kisebbségi kultúrák és irodalmak létezésének meg fenntartásának feltétele a hagyományhoz való viszonyulás, ezzel együtt a saját és a nemzeti, valamint a saját és a többségi kulturális viszonylatok arányos vagy aránytalan elrendezése. Kulturális konfliktusok forrása lehet mind a hagyományörzés, mind a hagyományvesztés külső vagy belső erőforrásokból történő erősítése vagy éppen gyengítése. A kisebbség saját kultúrájában a hagyomány és a modernség konfliktusát érzi át legmélyebben, ugyanis fennmaradását sok esetben premodern kulturális világképének megőrzésében látja, és így kimarad a modernitás folyamataiból.

Kulcsszavak: kisebbségi kultúra, premodern és modern kisebbségi kultúra, hagyományörzés és hagyományvesztés, kisebbségi kulturális kánon

Nemzeti kisebbségek, kisebbségi kultúrák és irodalmak vannak – hogyan lehetségesek? Így is hangozhat a kérdés, előadásomnak nem retorikai kérdése, és sűrűn el is hangzik, ha nem is mindig ilyen kiélezett formában. Hasonló kérdéseket; csak más tárgykörben, sokan feltettek már. A mondat első fele látszólag minden kétséget kizáró állítás, a második felét viszont kételkedés és gyanú hatja át, ami elbizonytalanítja első felének minden bizonyítás nélküli állítását. Az, hogy nemzeti kisebbségek, kultúrák és irodalmak vannak, sokak számára – számomra is – közvetlen tapasztalással, akár megéléssel is bizonyított evidencia, ugyanakkor magam és mások számára az a tény, hogy nemzeti kisebbségek vannak, egyúttal nem bizonyítása, hogy kisebbségi kultúrák és irodalmak is vannak. Főként azért nem, mert a nemzeti kisebbségeket, elsősorban a szomszédos országokban élő magyar nemzeti kisebbséget, a történelem, szerintem a történelem rosszindulatú fintora, mások szerint a történelmi igazságtétel teremtette meg és nem a kisebbségi helyzetbe kényszerült számos vagy kevésbé számos közösség szabad akarata és választása. A kisebbségi helyzetbe erőszakolt közösségnek volt – nemzeti – kultúrája és

irodalma, még mielőtt a határon túlra került volna, ezt a kultúrát és irodalmat vallotta magáénak, ami mellett természetesen létezett helyi, regionális, „saját” kultúrája és irodalma is mint a nemzetinek kiegészítése és tartozéka, másfelől, legtöbbször mellőzve, számításba sem vett kulturális értékrendje is, amelyhez ragaszkodott, hiszen egészében a sajátjának tekintette, de nem tekintette sem önállónak, sem pedig tartalmi, nyelvi, formai megkülönböztető jegyei alapján a nemzetitől függetlennek. Az olyan köznyelvi közlések, mint a „nálunk nem így mondják”, vagy a „nálunk nem így teszik”, vagy a „nálunk nem így ünneplik”, nem jelentett különállást, másságot sem jelentett, amíg a kisebbségi helyzetbe szorult helyi vagy regionális közösséget az országhatár erőszakos megvonása nem sodorta új, történelmében korábban meg nem élt élethelyzetbe, csupán különbözést jelentett, másoktól való, akár a szomszéd falutól való eltérést jelentette, ezen túl pedig a saját kistérségi hagyományok és szokások őrzését és ápolását, amivel együtt járt szó szerinti védelmezésük is. A kérdés most az, hogy a kisebbségi helyzetbe sodort nemzeti közösség ezt a különbözést, a saját kulturális tradíciót és szokást a viseltől, a népi építészetben, a helyi lakberendezésben át a népi időjósálságig, hiedelmekig és legendáig mennyiben tekintette a határok megvonásával távolabbra került nemzeti kultúrától való elszakadás vagy egyszerűen a viszonylagos eltávolodás körülménye következtében valóban a másság és különállás egyik lehetséges alapkövének, illetve olyan közvetett vagy közvetlen, kulturális és történelmi, nyelvi tapasztalatnak, amelyre ráépülhet valamely kisebbségi közösség kényszerű és mindig csak viszonylagos önállósulásának lehetősége a kultúra térségeiben. Amennyiben a sajátnak a megtapasztalása gyöngének bizonyult a kisebbségi kultúra fenntartásához, folytathatóságához és alakításához, ezzel egyidőben a sorozatos tiltások, a kapcsolattartás megnehezítése miatt részben megszakadtak a nemzetivel való összetartozás akár személyes, akár intézményes formái, viszont mindezek a hátráltató és bezárkózásra készítő körülmények nem szüntették meg a kultúra igénylését, mert nem is szüntethették meg, hiszen a kultúrát a kisebbségben mint kulturális közösségben gondolkodók nem a létezés díszének, hanem a kisebbségi létezés igazolásának és legitimációjának tekintették, joggal. Miközben azt is evidenciának vették, hogy nincsenek részleges kultúrák, csak teljes kultúrák vannak, mert csak a teljesek képesek önmaguk reprodukálására, alakítására és megválasztására. Ugyanezért a kisebbségi közösség kultúrát, irodalmat és művészetet igénylő részének szembesülnie kellett a hagyománytalansággal, a saját megkülönböztethető hagyomány hiányának frusztráló lidércével. Mostanáig bőven akadnak a kisebbségi hagyományt alulértékelő vagy létezését egészében tagadó, mert az egyetemes nemzeti hagyományban csupán szegmentumnak, vagy annak sem tekintő álláspontok. A hagyomány viszonylagos hiányának érzete a kisebbségi közösségek kulturális igényét a hagyo-

mánytalanság veszedelmének elrejtése végett nagyrészt a helyi kulturális tartalmak felé fordította. A sajátján mértéken felüli hangsúlyozásába fogtak, elfeledett szövegeket, lappangó stílusváltásokat, porosodó emlékeket idéztek fel. Mások pedig, hogy a kisebbségi kultúra létezését észlelhetővé tegyék, az új ország kultúráját igyekeztek nyelvtanulással, szokások és hagyományok átvételével, idegen mércék és elvek felvételével elsajátítani, illetve magukévá tenni, így teremtve meg önmaguk és közösségük számára a létezéshez, a kisebbségi kultúra létének fenntartásához nélkülözhetetlen toleráns, egyszerre befogadó és kibocsátó szellemi környezetet. Ami legtöbbször nem hozott megoldást, a kulturális igényt viszont egyirányú utcába terelte. Hangsúlyozom, nem zsákutcába, hanem egyirányú utcába, vagyis az egyidőben kibocsátó és befogadó kultúra helyett a csupán befogadó kultúra utcájába.

A kisebbségi helyzetbe került nemzeti közösségek évek során kidolgozott mindhárom kanonikus önigazolási kísérlete – a hagyománytalanság megtapasztalása, a helyi kulturális jelrendszerek értékvilágának felnagyítása és a külső, az „idegen” kultúra fokozott, legtöbbször nem kritikus elsajátítása – egyenesen a veszélybe sodort, a veszélyeztetett kultúra megtapasztalásából következett, abból, hogy a közösség egyrészt nem számíthatott semmiféle újrendezésre, pedig erősen éltek a visszarendeződés mostanáig is létező illúziói, másrészt pedig a közösség el- és magárahagyatottságának megtapasztalásából. Ezért kerülhetett sor a mostanáig fenntartott sajátján szüntelen keresésére, de semmiképpen sem a vele való szembesülésre, vagyis semmiképpen sem a kulturális igények kritikájára. Ellenkezőleg, a kultúra veszélyeztetettségének megélése a kisebbségi közösségek számára a kultúra felértékeléséhez vezetett, mind a gazdasággal, mind a politikával szemben. A kisebbségi kultúra veszélyeztetettségének megélése következtében, minthogy a kultúra a történelem és a valóság megtapasztalásának, de ebben az esetben nem kritikájának nélkülözhetetlen tényezője, minden másnál fontosabbá vált a kultúra őrzése és ápolása, minthogy benne még a sorozatosan megélt vagyoni kisémmizés, a gazdasági háttérbe szorítás, az intézmények, főként az iskolák részleges felszámolása eszközhöz nyúló (többségi) intézkedések hatásának gátját, a velük szembeni ellenállás esélyét vélték felismerni. Ebből a körülményből következhetnek a kultúra és intézményei megőrzésének erős tendenciái a magyar kisebbségi közösségekben, minek folytán e kultúrák hatványozottan műveltségi, ezen belül pedig legtöbbször irodalmi kultúrákként hallatnak magukról. Amennyiben a kultúra valóban „valóságértelmezés”, és mint ilyen, „[L]ényegét tekintve állandóan változik”¹, a veszélyeztetettség megélése a kisebbségi kultúrákat az adott történelmi körülményekhez való feltételes igazodás vagy önigazolás mellett konfliktusokba is sodorta, belső konfliktusokba, tisztázást igénylő,

¹ Bodó Barna: *Az identitás egyetemessége*. Kolozsvár, 2004, 90. 1.

de semmit sem tisztázó polémiákba, és külső konfliktusokba is, mind az (idegen) többségi, mind a nemzeti kultúrával szemben. Mostanáig befejezetlen polémiák és konfliktusok ezek, mind a kisebbségi kultúrák keretein belül, mind pedig a kisebbségi és többségi, illetve a kisebbségi és nemzeti kultúrák között. Néha fellángolnak, máskor elcsendesülnek, de nem szűnnek meg, mert nem szüntethetők meg. Minthogy a kisebbségek létezését tagadó megkérdozettség tárgyaltan, a kisebbségek és a kisebbségi kultúrák meg irodalmak létére rákérdző „hogyan lehetségesek” kérdés kétségbevonást kifejező retorikája is e befejezetlen vitákból eredeztethető.

A hagyománytalanság lidérce, a sajátnak, a helyinek, a vidékinek felnagyítása, a többségihez való, sokszor viszolygást kiváltó igazodás a kisebbségi kultúrák és irodalmak létéről folyó vitáknak három meghatározó körülménye. Nem véletlenül tekintette a hagyománytalanságot a vajdasági magyar irodalom alapítójaként tisztelt Szenteleky Kornél részint ezen irodalom alapítása és fejlesztése szempontjából leküzdhetetlen akadálnak és egyúttal a kisebbségi kulturális szituáció meghatározó tényezőjének is. „Legelőször a tradíció hiányzik, a múlt, az elkezdett irány, a lefektetett alap, amelyet folytatni, lerombolni, átfórmálni, megtagadni mindig könnyebb, mint teljesen újat csinálni. Ezen a tespedt, művészietlen lapályon nincs semmi, de semmi emlék...” – írta Szenteleky *Levél D. J. barátomhoz a „vajdasági irodalom”-ról* című nevezetes vitacikkében.² A későbbi, a „szellemi lét helyi múltjának feltérképezésére” tett múltfeltáró erőfeszítések mindmáig nem csendesítették el, bár ritkábban kerül már szóba, a múltakból kiválasztott szövegek újraközlése, ásatások és építészeti meg művészeti emlékek feltárása után³ a hagyománytalanság tudatformáló érzése és réme, aminek csak másik változata a „helyi múlt” behelyettesítése a nemzeti múlt értékeivel, ezzel együtt a világirodalmiakkal vagy általánosnak és lényeginek vélt értékekkel. A hagyománytalanság nyomasztó érzését nem a múltból kiemelt szövegek, nem a másikkhoz, a nemzetihez, az idegenhez vagy éppen a világirodalmihoz való odailleszkedés szüntethetné meg, mint ahogy valójában nem is szüntette meg, hanem a hagyományválasztás esélye számolhatná fel,

² Idézi Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Újvidék, 1968, 9. l.

Bori, az első vajdasági magyar irodalomtörténet szerzője vitába száll Szentelekyvel, mondván: „Noha irodalmunk felismerte önállóbb léte kategóriáit, s Vajdaságot szellemi egységként is fel tudta fogni, bátortalan kísérleteken kívül alig-alig tett valamit szellemi lét helyi múltjának feltérképezése és tudatosítása érdekében.” Bori Imre: i. m., 12. l.

³ Legtöbbet ezen a téren Bori Imre tett. Már a jugoszláviai magyar irodalom első története megírásának, majd a későbbi antológiáknak, szövegközléseknek, de az irodalomtörténet többszöri bővítésének és javításának hatására is mintha a hagyománytalanság tudata érvényét vesztené volna. Főként amióta megjelenhetett Bori Imre „délvidéki olvasókönyve”: L.: B. I.: *Ember; táj, történelem*. Forum Könyvkiadó, Újvidék – Agapé, Szeged, 2001.

amennyiben a kisebbségi kultúra – saját alakulástörténetében – általában is megteremtené a kulturális választás feltételeit és körülményeit. Egy kultúra megőrzése és alakulástörténete folytathatóságának – Will Kymlicka megglátása szerint – a „választás kontextusa, értékét pedig az adja, hogy lehetőséget teremt a jelentésteli lehetőségek közötti választásra”.⁴ Ennek a választásnak, illetve a választás kontextusa igénylésének egyik példája Tözsér Árpád megfigyelése, aki a kisebbségi irodalom létkérdésével szembenézve fogalmazott így: „Az irodalom, a jó irodalom, a nagy irodalom mintegy [ennek] a nemzetek fölötti nyelvnek a jelrendszerét bővíti, tágítja, s talán mondanom sem kell, hogy ilyenformán ez a bővítés, tágítás az illető irodalomnak egyben értékmérője is, s hogy »nemzetiségi« irodalmi művet épp úgy, mint »nemzetit« csak ilyen igénnyel érdemes írni, s ami ezen a mércén alul van (legyen az – eredetét tekintve – »nemzetiségi« vagy »nemzeti«), így is, úgy is pusztán helyi értékű írásbeliség.”⁵ Most nem teszem fel a kérdést, hogy milyen jelrendszer a „nemzetek feletti nyelv”, mert éppen ez a jelrendszer az a – Tözsér könyvének címe nyomán mondom – tanulmányozásra váró „nem létező tárgy”: maga az irodalom, melynek örökölt és természetes arisztokratizmusát a közéleti demokrácia nem kezdheti ki, viszont mindenkor kikezdheti a kritika mellőzése, a „mércén aluli”-nak nem mércén aluliként való megítélése, a pusztán „nemzetiséginek” vagy „nemzetinek” kritikátlan átírása az irodalom amúgy esztétikával és poétikával védett térségeibe, legtöbbször a hasznosság, és talán még többször a hasznosíthatóság nem irodalmi, még csak nem is kulturális kritériumai szerint.

A hagyománytalanság tudata éppen ezért aligha számolható fel a helyi- nek, a vidékinek, a regionálisnak számbavételével, sokkal inkább csendesíthető el, vagy akár fel is számolható a hagyományválasztásra való képességnek és felkészültségnek kanonizációs műveleteivel, amelyek annak belátásához vezetnek, hogy a kultúrát nem más, maga a kultúra őrzi meg, amennyiben önmagát fenntarthatónak és alakíthatónak, tehát egészében nyitottnak és változónak tekinti. A kultúrának vannak valóságtapasztalatai és valóságismeretei, de vannak kulturális tapasztalatai is, amely tapasztalatoknak kiterjesztése – tágítása és bővítése – nem máshol, magában a kultúrában játszódik le, mert ezek éltetik és tartják is fenn, amíg fenntartható. Csak a kultúrák sokfélesége csendesítheti el és vonhatja vissza a hagyománytalanság tapasztalatát, de még így sem számolható fel teljes egészében. A sokféleség elodáz, de a bajokat nem szünteti meg.

Ám átvezet a helyi értékűnek tanulmányozásához. Bori Imre fejtette ki, hogy az irodalomalapítás gondját viselő Szenteleky Kornélnak akkor kellett

⁴ Idézi Bodó Barna: i. m., 90. l.

⁵ Tözsér Árpád: *A nem létező tárgy tanulmányozása*. Pozsony, 1999, 174. l.

a húszas évek végén a „helyi színek” elméletét meghirdetnie, amikor „Herceg Ferenc, Gozsdu Elek, Ambrus Zoltán, Balázs Béla, sőt Móricz s leginkább Mikszáth” – Bori névsora ez – művei nyomán „a magyar irodalmi köztudatban [akkoriban] olyan sajátos tájhangulatok fűződnek, amilyeneket csupán Erdély színeiben élvezhetünk vagy Krúdy nyomán a Felvidék motívumaiban.”⁶ Ezt a vidéket Papp Dániel „egykoron” „irodalmi tündérlaknak” mondotta volt, közli Bori Imre, arra azonban nem tér ki, hogy éppen a múlt század elején és a korábbi évtizedekben az európai nagy irodalmak témarepertoárjában éppen a helyinek, egészen pontosan az egzotikusnak, az egzotikus vidékeket és tájakat, egzotikus szokásokat és népeket meglelevenítő műveknek, főként a novella- és regényírásban, milyen magas az árfolyama. Erről bőven szól Jeleazar Meletyinszkij a novella poétikáját és történetét összefoglaló munkája a tizenkilencedik és a huszadik század fordulójának novellatípusait taglaló fejezetében. Szenteleky jól tájékozódott az európai irodalmakban, valószínűleg ismerte is ezeket a tendenciákat, amiből arra is következtetni lehet, hogy nemcsak az adott történelmi és kulturális helyzetfelismerés, a hagyomány hiányának tapasztalata, valamint a helyire való ráutaltsága vezette a „helyi színek” programja felé, hanem európai, sőt világirodalmi tájékozottsága és olvasottsága is. Itt nem pusztán a „semmitől indulás”, még csak nem is egyszerűen „a helyi szellemi eredmények felhasználása” vezette Szentelekyt a nevéhez fűződő és gyakran rosszszallóan értelmezett elmélet gyakorlatiasítása irányába, hanem — elrejtve ugyan — rendkívüli irodalmi ismeretei és kultúrája. Amiből természetesen nem következett, mert nem is következhetett, igazi irodalmi értékeremtés, főként nem a „bővítés és tágítás”, Tözsér Árpád mondotta értelmében. Ha Szenteleky a „helyi színekkel” felemelni kívánta a formálódó vajdasági magyar (kisebbségi) irodalom szellemi eredményeit, a fordítottját érte el, azt, hogy a helyi színek nevében mindent, sok mindent irodalomként lehetett eladni, olyasmit is, ami az irodalommal még köszönő viszonyban sem volt. Szenteleky, majd Szirmai Károly a *Kalangya* folyóiratot alapítva és szerkesztve hamar szembe került a „helyi színek” vadhajtasával, a provincializmussal, ezzel együtt a szűk körű érvényesség önelégültségével, a helyi érdek és érték mindent — leginkább a kulturális és irodalmi értéket — helyettesítő törekvésével. Harcukat sokáig nem sikerült megvívniuk, így aztán a „helyi színek” mostanáig a „vajdasági írás” egyik, többfelé ágazó, saját hagyománya. Ami rejtőzködve és bújtatva, rendre más néven, de azonos tartalommal, mostanában erős külső és belső támogatást élvezve tovább él a vajdasági magyar kultúrában. Egyik meghatóan szép jele ennek Pap József Bori Imre születésnapjára írott *Baráti felköszöntője* 2003-ból, amelyben a köl-

⁶ Bori Imre: i. m., 14. l.

tő jövődölése szerint az irodalomtörténész „pozitív recenziót” ír majd a „gondosan ciklusba” gyűjtött felköszöntőkről és kiadásra ajánlja a kiadónak, „mert hát, van bennük valami *a mi / életünkéből* – mondod majd megértően – / a keserveinkből, vigaszainkból”. „A mi életünkéből” kiemelt helye a versnek, és egy, a helyit, a lokálist magasba emelő irodalomszemlélet kifejezése, teljes összhangban a korábban emlegetett „nálunk nem így mondják” különbözést hirdető, mostanáig élő köznyelvi szóhasználattal. Bármennyire is megható az idős költőnek az idős kritikust felköszöntő verse, nem nehéz benne felfedezni a kultikus nyelvhasználaton túl az identitáskeresés nyelvi gesztusát. Mert Szenteleky óta nem szűnt meg a vajdasági magyar kultúra és irodalom önazonosságának keresése, ami – talán azt is meg lehet kockáztatni – az egész elmúlt évszázad folyamán, sőt máig tartóan hatja át a kisebbségi magyar irodalmakat, vagyis az önértelmezés, az önmetaforák keresésére és feltárására irányuló törekvésüknek erős indulata. Ennek az indulatnak talán legmagasabb szintű megjelenése Tolnai Ottó költészetében⁷ ismerhető fel, amely költészet nyelvében, szóhasználatában, de élményvilágában is mintha tájházi gyűjtemény lenne, mert minden erősen hangsúlyozott szavának, kifejezésének és képének származási helye pontosan, vagyis helyileg kijelölhető, amin semmit sem változtat a költőnek a világban való többirányú irodalmi és művészeti tájékozottsága. Amibe beletartozik szava-inak és képeinek metamorfózisa a szövegköziség, az át- és ráírás, az allúziók, a jelzett vagy jelöletlen hivatkozások, idézetek és parafrázisok eszközével. Ez emeli költészetét a kánonképző költészetek sorába, miközben semmiképpen sem szakad és távolodik el költészetének helyi, lokális forrásaitól. Akár az is mondható, hogy Tolnai Ottó költészetének tájházában nagy költészet lakozik, az a kifürkészhetetlen jelrendszerben megszólaló irodalom, amelyről Tózsér Árpád itt idézett mondataiban beszél. De beszél róla legújabb kötetének⁸ *Utómodern fanyalgás a szlovákiai magyar irodalom tárgyában* című, Cselényi László könyvét kritikusan „olvasó” versében is. „Ma az egykori világirodalmi hevületünk s a néhai szlovákiai magyar irodalom csak együtt adják ki az emlékeink parlamentjét” – írja a versben Tózsér, majd így folytatja: „S te – mármint Cselényi László – mint hamisítatlan római jellem, XXI. századi Antonius, dicsérve temeted múltunk gyarlóbb felét is, elismerésem érte!, de azért ne vedd zokon, ha én – Cassius módra – fanyalgok is kicsit!”⁹ Tózsér *Utómodern fanyalgása* arra figyelmeztet, hogy a kisebbségi – most éppen a szlovákiai, de mondhatnák vajdaságát is – önértelmezésre való, évtizedeken át tartó törekvése átfordult önmagának nem

⁷ Különösen az *Árvacsáth*, a *Balkáni babér*, a nadír-kötet, legújabban az *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben* című kötetekben.

⁸ Tózsér Árpád: *Légyökörek*. Új versek. Budapest, 2006.

⁹ Tózsér Árpád: i. m.

tagadásába, ám megkérdőjelezésébe és problematizálásába, ama retorikai kérdés második felének – „hogyan lehetségesek?” – tagadó megválaszolásába, hiszen a dicsérve temető Cselényi ellenében Tözsér néhai szlovákiai magyar irodalomról beszél, de ugyanígy beszélhetné néhai vajdasági magyar irodalomról Tolnai Ottó is, ha szóba hozná, mintha az ország elveszejtésével egy másik – nemzeti – kulturális közösség egyedüli érvényességét hirdetné meg, tagadva ily módon a kisebbségi kulturális és irodalmi kánon létjogosultságát.

Van azonban a „helyi színek”-elméletnek egy olyan gyakorlati interpretációja is, amelynek semmiféle kapcsolata nincs se Szentelekyvel, se a „mi életünk” darabjait hirdető Pap Józseffel és Bori Imrével, se a dicsérve temető Cselényivel, se a fanyar Tözsérrel, de a nyelvi metamorfózisokat látványosan működtető Tolnaival se, de szoros kapcsolatban áll a „helyi színek”-elmélet legrosszabb változataival, vagyis a provinciálissal, a banálissal, a kritika minden formáját nélkülöző utilitarisztikus irodalomszemlélet sok változatával, a legrosszabbakkal is, mert a kultúra és az irodalom hasznosíthatóságának elvét hirdetve a kultúra és az irodalom egészét alárendeli valamely kultúrát és irodalmat tagadó szempontnak. Így éppen azokat a területeket zárja el az irodalom és a kultúra elől, amelyeken egyedül létezni képes, a kultúra és az irodalom „valóságértelmezésének” és a kulturális választás kontextusának területeit. Se értelmezés, se választás, csupán a helyit magába záró, önmagát csupán a vidékiben felismerő aspektusa a kizárólagosságnak – ide is elvezetett a félreértett Szenteleky irodalomalapító és irodalomápoló szándéka. De nem érdemes erre több szót vesztegetni.

A kisebbségi kulturális és irodalmi kánon harmadik meghatározója az idegen kultúra, kisebbségi helyzetben a többségi vagy a szomszédos nemzet kultúrájának befogadása: Ennek egyik feltétele a fordítás, a másik az összehasonlítás. Szenteleky korán belátta ezt és Debreczeni Józseffel együtt, akihez az itt idézett nevezetes levelét intézte, már a húszas évek végén kiadja a modern szerb költészet antológiáját.¹⁰ Kettős kulturális szerepet bízhatott Szenteleky az antológiára. Részint a kortárs szerb költészet bemutatását a vajdasági olvasónak, részint pedig példát akarhatott mutatni a magát csak a hely szellemében felismerő, csak nagyon lassan eszmélő vajdasági íróknak a modernségből. Az irodalmi modernséget alig ismerő s azzal megbarátkozni nem tudó „vidéki” írók és költők azonban hiába kaptak kulturális leckét a *Bazsalikom* nevű antológia útján, a helyibe való bezáratottságukon nem mutatkozott rés, és ezen az sem változtatott sokat, hogy éppen a vajdasági irodalom születésének idején erős avantgárd hullám csapott át a fejek felett. A fordítás sohasem rendelkezik az eredeti vízjeggyel, alapjában véve csak

¹⁰ *Bazsalikom*. Modern szerb költők antológiája. Szerk. Debreczeni József és Szenteleky Kornél

jobb vagy rosszabb interpretációja az eredetinek, ezért van az, hogy eredetiből csak egy van, fordításából, mégpedig jó fordításából, több is lehet, de Szentelekyék nem a fordításnak ezen értelmezését követték, hanem a fordításban az önértelmezés kulturális lehetőségét ismerték fel. Valójában azt, hogy a fordítás eleve a választás kulturális kontextusa, hiszen nem mindennek a lefordítására mutatkozik igény, pedig minden irodalmi mű éppúgy vára-kozik, türelmesen várakozik fordítójára, mint olvasójára és értelmezőjére, hanem csak azoknak fordítása történik meg, mely művek az idegen immár elsajátított szavával a saját kultúrát teszik teljesebbé. A *Bazsalikom* szerb költészeti antológia tehát, mely antológia nem is ragaszkodik szigorúan az akkoriban a szerb irodalomban érvényes kánonhoz, már csak azért sem, mert a szerb költészet neve alatt horvát költők verseinek fordítását is közli, kulturális szerepet vállal szerkesztők által, mely kulturális szerep a későbbi évek irodalmi történéseiben is jól működik, kivéve a legutóbbi évtizedet, amelynek során a vajdasági magyar kultúra egyre tájékozatlanabb a szerb, a horvát és más délszláv kultúrák világában, mintha – ha nem is vészett ki – de legyengült volna az idegen és a szomszédos iránti érdeklődés, ami – talán nem is kell külön hangsúlyozni – az újra felerősödő és magára ismerő, kívülről és bentről egyaránt bőségesen támogatott, magát irodalomnak és eszmének hirdető provinciális előtt tárta ki a kapukat, ugyanakkor pedig elzárta az önértelmezés, a kulturális és irodalmi identitás peremvidéki, sokat ígérő ösvényeit.

A kisebbségi kulturális és irodalmi kánon e három alapvető tényezőjének – a hagyományválasztás kontextusának, a helyi érték megítélésének és az idegen befogadásának kultúrát meghatározó tényezője – története és értelmezése során mindvégig a hagyomány és a modernitás konfliktusa figyelhető meg. Nem annyira a nyitottság és a zárttság, mint inkább az állandóság és a folyamatos változás összetűzése ez. Egyik oldalon a veszélyeztetettség érzésével együtt járó bezárkózás, a másikon – ugyancsak a veszélyeztetettség átélése nyomán – a változások igénylése, a változások kontextusának megteremtése a kultúra és az irodalom életében.

A kérdés most az, mit lehet kezdeni ezzel az immár évszázada tartó és mostanra sem csendesülő konfliktussal? Nyilván semmire sem vezetne a helyiként értett és az egyetemes helyettesíteni szándékozó hagyomány, valamint az állandó változást és alakulást hirdető modern – bármit is értünk ma már ezen a szón, amikor a modern már rég átment tradícióba – konfliktusát elhallgatni és valami mással behelyettesíteni, hiszen maga ez a konfliktus, ahogyan a kisebbségi irodalmak és kultúrák megélik, ahogyan a kisebbségi közösségeket választás elé állítja, alapvetően nem más, mint maga a kisebbségi kulturális kánon. Amire azért is érdemes odafigyelnünk, mert éppen a hagyomány és a modernitás konfliktusában született, és ez a konfliktus teremt

számára sajátos beszédmodot a magyar irodalom és kultúra világában. Együtt élni a konfliktusokkal inkább, mint elrejteti őket – ebben kereshető a kisebbségi irodalmi és kulturális kánon létezése és létminősége. Vagyis – és ezzel az előadásomat indító kérdésre válaszolok – nemcsak nemzeti kisebbségek vannak, kisebbségi kultúrák és irodalmak is vannak, mert nincsen közösség teljes kultúra nélkül, ám hogy hogyan lehetségesek, arra nem lehet ki-jelentő módon válaszolni, mert valójában történetük van, de nincs teóriájuk, csak újabb kérdésekkel, a kételkedések és konfliktusok számontartásával, vagyis – egészen egyértelműen – csak polemikusan lehet válaszolni.

CONFLICT BETWEEN TRADITION AND MODERNITY: A MINORITY CULTURAL CANON

The existence and continuation of a minority literature is subject to conditions of attitude to tradition and also the well- or ill-proportioned classification of one's own to the national cultural relations of the minority, as well as of one's own to the national cultural relations of the majority nation. The enhancement or impairment of the preservation or the loss of tradition from outer or inner sources can both give rise to cultural conflicts. It is the conflict between tradition and modernity that minority communities are most deeply affected by in their own culture, namely, in many instances ethnic minorities see their survival in clinging to a concept of the premodern cultural world and by doing so they become left out from the progression of modernity.

GEROLD LÁSZLÓ

KISEBBSÉGI MENTALITÁS-VARIÁCIÓK A VAJDASÁGI MAGYAR DRÁMÁBAN

Minority mentality variations in Hungarian drama in Vojvodina

Annak ellenére, hogy a kisebbségi tematika s ezen belül kivált a kisebbségi mentalitás (élet-érzés, gondolkodásmód, viselkedésforma) témája nem kifejezetten gyakran fordul elő a vajdasági magyar irodalom s ennek keretében a vajdasági magyar drámairodalom történetében, legalábbis nem olyan mértékben, ahogy ezt a kérdés jelentősége és időnkénti kiélezettsége, aktualitása alapján vélnénk, időnként születtek olyan művek, melyek szerzői vállalkoztak ennek a kényes és fölöttébb érzékeny kérdésnek igényes irodalmi ábrázolására. Ezek között mindenképp három drámát kell megnevezni, melyekben egyéni történetek során jellegzetes közösségi, vajdasági magyar kisebbségi mentalitás fejeződik ki, ezek: Deák Ferenc *Légszomj*, Tolnai Ottó *Könyökkanyar* és Varga Zoltán *Indiánsírató* című műve.

Kulcsszavak: kisebbség, mentalitás, dráma, Vajdaság

A három színpadi szöveg természetesen nem előzmény nélküli s nem is társtalan alkotás ilyen tekintetben a vajdasági irodalomban általában és ezen belül ebben a drámairodalomban sem.

Ha az előzmények után nyomozunk, akkor először is a két világháború közötti időszakkal kell foglalkozni, amikor a politika által történt határmódosítás folytán a vajdasági magyarság kisebbségi sorsba jutott, s amikor ebbe az új helyzetbe kellett beleilleszkednie, önmagára találnia. Ez természetesen a lassan konstituálódó vajdasági magyar irodalomban is kifejezésre jutott. Kezdetben inkább a személyesebb jellegű lírában s részben a helyzet bemutatására vállalkozó prózában, és csak elvétve a drámaírásban, amely állandó színház nélkül különben is elég értelmetlen vállalkozásnak bizonyult akkoriban.

Az időszak drámaírásában, bár valóban fölöttébb szerény eredményekkel dicsekedhet, több vonulat is létezett. Szenteleky Kornél Madáchhoz kötődve, az élet értelmét keresendő, az ember, az alkotó feloldhatatlan magányáról ír, többen (Radó Imre, Borsodi Lajos) a leggyakrabban művészkö-

rökben játszódó, a pesti színházi műsort követő polgári szerelmi háromszögtörténeteket szorgalmazták, vannak bizonyos avantgárd, illetve szociális tárgyú próbálkozások (Löbl Árpád, illetve Somogyi Pál tollából), s létezik a továbbélő népszínhagyomány a gombamód szaporodó műkedvelő egyesületek műsorigényének kielégítésére.

A kisebbségi mentalitás kérdése szinte kizárólag az utóbbiakban tematizálódik. Legkifejezettebben Börcsök Erzsébet *Esteledik* és Cziráky Imre *Muskátli* című művében. Mindkét népszínházi alapkonfliktusa a falusi és a városi életmód közötti választás kérdését veti fel. S mindkettő a kisebbségi megmaradás feltételeként a falusi változat győzelmét hirdeti, ahogy Börcsök fogalmaz: „Vesszenek a városiak! De nekünk meg kell maradni. Mert mi vagyunk a termőföld, belőlünk sarjad az élet...” Cziráky, kinek színműve addig nem tapasztalt esemény volt, több mint tíz helyen kapott színpadot, a városi és a falusi kultúra szembeállításával fogalmazza meg üzenetét. A mű lelkes fogadtatása, látva a népviseletbe öltözött, felpántlikázott, nemzeti színű lobogót lengető műkedvelőket megörökítő fotókat, csendes demonstráció is volt 1940-ben a kisebbségeket nem éppen kedvelő királyi Jügöszláviában.

A második világháborút követő évtizedben a kisebbségi kérdést államilag megoldottnak tekintették, következésképpen az irodalomban sem merül fel ennek érdemi ábrázolása.

A vajdasági magyar drámaírásban, akárcsak a vajdasági irodalom egészében, a hatvanas évek jelentették a fordulópontot. Egyrészt akkorra érték be az ötvenes években induló költők, prózaírók, másrészt egy új nemzedék jelentkezett, amely ugyan kezdetben elutasított mindennemű kapcsolatot a hagyománnyal, majd pedig ízlésében megerősödve felfedezte azt s megtalálta benne a számára közelit, illetve a vidékiességen túlmutató értékeket.

A kisebbségi lét, mentalitás is, amivel a líra és a próza időnként szerényen és visszafogottan foglalkozott, elsősorban Fehér Ferenc, Herceg János és Németh István által, s ami majd negyedszázadig nem téma a drámaírásban, ekkor tűnt fel a magyar irodalomnak ebben a szegmensében. A fordulatot Deák Ferenc művei hozták. Őt az emberi kapcsolatok torzulása érdekelte. Ennek keretében foglalkozott a hogyan élünk kérdésével, melynek ábrázolásában a drámai konfliktus egyik pólusán mindig a tennivágyás, vele szemben pedig a másik póluson a bénító enerváltság, a kiszolgáltatottság elfogadása található. Az akár tézis- vagy paraboladrámának is nevezhető *Afonyákban* (bemutató 1969-ben), amely egy kolostor jelképezte zárt közösségben játszódik, egy kívülről érkező romlatlan fiatalember lesz a körülmények áldozata, aki mind nagyobb megalkuvásra kényszerül, míg végül választania kell, vagy engedi, hogy betörjék vagy elűzik, de mindenképpen, lelkiileg vagy fizikailag, megölik. Ha túl tágan értelmezzük a főszereplő, György

esetét, akkor akár a kisebbségi ember sorsára is gondolhatunk, akit a nagyobb közösség állít választás elé: vagy beintegrálódik vagy megsemmisül.

A Deák-drámákban állandóan jelen levő, hogyan élünk kérdése a kisebbségi vonatkozásban tudatkritikának is tekinthető *Légszomj*-ban (bemutató 1971-ben) tematizálódik. Deák szerint, ahogyan a bemutató előtti nyilatkozatában áll, a dráma legfontosabb erénye, hogy „gátlások nélkül szól azokról a katarzisokról, amelyek ebben az új világban, korunkban keletkeztek, de amelyeknek a gyökerei sokkal mélyebbek”. Erre vállalkozott ő egy vajdasági magyar parasztcsaládon belül a családtagok magatartásának és egymáshoz való viszonyának bemutatásában. Szándéka erkölcsi katarzis kiváltása annak érdekében, hogy a belénk kövült, tudatunkba sült kishitűségre, szorongásainkra, alázatunkra irányítsa figyelmünket, elménket, hogy nézzünk szembe önmagunkkal és a velünk együtt élőkkel, számoljuk fel végre a téveszméket, hiedelmeket és a bennünk is jelentkező rosszindulatot. Arra szólít fel Donát, a szembenézést és változást sürgető főhős hasonlatával, hogy lássuk, mekkorára nőtt a kezünk, a lábunk, hogy talpon állva lássuk valódi méreteinket. Mert „Együtt fulladunk meg mindnyájan...” Ezt elkerülendő lázad, száll szembe családjával a kis közösséget kívülről is látni képes értelmiségi főszerplő. És ahogyan jelképes Donát helye a színpadi térben, úgy jelképes funkciójuk van a családtagoknak is. Kezdetben Donát a vízszintesen kettéosztott tér felső részén fekszik, keze, lába azonban lelóg az alsó szintre, így jut kifejezésre, hogy bár kívül került az alsó térből, de oda is tartozik. Majd a történet alakulása, a drámai konfliktus erősödése folyamán egyre szűkíti az alsó életteret. Légszomjat okoz családjának, a kérges szívű, de esendő, megalkuvó, sőt korrupt Apának, az üvegek és edények között élő, kiszolgáltatott Anyának, a testamentumért remegő, jussra váró idősebb testvérnek, Károlynak, a kitörés szempontjából téves utat választott fiatalabb testvérnek, Viktornak. A család hatodik tagja a család áldozatává vált, a magát vízbe ölő lánytestvér, Blanka, kinek szelleme tűnik fel olykor. De jelképek a családhoz nem tartozó szereplők is, akik a politika, az ideológia változásait jelzik.

Kezdetben Donát is vállalja a rá osztott szerepet. „Én azért vagyok itt, mert ezt a helyet osztották ki nekem... Buta, szűk világ, rendben van. Kicsi embernek tán nem is kell nagyobb” – mondja, majd fokozatosan ébred rá, hogy neki, az embernek ennél több, más sors jár. S ennek érdekében próbálja öntudatra ébreszteni családját, hogy ne sunyin, gyáván, múmiaként, csigaként, lárvaként bezárkózva éljenek.

Hogy Donát ezen figyelmeztetése ne maradjon meg a dráma keretein belül, zárómonológiát Deák főhőse a történetből kibeszélve, a közönség felé fordulva mondja. Ám hogy egy ember igyekezete nem elegendő, összefogásra, egy akaratra van szükség, arra a szerző darabzáró didaszkáliája utal: „A mozgatható padozat egész az alsó szintérre ereszkedett, a hangáradaton

át segélykiáltások, jajszavak és sírás-rívás hallatszik. Donát utolsó erejével még tovább csavarja a hajtókart, a padozat alól kifröccsen a vér. És egyre folyik, csorog le egész a nézőtérre, hosszú patakokban árasztja el a világot. Donát még egyszer felegyenesedik, aztán levegő híján zajosan, még mindig háborogva elvágódik, kiszenved... Csend. Semmi értelme a tapsnak”.

Ez az utasítás azonban, ahogy a rendezőpéldány is tanúsítja, az előadásban nem realizálódik, nem is realizálódhatott teljes mértékben, de a Donátot alakító színész mozdulataiból mégis egyértelmű volt, hogy a dráma címűül választott légszomj éppen úgy fenyegeti azokat, akik képtelenek öntudatra ébredni, mint azt, aki magányos akcióba kezd.

Azt nehéz lenne eldönteni, hogy a kisebbségi mentalitás témájának irodalmi feldolgozása azért maradt-e folytatás nélkül, mert a *Légszomj* megosztotta a közönséget. A lelkesedés mellett olyan vélemények is elhangzottak, miszerint a mű színrevitele politikailag káros volt, vagy mert a politikai légkör változása következtében nem volt ajánlatos és lehetséges a téma életben tartása. Tény azonban, hogy a kisebbségi téma több éven át, szinte a kilencvenes évekig nem tűnik fel a vajdasági magyar drámaírásban, jöllehet több olyan dráma is íródott, illetve színpadi adaptáció készült s került bemutatásra, amelyek a lét általános kérdéseivel, s illetően a kisebbségi mentalitással (helyzet, gondolkodás- és viselkedésmód) is foglalkoztak. Igaz, csak érintőlegesen. Mint például Gobby Fehér Gyula két műve, a korát megelőző s ezért megértésre nem találó kisvárosi művészcsoport, a filmes Bosnyák Ernőről szóló *Duna menti Hollywood* és *A hajó*, mely a „Hová megyünk, hová jutunk, mi vé leszünk, mi lesz a sorsunk, merre tartunk...? kérdéseit veti fel. Vagy Fehér Kálmánnak a szabadságigényt és a történelmi predestinációt szembesítő, a *Látomásnak ajtót nyitni* című folkkantátája, amely részben tartalmazta a hatvanas évek közepén megjelent, a kisebbségi létről is szóló, talán máig nem kellően méltányolt versciklus, a *Száz panasz* témánkba vágó mozzanatait, illetve legfőképpen Domonkos István remek, immár kultikussá vált poemájának, az *Én lenni*...-nek színpadi változata, melyhez a világbavettség témája okán legközelebb Tolnai Ottó novellából írt *Briliáns* című monodráma áll. Ezt megelőzően pedig Tolnainak a tárgyak és emberek sorsának elválaszthatatlanságáról szóló kanizsai drámája, a *Végeladás* említendő. Ez utóbbinak akár folytatásaként is tekinthető, elsősorban az ismét színhelyül választott Kanizsa okán, a kolozsvári színház bicentenáriumi pályázatára készült, ott díjazott, Harag György emlékének ajánlott, nyolc jelenetből szerkesztett „játék”-a, a *Könyökkanyar*, amely a vajdasági drámaírásban a kisebbségi mentalitás mindmáig talán legmarkánsabb drámája.

Hogy Tolnai kiváló érzékkel talál rá a drámai helyzetekre, azt a víz és tűz ellentétére épülő *Tűzálló esernyőtől* kezdve (1974-ben jelent meg) többször is bizonyította.

A már-már abszurdmód hihetetlen alaphelyzetre épülő *Könyökkanyar* olvasható akár balesettörténetként, amely arról (is) szól, hogy egy pótkocsis kamion belerohant egy (hajtű)kanyarban álló házba. A pusztá eset mögé tekintő olvasat szerint fontossá válik, hogy a kamion szerbiai rendszámú, a ház pedig a Tisza partján van, Ó-Kertben (=Ó-Kanizsa!), illetve, hogy a házban levők élettere jellegzetesen közép-európai, kisvárosi, amely egykori színházi előadások, köztük elsősorban a legendává lett helyi *Csárdáskirálynő* emlékét őrzi, és saját készítésű, elsősorban Abbáziát ábrázoló olajfestmények meg öltözőparavánok töltik ki. Számos, helyhez és hagyományhoz kötött, féltve őrzött emlék ez, melyek tipikusan bácskai, kisebbségi, sőt magyar közösségre, ennek mentalitására jellemzőek. Ezzel a világgal szemben a kamion utasai afféle mai nomádok, életformájuk a vándorlás, örökös vándorok ebben a térségben, kiket szélhámos dörzsöltség és ragacsos primitívség éppen úgy jellemez, mint az, hogy spontán gátlástalansággal bármit birtokukba vesznek. Ez történik ezzel a muskátlis ablakú házzal is, melybe az őket szállító, a motorházon akár egy tudatvilág jelképének is tekinthető, szerencsét hozó lópatkóval „ékesített” kamion befürödött.

A jelképesnek tekinthető szerencsepatkó említésével egy újabb olvasati körbe lépünk, amely két merőben másféle világ találkozásáról szól, arról, amelyiknek féltett kulturális emlékei vannak, még ha ezek nem kis mértékben kispolgáriak is, amelyeket (általuk önmagát!) szeretné megőrizni, megóvni minden külső, idegen hatástól egy közösség, és arról, amely egy primitív hiedelemvilág elvei szerint élve semmire sincs tekintettel, mindent maga alá gyűr, fölemészt, beszippant, megsemmisít.

S ezen a ponton a balesettörténet drámává válik, megteremtődik a felismerhetően és immár, szinte a második világháborút követően több hullámban is megismétlődő nagy betelepítések óta időszerű kisebbségi létkérdés („mi történik velünk?”) konfliktushelyzete, melyben Közép-Európa pereme és a Balkán, mint egy fekete lyuk, amely mindent elnyel, ami útjába kerül, néz szembe egymással. Ez a mentalitásnak a kulturális pszichológia értelmezése szerinti esete, a más-más értékeket (*Csárdáskirálynő*/lópatkó) preferáló, fontosnak tartott kultúrák találkozása, ami itt drámai konfliktust indukál. Az a helyzet áll elő, amely egy-egy kultúrára egy adott pillanatban jellemző világfelfogásra, kollektív mentalitásra (érzékenységre, gondolkodásra) utal, ami mögött Tolnai drámájában a kilencvenes évek szerbiai valóságára lehet ismerni. A *Könyökkanyar* annak adja drámává formált bizonyítékát két mentalitás, egyik oldalon az emlékeibe zárkozó, menekülő, félénk, visszahúzódó magatartás, illetve a gátlástalan birtokbavétel bemutatásával a másikon, hogy a mentalitást a kultúrák, a hagyomány és a pillanat, illetve a környezet és a kor együtt határozzák meg. Hogy bármely mentalitás mindig egy másikkal szemben mutatkozik meg igazán, aktivizálódik, akárha drámai erőteret hozva létre, mint Tolnai művében.

Ha Tolnai Ottó színpadi játékát a kisebbségi mentalitás szociográfiai abszurdjának nevezhetjük, akkor Varga Zoltán *Indiánsírató* című (Forrás, 1994/12.), a szerző 1992-ben megjelent, *Indiánregény* című kisregényéből írt, „színpadi tetemrehívás”-nak nevezett művét paraboladramának minősíthetjük a szónak kettős olvasatot jelentő értelmében. A műfajt Patrice Pavis *Színházi szótára* „kétfenekű dobozhoz” hasonlítja, amely egyrészt „a történet, a fabula szintjén könnyen érthető (...), térben és időben aktualizált szöveggel” rendelkezik, másrészt pedig „a tanulság vagy a tanítás szintjén ezt a fabulát (...) intellektuális, morális vagy elméleti síkra” helyezi, s így a darab mondanivalója mélyebb „szinten ragadható meg, amelynek alapján adott esetben párhuzamokat vonhatunk jelenlegi helyzetünkkel”.

Pontosan ennek az elméleti kitételnek felel meg Varga Zoltánnak Dee Brown *A vadnyugat története indián szemmel* című könyve alapján írt, ezt fő vonalakban (történet, szereplők zöme, helyszínek, időrend) követő műve, az *Indiánsírató*, melyben egy halálra ítélt modok törzsfőnök vall a fehérek-rézborúak jól ismert, de átvitt értelemben a többség és a kisebbség mindenkori és mindenhová vonatkoztatható kérdéskomplexumáról. Mert valóban összetett, komplex jelenségről van szó, nemcsak a többség és kisebbség hagyományos konfliktusáról, hanem a kisebbségen belüli konfliktusokról is. A törzsfőnök, miközben zárszámadást készít, nemcsak sorba veszi a konfliktust kísérő mozzanatok (üldözés, a szülőföld és az anyanyelv kisajátítása a betelepülők által stb.), amelyek őt a fehérekkel szembeni magatartásra kényszerítették, hanem a sajátjaival való összekülönbözést sem mellőzi. S ezenközben világossá teszi, hogy a modokok nemcsak áldozatok és szenvedők, de önpusztítók is, akik meggondolatlan tetteikkel, gyilkossággal segítik a fehéreket feltett szándékukban, a bennszülött indiánok kiirtásában. Az alapfokon tragikus történet fokozott drámaiságát az a pillanat jelenti, amikor a törzsfőnökben tudatosul, hogy bár a farmerekkel – kik hozzájuk barátokként viszonyulnak – ostobán végző indiánok lényegében gyilkosok, neki védelmeznie kell őket, még ha őt magát cserben is hagyták, elárulták.

A prózaival szemben a színpadi változat kevésbé a konfliktus általános, inkább kisebbségi vonatkozásait hangsúlyozza azzal, hogy a törzsfőnök gyónása folyamán felidézett történetet keretbe zárja az anyanyelv elpusztíthatatlanságát hirdető indiánkórus megszólalása. De a kisebbségi mentalitást tematizálják azok a mondatok is, amelyek a vegyes házassággal feladott kisebbségi anyanyelv kérdését, illetve mindkét oldalon a bűnösség vállalásával összefüggésben a mások bűnösségének beismerését is joggal elváró gesztus hiányát (l. az 1941-es hideg napokat s az 1944-es megtorlásokat!), valamint a belső torzskodás károosságát (jut eszembe: hány magyar pártunk is van Szerbiában?!) vetik fel.

Kisebbségi mentalitás mint viselkedési forma tekintetében Varga színpadit tetemrehívásának középpontjában a vállalás kérdése áll. Mikor, mit s mennyit vállalni önmagunkból, „modokságunkból”, erről lemondani vagy megtartani, ha igen, milyen mértékben s milyen formában, mennyire legyünk bátrak és gyávák, hogy egyensúlyozzunk e kétféle magatartás között. Elsősorban erről szól ennek a drámai parabolának egy adott társadalmi/etnikai csoport mentalitására utaló szövegmögötte, amely ideológiától sem mentes, mentes ellenben a kisebbségi sértettségéből következő nacionalista attitűdtől, amelyet Vajdaságban immár tizenöt éve a politika által támogatott, s bizonyos magyarországi befolyástól sem mentes publicisztika egy vonulata, illetve érvényesülését ebben a modorban vélő dilettáns irodalom tűzött zászlajára. Hogy az irodalom javának sikerült (a témát meg nem kerülve!) ebből kivonnia magát az inkább káros, mint hasznos, eredményt aligha hozó irányultságból, azt a drámaírás tekintetében elsősorban Tolnai Ottó és Varga Zoltán itt bemutatott színpadii műve tanúsítja, a több mint két évtizeddel korábban keletkezett, s így a téma tekintetében akár előzményként is tekinthető Deák-drámával együtt.

MINORITY MENTALITY VARIATIONS IN HUNGARIAN DRAMA IN VOJVODINA

The topic of minority existence and within it primarily the theme of minority mentality (outlook upon life, way of thinking, patterns of behaviour) is not exactly frequented in Hungarian literature in Vojvodina, and especially not in the history of playwriting, at least not to the degree that one would expect it due to the importance, sometimes even acuteness and actuality of the problem. Nevertheless, from time to time there were authors who ventured into depicting this delicate and extremely sensitive problem in their literary output. I would like to point to three plays whose writers through individual life stories have put exquisitely into words the characteristic communal minority mentality of Hungarians in Vojvodina: *Légszomj* by Ferenc Deák, *Könyökkanyar* by Ottó Tolnai and *Indiánsírató* by Zoltán Varga.

FARAGÓ KORNÉLIA

A GEOKULTURÁLIS NARRATOLÓGIA KÉRDÉSTÁVLATAI

A fikció „referenciális termelékenysége”

Prospects of geocultural narratology. *The „reality-producing” fiction*

A kulturális narratológiák sorában kiemelt helye lehet egy geokulturális alapozású elbeszéléselemeknek, amelynek központi kérdése, melyek azok a sajátos jellemzők, amelyek a nyelvükben-etnicitásukban eltérő elbeszélésekben is jelzik a kulturális areához való tartozás azonosságát, „a perspektívák viszonyosságát”, s csak ezen belül az elkülönülő-elkülönítő jegyeket, a voltaképpen többszereződést. Mely szövegek, milyen geokulturálisan azonosítható jelenségek, koncepciók megragadására nyújtanak módot, milyen összevető jelentéviszonylatok fakadnak a művek általi ilyen megszólítottságból? A különböző fragmentációs törekvések, a nagy erővel kibukkanó etnopolitikai konfliktusok narratív megalkotása nyomán több vonatkozásban is előtérbe kerül az identitások és ellen-identitások domborzati-kulturális alapszerkezete, de mindenekelőtt a geokultúra fogalma.

Kulcsszavak: emlékezetkultúra, föld-fogalom, kulturális narratológia, rituális koherencia, tájképi diskurzus, tájhaza, textuális koherencia

Kiindulópontunk: a kilencvenes évek elején minden bizonnyal egy új szellemi szféra nyílt meg az irodalom számára a térségi gondolkodáshoz, a térségi változásokhoz fűződő karakteres viszonyában, mivel „kegyetlen valóság” lett abból, ami Jugoszlávia széthullása előtt inkább csak valami rossz közérzetből fakadóan, illetve valamiféle „kulturális neurózisok” szimptomájaként fogalmazódott meg. A jugoszláv geokulturális alapszerkezetet illetően konnektív értelemben már csak a narratív tett, a textuális szerveződés, az írásban való újjáépítés antropológiai gesztusa rendelkezhet struktúraképző erővel. A jugoszláv érából a posztjugoszláv konstellációba való átmenet a kulturális irodalomkutatás módszereivel úgy tűnik megközelíthetőnek, hogy ha megkíséreljük a rituális koherenciáról a textuális koherenciára¹ való átmenetként azonosítani. Az újbóli létrehozás érdekében az ol-

¹ A textualitásba való átfordulásról: Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999.

vasás a különböző perspektívákat egymást kiegészítő szerepkörbe helyezi, egyfajta összeillesztő gondolkodás, az antropológiai irodalomból ismert mozaik-módszer vezet(het) el az „egészhez”. A textuálisba való „átfordulás” e sajátos jelenségegyüttesére épül az az előkészítő gondolkodás, miszerint a kulturális narratológiák sorában kiemelt helye lehet egy geokulturális alapozású elbeszéléseleméletnek. Hogy mennyire tanulságos azon nyelvi és nem nyelvi dokumentumok meg elbeszélő változatok elemzése, amelyek azt a kultúrát tárják fel, amelyben létrejönnek, egzisztálnak és alámerülnek, a kultúratudományi szemléletmódok és elemző eljárások elterjedésével már nem kérdéses. A geokulturális narratológia lehetőségeit azon kutatási irányok körében kell keresni, amelyek mindenekelőtt a kultúra teresítésére vonatkozó fikciós elképzeléseket erősítik fel, ezen belül fogalmazzák meg a történeti szituáltság kérdéseit és irányítják a figyelmet a geokultúra „geo” összetevőjében rejlő idődimenziókra – az „izgalmas, a vésztyjósító, az átrendeződő időkre” (Végel L.) –, különösen a határmozgások, illetve a területi állam vonatkozásában. Az a világ, amelyet a geokulturális narratológia fikcióteremtő erőként megközelít, egyetlen *kulturális* perspektívából áttekinthetetlen szervezetű világ. Pontosabban, átfogó módon csak egyetlen kulturális perspektívából áttekinthető világ: a geokultúra perspektívájából, amelynek egységét a tőle való elhatárolódás is építi. Összetevői egymással be nem helyettesíthetőek, de nem is különböznek teljesen. Az alapvető geokulturális jellemző az, hogy nem határozható meg egyetlen ilyen alapvető karakterisztikum: a poétikai konstrukció is relációk és perspektívák hálózatát hozza létre. Az ilyen megfontolások kétségtől kibővítik a geokulturális meghatározottság tapasztalatának a jelentőségét.

Központi kérdés, melyek azok a sajátos jellemzők, amelyek a nyelvükben-etnicitásukban eltérő elbeszélésekben is jelzik a kulturális areához való tartozás azonosságát, „a perspektívák viszonyosságát”, s csak ezen belül az elkülönülő-elkülönítő jegyeket, a voltaképpeni többrendszerűséget. Mely szövegek, milyen geokulturálisan, topografikusan azonosítható jelenségek, koncepciók, poétikai elgondolások megragadására nyújtanak módot, milyen összevető jelentéviszonylatok fakadnak a művek általi ilyen megszólítottságból? A különböző fragmentációs törekvések, a nagy erővel kirobbanó etnopolitikai konfliktusok narratív megalkotása nyomán több vonatkozásban is előtérbe kerül az identitások és ellen-identitások *domborzáti-kulturális* alapszerkezete, de mindenekelőtt a geokultúra fogalma. Egy lehetséges gondolkodási alapséma a következőképpen fogalmazható meg: „egyrészt magyar vagyok, szerb vagyok (a nemzeti identitás a térségi választékból tetszés szerint behelyettesíthető), másrészt áthat egy mások (tehát az odatartozás tapasztalatával nem rendelkezők) számára eléggé megfoghatatlan „táj” szelleme, s ez a kiismerhetetlen táj kulturális térként átfogó

góan nem ragadható meg nemzeti perspektívából. Az itt szóba kerülő narratívákban a tájkép, a „föld” nem a nemzeti identitás lényegének kifejezője, hanem egy és-és relációban a többes identitás egyik kimeríthetetlen összetevője, „amelybe kulturális jelentések és értékek vannak belekódolva”.² A kulturális kifejezés közvetítőjeként, médiumként értelmezett tájképek, a tájképi diskurzusok olyan intenzitással vesznek részt a geokulturális narratívák kidolgozásában, a „közös” szimbolikus értelemvilág jellemzésében, hogy sok vonatkozás reflektálatlanul maradna, ha ezeket nem vonnánk be az elemzésbe.

Amikor az elemzés az egyes prózapoétikákat geokulturális narratológiai keretbe helyezi, a tér, a térség, a tájegység, a territórium, a határ, a peremvidék és a kultúra legkülönbözőbb viszonylataihoz köti az értelmezést, a különböző névmanipulációkhoz, az állandóság helyett a változékonysághoz, a „permanens transzformáció” fogalmához, a dinamikus mintázatokhoz, az átszituálódás és átfunkcionálás szerkezeteihez, a tárgyjelentésekhez, a más-ságokban megjelenő azonosságok paradox tapasztalatához. Ezenfelül a távollét, a hiány és az idegenség toposzához, a liminális helyzetekhez, miközben azon térségi-geokulturális szerkezeteket illetően igyekszik a kulturális narratológia meglátásait hasznosítani, amelyek nem léphetik át az országhatárt – azon belül viszont meglehetősen sok alaki variációt mutatnak. A textuális koherencia megteremtését célzó narrációs stratégiák természetszerűen az államszervezet részeként megjelenő nemzeti térstruktúráknak, illetve történeti-kulturális és etnikai regionalitásoknak adnak mozgásformát, ezeket nyitják egymásba. S ilyen minőségükben mintha több vonatkozásban is felvetnék és újrafogalmaznák a „monarchikus” olvasás kapcsán már sokirányúan felmerült kérdéseket. Mert nem a meglévő kérdéskapcsolatokra való figyelmeztetésként olvassuk-e, hogy Dragan Velikić *Domaszewski-dosszié* című új regényének emlékeztetőben éppúgy a Jugoszláv Vasutak szimbolikus hálózatában fűződnek össze „a szlavón síkság kukoricaföldjei, Dalmácia sziklái, a macedón tavak, a sűrű boszniai erdők, Szlovénia idilli városai, a montenegrói mély sziklahasadékok, a vajdasági tanyák... És az ülések felett minden kupében az akkori köztársaságok városainak fényképe függ”? Mint ahogyan például Kuśniewicz *Eroica* című regénye modellálja a Monarchia téregyüttesét a vasútszimbolika, a név-effektus és „a vonatkocsik folyosóira kifüggesztett”³ tájfotók felhasználásával.

Az ismertetett megfontolásoknak azt kellene felszínre hozniuk, hogy a problémakör újszerűbb és figyelmesebb, hatékonyabb reprezentációs technikáit érvényesítik-e a sokirányú jelentések korábbi áramlásának a megszű-

² W. J. T. Mitchell: *Birodalmi táj. Tézisek a tájképről*. Café Babel, 1999. 1., 30. l.

³ Alois Woldan: *Német kölcsönzések mint a cs. és kir. Monarchia kultúrájának univerzáliai* = „Azok a szép napok” (Tanulmányok a Monarchia irodalmairól). Szeged, 1996, 87. l.

nését, az új és drasztikusan váratlan jeltársulásokat, a bomlásnak induló, kulturálisan szabályzott konvenciókat, a dezorientáció állapotát jól érzékelő narratív stratégiák. Mindenesetre mintha újra átgondolnák és átgondoltatnák az irodalom fikcionalitásának problémakörét. Azt az „újkonnektív” prózaformát, amellyel egy relatíve tartós geokulturális diskurzus felbomlása utáni *emlékezetkultúra* sajátos formájaként kell számot vetnünk, művészet és életvilág határainak részbeni vagy teljes „elfelejtődése”, a fikció „*referenciális termelékenysége*” (de Man) jellemzi. És az sem mellékes, milyen tanulságokkal szolgálnak – hogyan kerülnek meg a problémakört – azok a művek, amelyek nem mutatnak ilyen igazodást.

A jelen szemléleti horizontja felől nézve az elbeszélés sokszor azt a benyomást kelti, hogy a geo-anarchikus jelenségrendszer, a létszférák szakadásának a traumája a „földhöz”, a tájházához tartozás legerősebb integráló erejű ismereti kerete, és nagymértékben átértékeli a különböző térkategóriák kulturális jelentőségét. Amennyiben áttekintjük a vonatkozó művek sorát, úgy tűnik, az évtized prózája az ilyen *biográfémák* irányából nyerhetett új horizontokat. Több sávon is erőteljesen kereste a kapcsolatot a napló, az esszénapló, az emlékezés a „memória-regény” műfaji kódjaihoz, s közben megteremtette a maga számára a „tájhaza” fogalmát. Többféle poétikai megoldás született annak a megválaszolására, hogyan befolyásolják az emlékezet poétikáját a geokulturális (túl)meghatározottságok, a másságok hátfeszültségei. Ez a prózavonulat mintha geokulturális jellemzőként alkotná meg az ide kötődő *sorsszerkezetek* és *életutak* hasonlóságait és különbségeit. Úgy alakítva a beszédet, hogy ez a geokulturális tapasztalat mélyen megkülönböztesse a megértésben azokat, akik a birtokában vannak, mindenkitől, aki híján van e tapasztalatnak, vagy aki csupán egy időleges jelenlét keretein belül tett szert rá. Itt a kollektivitás olyan jegyeire gondolhatunk, mint a másutt, *ismeretlen viszonylatokban* megélhető heterogenitás élménye vagy mint a jelenkori lokális háborúk élménykörei. Az elbeszélés a térséghez fűződő összetartozást a térséghez fűződő konfliktussal váltja fel, innentől a közös sors megtapasztalásának története nem más, mint a felbomlás kifejezési formája. Arról külön hangsúllyal kellene említést tenni, hogy a háború *várhatóságként*, előérzetként, valamiféle előidejű szerkezetként lép be a geokultúrának mint narrációnak a megalkotásába, úgy, hogy a „geokulturális sorsközösség” állandó, megnevezhetetlen veszélyforrásként is értelmezést nyer. „Ő folyamatosan érezte azt a valamit, ami a mi világunkban kísértett” – írja Tolnai Ottó, miközben arról beszél, hogy a „háború lesz” formájú érzésszerkezeti kijelentéseknek már jóval a háború kitörése előtt szinte összefüggő láncolata van a térség sajátosan szeizmografikus irodalmában. A politopikus „én” és a geokulturális azonosság úgy függ össze, hogy az, aki az „elhagyott” topológiában ismeri fel magát, Párizs verő-

fényes teraszain is azt írja jegyzetfüzetének első oldalára, hogy „háború, háború, háború”, évekkel a legújabb háború előtt. Elbeszélések sorában követhetjük nyomon „a háború örök” gondolatának kiteljesedését is.

A geokulturalitás megértésében mégis az jut a legtávolabbra, aki Foucault szavainak ismeretében is felteszi a kérdést: a térségi gondolatban egymással összekötődő és másoktól elválasztódó kultúrák és diskurzusok kapcsolata csak a háború természetével azonos vagy céljaival is? A volta-képpen többrendszerűség abban mutatkozik meg, hogy *egyes* diskurzusokban pozícióhoz juthat a nyereség és veszteség alternatívájának kialakítása, míg a velük szoros kapcsolatban lévő diskurzusokban ennek az alternatívának, egészen egyszerűen, nincs jelentése. Itt az kerül felszínre, hogy a közösnek tekinthető jelentéseken és az azonos értelmezéseken túli széthangzások milyen radikális erővel szólhatnak bele a geokulturális beszédrendbe.

Megkerülhető-e a kérdés: hol a helye, milyen a pozíciója ezekben a viszonylatokban az „áttelepült irodalmak”, vagy szélesebben, az emigráns poétikák problémakörének? Azoknak a műveknek, amelyek tematikai-poétikai arculatát továbbra is markánsan meghatározza a múlttá távolított geokulturális élménykomplexum, bár már egészen más kötöttségek, helyi életformák között jönnek létre. Hogyan, milyen eszközökkel éri el az a szöveg, amely a korábbi világra vonatkoztatva létezik, ahhoz képest definiálódik, hogy az új kultúrában is jelentése legyen? Milyen elbeszélőformákban jelenik meg a többhelyszínűség, a *korábbi helyek* és az „én” új keletű keresztesződése?

Rendkívül tanulságos lehet, mely szerzők milyen súllyal számítanak ezekre a dimenziókra az új környezetben való auto-image-képzés folyamatában. A muzealizálás poétikáját később érintem, most csupán egy jelenkori esszéíró gondolatát illeszttem ide arról, hogy mindenképpen „múzeumnak tekinthető az emigráns, aki változó élete különféle jegyeit gyűjtötte össze.”⁴

(*A föld fogalma és a létező nyíltsága*) Gadamer beszél 1985-ös önkritika-kísérletében⁵ Heidegger frankfurti előadásairól, arról, hogy: „ott hangzott el a »föld«-nek a fogalma, amivel Heidegger ismételten, s ezúttal drámai módon lépett túl a modern filozófia szokincsen...” Talán ebben a földfogalomban, amelynek „itteni jelentésétől távol kell tartani mind a valahol lerakódott anyagtömeg, mind a bolygó pusztas asztronómiai képzetét”⁶, jelenik meg mindannak az *ontológiai megalapozása*, ami végül, paradox mó-

⁴ Boris Groystól idézi Kukla Krisztián: *A muzeális múzsa története és logikája*. Vulgo, 1999. I., 207. l.

⁵ Hans Georg Gadamer: *Fenomenológia és dialektika között. Önkritika-kísérlet* (1985). Vulgo, 2000. 3-4-5., 6-7. l.

⁶ Martin Heidegger: *A műalkotás eredete* = M. H.: *Rejtektutak*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 31. l.

don, mégis geokulturális értelemben látszik a leginkább megközelíthetőnek. A ma Műalkotás-tanulmányként számon tartott szöveg mindenekelőtt azt nevezi földnek, „ahová a mű visszaáll, és amit ezáltal megjeleníteni enged. A föld: megjelenőn elrejtő. A föld a semmire sem szoruló, fáradhatatlan-kimeríthetetlen. A világban való lakozást a földre és a földbe alapozza a történelmi ember. (...) A mű magát a földet egy világ nyíltságába juttatja és ott megtartja. *A mű a földet földként engedi lenni.*” (Heidegger kiemelése)⁷

Tehát a föld szolgál alapjául a „világnak”, amely nem más, mint a perspektíva megmutatkozása, „a lényegi döntések tág pályáinak felnyíló nyitottsága egy történelmi nép sorsában.” Számunkra talán leglényegesebb a világ alapjaként megjelenő föld, amely teljességében *áthatja* azt a világot, amelynek alapot szolgáltat. A világ megnyílásában, a világlásban megjelenő térség-kategória már közelebb vihet a geokulturális jelentésszférákhoz. Ehhez azonban egy olyan, az ontológiától eltávolodó értelmezést kell érvényre juttatnunk, amely szerint a mű, amikor „teret ad a térségnek” és *berendezi* a nyíltság szabad terét, földrajzzal és kultúrával is felruházza. Innentől fogva kell számolnunk a kulturális fordulattal: ettől számítva a világ és a föld közötti „vita végigharcolásának” ezek a kategóriák is részesei.

A fenti gondolatokat továbbírva: amíg nem *tapasztaljuk* a geokultúra sajátosságait, addig a művészi megformáltságot érintő beszéd is homályban marad. Ez egy stratégiai rejtőzködés. A geokulturális narratológiát az a máig meghatározatlan (meghatározhatatlan?) mód foglalkoztatja, ahogyan a kultúra „térerőssége” áthatja a műalkotást.

PROSPECTS OF GEOCULTURAL NARRATOLOGY

The “reality-producing” fiction

Among cultural narratologies a theory of narrative based on geoculture might gain a distinguished position. Its central question is: What are those peculiar features that mark the identicalness of belonging to the same cultural region, »the reciprocity of perspectives« in narratives which differ in their language and ethnicity, and point out the differing or differentiating features, the actual multifariousness only within this identity? Which texts can offer a possibility of capturing certain kinds of phenomena or conceptions that can be identified by geoculture? Narrative works depicting various fragmental efforts or bursts of ethno-political conflicts often bring into the forefront the basic structures of the cultural configuration of identities and counter-identities, but first and foremost the concept of geoculture.

⁷ I. m., 35. l.

HARKAI VASS ÉVA

A FÉLRECSÚSZOTT NYAKKENDŐTŐL A FÉLRECSÚSZOTT „ÉLET”-IG

Diskurzusok párbeszéde: az újraírás

From tie askew to “Life” askew. Dialogue of discourses: rewriting

A kortárs magyar líra kontextusán belül az utóbbi években/évtizedben az irodalmi hagyományhoz való sajátos viszonyulásmód eredményeként mind felismerhetőbben és hangsúlyosabban rajzolódik ki egy jellegzetes vonulat. E lírai diskurzuson belül a – különösen a 20. századi – lírahagyomány szabadon kezelt, lebegtetett idézetként szólal meg újra. A jelenség, főként az egyes szerzőket célba vevő recenziók, kritikák, tanulmányok szintjén, már rendelkezik némi recepcióval, s e recepción belül merül fel a poétikai eljárás elnevezése is, az újraírás gyakorlata.

Dolgozatomban többévi szöveggyűjtésem és kutatásom anyagát felhasználva kísérlem meg felvázolni hagyomány és újraírás összefüggéseit, viszonyát, érintkezési pontjait, az újraírásnak a versek megalkotottságában és esztétikai impulzusaiban megmutatkozó effektusait. A kortárs magyar líra ide vonatkozó szövegeit alapul véve kívánom körbejárni az újraírás jelenségét, mely irodalmi, sőt olykor irodalmi és irodalom alatti diskurzusok, egyben kultúrák párbeszéde is.

Kulcsszavak: kortárs magyar líra, hagyomány és intertextualitás, újraírás, szövegek és kultúrák párbeszéde

A kortárs magyar líra kontextusán belül az utóbbi években/évtizedben az irodalmi hagyományhoz való sajátos viszonyulásmód eredményeként mind felismerhetőbben és hangsúlyosabban rajzolódik ki egy jellegzetes vonulat. E lírai diskurzuson belül a – különösen a 20. századi – lírahagyomány szabadon kezelt, lebegtetett idézetként, szét- és újraírt hagyományként, szét-szerelt poétikaként szólal meg újra. A jelenség, főként az egyes szerzőket célba vevő recenziók, kritikák, tanulmányok szintjén, már rendelkezik némi recepcióval, s e recepción belül merül fel e poétikai eljárásnak a posztmodern paradigmájával összefüggésbe hozott elnevezése is, az *újraírás* mint a kimerültnek érzett eredetiség helyébe lépő intertextualitás egy formája.

Dolgozatomban többévi szöveggyűjtésem és kutatásom anyagát felhasználva kísérlem meg felvázolni hagyomány és újraírás összefüggéseit, viszonyát, érintkezési pontjait, az újraírásnak a versek megalkotottságában és

esztétikai impulzusaiban megmutatkozó effektusait. Leginkább Parti Nagy Lajos, Balla Zsófia, Kovács András Ferenc, Tóth Krisztina és Orbán János Dénes ide vonatkozó szövegei reprezentálják az újraírás jelenségét, mely különféle irodalmi, sőt gyakran irodalmi és irodalom alatti diskurzusok, s ilyen értelemben kultúrák párbeszéde is.

(*A félrecsúszott nyakkendőről*) „[E]mlékeztünket, és minket is, mindenféle esendő, lim-lom szövegek tartanak össze. (...) Eredetiségünk, egyéniségünk is általában álca, innen-onnan összelopott klisé, forma, valaminek a – többé-kevésbé rosszul – felrémlő emléke, aminek értelme megkopott, jelentése elmaszatólódott” – írja Borbély Szilárd az *Élet és Irodalom* hasábjain Parti Nagy Lajos *Grafitnesz* című verseskötetének kapcsán.¹ A dolgozatom címébe emelt félrecsúszott nyakkendő (akár az emlékezet asszociatív technikája révén hozzá kapcsolódó/csapódó, kirakatban dalra kelő nyakkendő is, de említhetnék egy sor Ady-toposzt, Kosztolányi negyven cigarettáját stb.) irodalmi emlékeztünk belénk sulykolt toposza, lírahagyományunk felrémlő emléke, irodalmi köznyelvünk része, műveltségünknek a többszöri idézések során megkopott, elmaszatólódott, elhasználódott, klisévé vált szövegtöredéke. A (még) eléggé élénken működő emlékezet legfeljebb pontosíthatja az „innen-onnan” fogalmát, homályosnak tűnő tartományát. Ám itt nem is az a lényeges, csupán kiindulópontként szolgál, hogy Juhász Gyula és Tóth Árpád, Ady és Kosztolányi. Az érettségivel rendelkező átlagolvasó irodalmi emlékezetéből, kulturális eszköztárából, kulturális kódjai közül előhívott említett toposzok tágabban a (20. századi) modernség, pontosabban az Ady, Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula és Tóth Árpád által is képviselt klasszikus, esztéta modernség reprezentánsaiként értelmezhetők.

Húzzuk azonban tágabbra a kört, mondjuk, a másod- vagy későmodernig, s akkor ebbe a virtuális szellemi tartományba a József Attila-féle lírahagyomány is belefér.

Annak a kulturális hagyománynak, irodalmi örökségnek a legközepén vagyunk hát, amely a kortárs magyar líra újraolvasói gyakorlatának egyik hangsúlyos terepe. És itt engedtessek meg egy, a klasszikus modern lírahagyomány recepciójára is fényt vető kitérő: Míg az Ady-líra bizonyos (az Ady-életművön belül is hangsúlyos) szöveghelyei meglehetősen gyakran fordulnak elő az újraírás preszövegeiként², a Kosztolányi-féle lírahagyomány

¹ Borbély Szilárd: Kádáriában éltem én is. *Élet és Irodalom*, 2005. ápr. 26. <http://www.es.hu/up/printable.asp?channel=KRITIKA0325&article=2003-0623-1012-...>

² L. pl. Kovács András Ferenc: Új magyar Messiások (Ady után szabadon) = K. A. F.: *Salvus Hungaricus*. Jelenkor, Pécs, 1999, 87. l.; Orbán János Dénes: Véremnek elég volt egyetlen átok. Uő: Verecke híres útján, át Kocsárdon. = O. J. D.: *Anna egy pesti bárban*. Magyar Könyvklub, Bp., 2002, 16. és 193-194. l.; Parti Nagy Lajos *Öszológiai gyakorlatok* című hosszúversében és mások torzított, szétírt idézetei között gyakoriak az Ady-idézetek is (l.: P. N. L.: *Grafitnesz*. Magvető, Bp., 2003) stb.

mány preszöveggként aránylag megterhelt lírai korpusz³, a Babits-líra is „fel-felbabitslik”, többek közt Kovács András Ferenc és Parti Nagy Lajos újraírásaiban, Juhász Gyula szerelmi lírájának Annája pedig Brigitt-tel, Judittal, Jolánnal stb. Orbán János Dénes újraírásaiban merül fel gyakran⁴, Tóth Árpád lírája e tekintetben a legkevesbé „aktív”, „hatékony” hagyománynak tűnik, intertextuális jelenlétét tekintve valóban a leghalványabb korpusz. A jelenségre nagy vonalakban aránylag könnyen, épp a Tóth Árpád-féle lírahagyomány létmódjának jellegéből adódóan találhatunk magyarázatot. Míg Ady, Kosztolányi, de még Babits lírája is néhány átütő erejű kulcsverssel, Juhász Gyula pedig főképp a szerelmi lírájának középpontjában álló Annával írta magát bele irodalmi emlékezetünkbe, lírai köznyelvünkbe, Tóth Árpád halk szavú, rebbenékeny, bús hangú és hangulatú elégiái nem épp memoriter-költemények, legfeljebb jellegzetes jelzőit tartja számon a kulturális emlékezet (köztük is a legmegterheltebb *bús*-at). Érdekes eset azonban, s az előbbi „szellemi leltár”-nak némileg ellentmondó tény, de inkább szabályt erősítő kivétel, amikor pl. Tóth Krisztina Verlaine-nek épp a Tóth Árpád által fordított *Őszi chansonját* írja újra félreismerhetetlen címmel (*Őszi sanszok*⁵), versének utolsó szavaival („ver lenn”) is utalva a preszöveg szerzőjére, költeményének első felütéseiben pedig épp azokat a francia nyelvre annyira jellemző nazális hangokat őrizve meg, amelyeket maga Tóth Árpád is átmentett nagyszerű fordításába, ahogyan a Verlaine-t fordító költő műfordításának melankóliát sugárzó mély magánhangzóit is meghagyja, átmenti – az „Ősz húrja zsong, / Jajong, busong...” mintájára, így:

Ősz újra. Kong / a park. Na mondd...

Ennek a(z ellen)példának is megelhető a magyarázata: Úgy tűnik, a Tóth Árpád-féle lírahagyomány inkább egyetlen, teljes szöveggörpuzsként él és idéződik fel irodalmi emlékezetünkben, amelyet inkább egybemos a versek jellegzetes hangulatisága, mintsem különálló költeményekként differenciálódik. A költő nevével fémjelzett opuson belül ugyanakkor érdekes módon differenciálódik és emelkedik ki két-három legismertebb műfordítása: a Babits által irodalmi anekdota tárgyává vált Shelley-fordítás (az *Óda a nyugati szélhez*), az említett Verlaine-vers, valamint Rimbaud költeményének (*A magánhangzók szonettjének*) fordítása.

Ha már az *Őszi chanson* újraírásánál tartunk, elsőként azt kell megjegyeznünk, hogy Tóth Krisztina verse oly módon Verlaine-palimpszeszt, hogy a francia nyelven írt eredeti költemény csak közvetett preszöveg. A

³ L. Parti Nagy Lajos, Kovács András Ferenc, Orbán János Dénes egy sor újraírásában.

⁴ L.: Anna egy pesti bárban = O. J. D.: Anna egy pesti bárban, 181. l.

⁵ In: Tóth Krisztina: Síró ponyva. Versek 2000–2003. Magvető, Bp., 2004, 49. l.

közvetlen preszöveg ugyanis – a költemény címe és első felütései is ezt támasztják alá – Tóth Árpád fordítása. A kérdés persze az, miben rejlik az *Őszi sanszok* címen újraírt Verlaine-vers esztétikai hozadéka, többlete.

Tóth Krisztina gyakorló műfordítóként maga is (többek között) a francia lírán finomította költői nyelvét. A hatsoros nyugati strófatípusban íródott Verlaine-vers minden bizonnyal ismerős verstájakra vezette, s az is valószínű, hogy választása nem volt véletlenszerű, amikor ezt a költeményt vette célba, hogy a maga költői eszközeivel újraírja. A választás valószínűségét az is alátámasztja, hogy Tóth Krisztina líráján belül is kitüntetett szerepe van a sanzonos hangnak – általában a dalszerűségnek –, s annak az érzések spontán kiéneklésére irányuló költői attitűdnek is, amely az *Őszi chanson*-nak – általában a sanzonnak – is sajátja. A preszöveghez híven az *Őszi sanszok* is dalszerű, sanzonszerű, ám az újraírásban a dalszerűség mellett a dal ívét, harmóniáját felszaggató apró konfliktusok is ugyanilyen lényegesek. A ravasz rímmegoldások a Verlaine-vers(fordítás) zsongító hangszimbolikájától és rímvarázsától eltérően itt inkább diszharmoniót sugallnak, mint ahogyan a költemény tematikai rétege is egy kapcsolat diszharmonikus részleteire utal. Mindez együtt pedig ironikusan utal vissza a verscímre: arra, hogy az *Őszi sanszok* a sansznélküliség verse. A *ver lenn*-féle megoldásban Tóth Krisztina nyilván nem is mesteri rímmegoldásra, mint inkább a diszharmonia fenntartására törekedett – arra, hogy ez a diszharmonia, mint a költemény egyik hangsúlyos regiszterere, kitarson a vers legvégéig, hogy épp a diszharmonia üsse le a versben az utolsó hangot.

(*A félrecsúszott „Élet” felé...*) Hosszan tartó vállalkozás lenne számba venni a kortárs magyar líra Ady-, Babits-, Kosztolányi- vagy Juhász Gyula-újraírásait. E szövegkorpusznak a Parti Nagy-líra mára igen terjedelmessé duzzadt és lényeges lírarepcióján belül külön hangsúlyt kap az *Egy lopott kádé*⁶ című Kosztolányi-újraírás, valamint az *Őszológiai gyakorlatok* egyes szöveghelyei, amelyek szintén újraírt Kosztolányi-idézetek.

E kontextuson belül külön figyelem illeti meg Orbán János Dénes újraírásait. *Véremnek elég volt egyetlen átok*⁷ című versének három közismert Ady-toposza (Verecke híres útja, a halottak élén, [a magyar] ugar) végül, meglepő módon, egy szerelmes vers zárlatát készíti elő, abba torkollik. Az az Ady súlyos történelmi szimbólumai s az Ady-vers drámai felhangokat sem nélkülöző retorikája ily módon a familiáris líra könnyebb fajsúlyú regiszterébe íródik át (és szét). Orbán János Dénes újraírásában a súlyos szimbólumok és a familiáris hang ütköztetése során létrejött groteszk hatás az ezredfordulóra már tarthatatlanná vált „nagy versek” írhatóságának lehetet-

⁶ In: Parti Nagy Lajos: Grafítnesz, 37. l.

⁷ In: Orbán János Dénes: Anna egy pesti bárban, 16. l.

lenné s a drámai hang és retorika tarthatatlanná válását, torzként ható felhangjait képezi le:

Verecke híres útjának porát
fölsöpröm a halottak élén,
s az ugart mint vakondok töröm föl,
ha te vársz rám a munka végén.

Hasonló effektusokat rejt a *Verecke híres útján, át Kocsárdon*⁸ című Ady-újraírás is. A súlyos történelmi allúziós mezővel rendelkező toposz, Verecke „híres útja” és a Kárpátok a port alig ötvennel kavarázó zöld Trabanttal, majd az újmagyar dallal, továbbá az ólmos benzin füstjével, azaz a nagyszerű történelmi múlt idejét és pillanatait a kisszerű jelennel ütköztetve kelt groteszk, sőt parodisztikus hatást:

Verecke híres útján zöld Trabanttal,
alig ötvennel kavárom a port.
Rivall a rádióból az újmagyar dal,
az ólmos benzin füstje áthatolt

a zárt ablakon. Hát így, akaratlan,
fakadt a könny a Kárpátok alatt,
holott mindég mindenről elmaradtam,
mi megható, s lelkemnek szárnyat ad...

– hogy a vers végén a lírai én – alulstilizált gesztusként – majd „épp rükvercbe” váltson át.

Mindezekén túl Orbán János Dénes költészetén belül a lírahagyomány trágárságokig menő, azoktól sem visszariadó alulstilizálása, alulretorizálása hangsúlyozódik. Ahogyan pl. „szappan-repp”-pé írja át (újra) József Attila *Ódájának*, valamint *A Dunánál* és *Eszmélet* című költeményeinek részleteit, Kosztolányi *Csacsi rímeivel* kontaminálva azokat:

Ismerlek, mint rosszat a gyermek,
mint meggyilkoltat a hallgatag vermek,
növendék borjat a marhavész,
méreg a lelket, és a testet
golyó s a kés!

⁸ Orbán János Dénes: I. m., 193. l.

Anyád kurva, az apád sintér.
Csicsás ez a családi szintér,
ahonnan kipörög a drága-
látos spinkó a napvilágra,
eszmélkedik a lét okain,
és első a listán a kokain...⁹

Vagy ahogyan Juhász Gyula, az újraírás során „pesti bárba” került Annájának megszentelt emlékééről veszi le a szenteltvizet:

Nem tudom már, milyen volt szőkesége.
Azóta többször festette át haját,
kikúrálta elme- meg vérbaját,
erénnyel súrolt folyosókra lépve.
(...)
Félszínes, néma film,
melankólia – divat – egy bestiára,
kit én is, más is, sorban, egy pesti bárba’,
s a sor végén a férje lön a rím,

s lön indíték egy új travesztiára.”¹⁰

Ahelyett, hogy tovább sorolnám a példákat, elsőként lényegesnek tartom megjegyezni, hogy a „szappan-repp”-ként újraírt József Attila- és Kosztolányi-palimpszesztben alacsony és magas kultúra egybemosása, kontaminálása, egyben pedig e két dichotómiának nemcsak ütköztetése, hanem megszüntetése is végbemegy. Másodsorban pedig azt kell itt hangsúlyoznunk, hogy a látványos, olykor egyenesen durvának tűnő alulstilizálás, az irodalom alatti műfajokra jellemző nyelvhasználat és a trágárság retorikájának ily éles – ennek épp a tisztelet aurájával rendelkező irodalmi hagyomány kapcsán való – bevetése tágabb értelemben az idejét múltnak, anakronisztikusnak érzett „transzszilván” hagyomány fennkölt retorikusságának ellenében történik – nemcsak Orbán János Dénes, hanem az Előretolt Helyőrség más költő tagjainak esetében is. Ami annyit jelent, hogy a destrukciók, torzítások és érték-kioltások nem a megcélzott szerzőket és hagyományt veszik célba és sértik, hanem a kultúrkritika tárgyává tett jelent, annak lírai diskurzusát, gondolkodásmódját és értékhierarchiáját. Mint ahogyan Németh Zoltán idézi Bakonyi Istvánt Parti Nagy Lajos parodizáló eljárása kapcsán: „Beépít a szövegeibe számos ismert magyar lírai részletet Vörösmar-

⁹ Orbán János Dénes: Intró: A Szappan-repp. In: I. m., 6. l.

¹⁰ Uő: Anna egy pesti bárban. = Anna egy pesti bárban, 181. l.

ty soraitól József Attila szavaiig, persze egy tekeréssel, ötlettel. Ettől még nem a jelzett költőket vagy társaikat parodizálja. A költészet és életünk a valódi célpontok itt.”¹¹.

Az újraírás kapcsán persze számos más poétikai, retorikai, stilisztikai, recepcióesztétikai, kultúrkritikai és egyéb attitűdről lehetne beszélni. Arról pl., hogy miközben a felsorolt szerzők „széténekelt tradícióként”¹² a magyar irodalmi hagyomány „monumentumát” hozzák játékba és építik le, mint Németh Zoltán írja Parti Nagy költészetéről¹³, a „kulturális és textuális konvenciók”-at írják felül, s a bejáródott olvasói kódokat is felforgatják.¹⁴

„Az életünkről való tudásunk nem más, mint nyelvi fordulatok, beszélgetések, különféle szövegtörmelékek összessége. Ezek közt vannak a kultikus versek...” – írja Borbély Szilárd.¹⁵ A 20. századi magyar lírának egyik ilyen kultikussá vált verse József Attila *Születésnapomra* című költeménye, amelynek a közelmúltban Kovács András Ferenc, Balla Zsófia, Tóth Krisztina és mások tollából több újraírása jött létre. Míg Kovács András Ferenc az említett költeményt „bírálóinak” írja újra, nem kis akcentussal, Balla Zsófia lét és halál metafizikai élményét szólaltatja meg, miközben újraírásának van egy „feminista” felhangja is:

*Negyvennyolc éves lettem én
és meglep, hogy már hölgyemény
leszek.
Ezek*

*már nem viccelni-jó idők.
A telést rosszaljuk mi, nők –
ha mond-
hatom*

ezt így...”¹⁶

Tóth Krisztina *Porhó* című kötetének címadó versében épp a József Attila-i időbeli pillanatot ragadja meg. A költőnő ugyanis 1995-ben épp 32.

¹¹ Bakonyi István: Parti Nagy Lajos: Csuklógyakorlat. Forrás, 1988. 1., 92. l. Idézi Németh Zoltán: A pluralitás politikája Parti Nagy Lajos költészetében. Kalligram, 2003. 10., 66. l.

¹² Németh Zoltán: I. m., 70. l.

¹³ Uő: Nyelvhús és halálpárodia. Új Forrás, 2006. 5.

¹⁴ Németh Zoltán: A pluralitás... Kalligram, 2003. 10., 75. és 72. l.

¹⁵ Borbély Szilárd: Kádáriában éltem én is!

¹⁶ Az élő forma. Parti Nagy Lajos ajánlására = Balla Zsófia: A harmadik történet. Jelenkor, Pécs, 2002, 88. l.

életéve felett tarthatott leltárt. A feminista ív itt is jelen van: a „csecsem becse” egyetlen hang hozzáadása révén bizarr módon írja felül József Attila rím-telitalátát. Tóth Krisztina ugyanakkor az életkor, az eddig megélt élet, az évek nyomának s a nőiség és anyaság tematizálásának, konstatálásának fonalán halad, s a kancsal rímek bravúrjának sorát követően a verszárlatban a lét értelmének tudását, e tudás vágyát célozza meg:

PORHÓ¹⁷

Harminckettő hogy telhetett?
Hogy múltak el napok, hetek?
Letelt,
s hitelt

nemigen ad már a jelen.
Nem voltam benne rég jelen,
úgy múlt
a múlt,

annyi idő, hogy szinte sok.
De ért már más is, mint e sokk:
hold is,
nap is

pólyálta hűlő életem,
s amit nem tettem, tervezem
e lét
felét

leélve: őrzöm arcomát,
s eleddig nem zuhant sokat
csecsem
becse,

sőt, egy bocsom is van (de szép!),
beszélni is kezd majd ez év
telén
talán,

¹⁷ In: Tóth Krisztina: Porhó. Új és válogatott versek. Magvető, Bp., 2001, 54-55. l.

de hogy mi történt, mire volt jó
harminckét éven át e porhó,
havam,
hevem

hová gomolygott nyomtalan,
és ugyan hol, ha nyoma van,
szívek,
szavak

mélyén mi ülepszik, mi lesz,
így fog eltelni, élni ez?
Vagy túl
a túl

bonyolult léten, túl ezen
egyszercsak majd megérkezem
s ittlétemet
átlátom ott?!

A József Attila-féle vershagyomány egyébként is megterhelte a preszövege az ezredvégi líra újraírói hagyományának. Az előbbi példákon kívül egy sor újraírást említhetnénk Parti Nagy Lajos, Kovács András Ferenc vagy Orbán János Dénes¹⁸ tollából. Kovács András Ferenc pl. *Negyvenkedés* címen ír verset saját 40. születésnapja alkalmából, oly módon, hogy nem József Attila *Születésnapomra*, hanem *Reménytelenül* című költeményének első, *Las-san, tűnődve* címmel jelölt darabját írja újra.

Kovács András Ferenc születésnapi verse ugyanakkor azt a posztmodern eljárást nyomatékosítja, hogy a szöveg (még ha líráról van is szó) elsősorban nem a valóságra, nem az életvilágra, hanem szövegre, szövegvilágra utal. Az élettények helyett ugyanis a versben (a lírai én világát benépesítő) költők nevével találkozunk: Rilkéével, Kosztolányi Dezsőével (akire nemcsak a *dezsőzve* szó és a lila szín utal, hanem a rímvarázs s a kancsal rímek is), Ezra Poundéval, Weöresével, T. S. Eliotéval, Borgesével, Pessoaéval, Kavafiszéval, Apollinaire-ével. A költemény meglepetésszerű és egyben humor forrásául szolgáló esztétikai impulzusai egyrészt a rím- és mondatfacsarásból, a rím vagy a szótagszám miatt elkövetett szófacsarásokból és -csonkításokból erednek, másrészt abból, hogy a világlíra nagyjainak (idegen) nevei rímhelyzetbe kerülnek, sőt olykor más szófajjára (pl. igévé, ige-

¹⁸ Orbán János Dénes néhány szövege már címadásában utal a hagyomány torzított újraírására. L.: Külvárosi kéj, Költőnk és tora stb. = Anna egy pesti bárban

névvé) írónak át. A játékosság szülte költői bravúr – vagy fordítva: a költői bravúr szülte játékosság – azonban nem feledteti s nem fedi el a pretextusból felénk áramló elégikus tónust és kozmikus hidegséget. Ez a költői gesztus szállítja le a „hetvenkedést” is – „negyvenkedésre”.

NEGYVENKEDÉS¹⁹

„az őszi ég
már extra-lights,
s elmultifilt
prompt negyven év”
(Parti Nagy Lajos)

Az ember végül negyven év:
Szomorú, égi nedve még
Szivárg repedten s könnyedén,
Akár a rilkés könny-edény,
S a lét dezsőzve gyászlilán
Üt át időknék fásliján,
Mint mézet izzadó akác.
Isten lehallgat, nem magáz –
S marad, mi volt, a néma géz...
De gőze sincs, ha szét, ha néz.
(...)

A vers zárata pedig szintén deformált idézet:

A semmi ágál, hűl szívem.

József Attila kapcsán nemcsak azt kell megállapítanunk, hogy lírája, életműve az újrairói gyakorlat egyik legmegterheltebb pretextusa, hanem azt is hangsúlyoznunk kell, hogy ezen belül Parti Nagy Lajos lírájának – különösen e líra *Grafitnesz* című kötettel behatárolható, legújabb szakaszának – gyakran megcélzott, alapul vett korpusza. Az életmű egészéből is kiemelkedik a kötet *Notesz* című költeménye, amely az „idős” József Attilának tulajdonított versként a *Szabad ötletek...* továbbírása, a *Szívlapát*, valamint gyakran idézett szerzője az *Őszológiai gyakorlatoknak* is. Míg a fikció szerint – ironikus utalásként – az Aczél György hagyatékából „előkerült” *Notesz* töredezettsége a cenzúra működtetésének, a költői szabadságnak határt és korlátokat szabó hatalmi struktúrák kritikája, az *Őszológiai gyakorlatok*

¹⁹ In: Kovács András Ferenc: *Kompletórium*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2000, 391-392. l.

a „rontott újraírás poétikájá”²⁰ révén az ún. halálköltészet groteszk-parodikus újraírása²¹, amelyen belül „a rontott poétika a rontott testtel, a fragmentált, szétszerelt nyelv a fragmentált, szétszerelt testtel” találkozik, s az analógiák révén a „nyelvi kompetenciák által uralt halál és test Parti Nagy szövegeinek allegóriájaként” hat.²²

Míg az *Őszológiai gyakorlatok* metaforikusan, az élet „ösztét” is megcélozva, a halálköltészet újraírása, a többnyire *A Dunánál*, az *Eszmélet*, valamint a *Hazám* című József Attila-versekkel intertextuális viszonyba kerülő *Szívlapát*²³ az ún. „hazafias vers”-re rájátszó palimpszeszt – egy olyan korban, amely tematikailag kerüli az ilyenfajta költeményeket, a magyar irodalmi hagyományból ismerős haza-versek ódai-himnikus hangvétele, retorikája pedig kifejezetten idegen tőle. A költemény súlypontjait képező, torzított József Attila-idézetek hatáseffektusainak eredményeképp egy kifordított, alulstilizált, végsőkéig ironizált haza-vers képződik meg – olyan, amilyent e heroikusnak cseppet sem nevezhető korban és ebben a tematikában ma egyáltalán írni lehet. „*A Duna csak folyt és Plaza, / folytott le rajta kurd, török, lett, / múlt és jövő híg halmaza*” – szólnak meg a versben *A Dunánál* torzított szólamai, arra utalván, hogy ma a folyó neve nem a nemzeteket, azok sorsát, történelmét összekötő fogalommal, hanem az árudömping és a szórakoztatóipar helyeinek egyikét jelölő helyszín nevével hozható összefüggésbe (ha Duna, akkor Duna Plaza). Még ironikusabb hatást indukál, hogy a *Plaza* épp a *haza* szóval alkot rímpárt, s a rímhelyzet még inkább hangsúlyossá teszi egy fennkölt fogalom és a fogyasztói társadalom emblémájának kapcsolatba kerülését, éles (rím által is kiélezett) ütköztetését. Ezt a vonulatot folytatja a *Cola Light*, a *Moll*, a *Shell*, az *aranykalászvegasz*, s a hatás itt is többszörösen fokozódik, hiszen a *Moll* s a *Shell* mint haza-embléma (?) épp a *Bánk bán*-ária kezdő felütéseinek áradó ódai felhangjaival ütközik: „*hazám, hazám, te Moll, te Shell, / te szép aranykalászvegasz, / tiéd vagyok, bármit teszel...*”, s ennek a feltétlen odaadásnak a kinyilvánítása a szófelbontás és rimbicsaklás által kiváltott ironia következtében válik nevetséges-sé („*tehozzád mindenem ragasz / kodik s adyk*”) és nevetségesen kétséges-sé („*hazám hazám te min – de nem*”).

²⁰ Payer Imre: A rontott újraírás poétikája Parti Nagy Lajos költészetében. Bárka, 2003. 3., 73–81. l.

²¹ Vö.: Németh Zoltán: Nyelvűs és halálpárodia

²² Uo.

²³ In: Parti Nagy Lajos: Grafítesz, 136–140. l.

²⁴ A dolgozat írásakor még nem jelent meg Németh Zoltán Parti Nagy Lajosról írott monográfiája, csupán folyóirat-publikációkként voltak olvashatóak egyes, általam is felhasznált részletei.

Parti Nagy a *Szívlapátban* úgy kísérli meg egy, a ma már József Attila nyelvén és retorikája szerint írhatatlanná vált verstípus (egyetlen) lehetséges (azaz ironikus) változatának megalkotását, hogy épp a nagy költő, egy súlyos lírai kánon segítségével, idézése, felülírása által oldja fel és oltja ki a reformkor optimista nemzet- és létszemlélete óta igencsak kérdésessé vált hazafiasság, „hazafias vers” kódjait. Palimpszesztjének és ironikus, groteszk nyelvjátékainak legmeglepőbb hozadéka, hogy a felülírások végeredményeként létrejött vers a torzítások, alulstilizálások és a parodizáló szándék ellenére sem kevésbé felkavaró, mint a palimpszeszt alapját képező preszövegek szözlai.

Az eddig felsorolt szerzők között Parti Nagy Lajos az, akinek költészete a legnagyobb mértékben támaszkodik az újraírás gyakorlatának eljárására. Oly módon, hogy újraírásaiba nemcsak a klasszikus modernség lírahagyományát és József Attila költészetét emeli be torzított idézetként, hanem lírájának Csokonaitól Vörösmartyn, Petőfin, a petőfieskedőkön át a magyar lírahagyomány több évszázados korpusza szolgál („nyers”)anyagául. Ugyancsak nála a legkifejezettebb a kultúrkritikai irányultságú és a (kelet-közép-európai) hatalmi diskurzus hazug szözlaimra irányuló, ezeket leleplező paródia. Nyelvek, nyelvi regiszterek, magas és mély kultúra, tömegkultúra, irodalom és irodalom alatti ütköztetésének textuális csataterai a Parti Nagy-szövegek, az említett dichotómiák posztmodern által kedvelt kontaminálódásának, kioltásának, nivellálásának értelmében. A Parti Nagy-líra említett vonásait több tanulmány, kritika s egy készülő monográfia²⁴ eddig publikált fejezetei is részletesen taglalják.

A „parodisztikus intertextualitás”²⁵, a félrehallásokon, szócsonkításokon alapuló „rontott” nyelv, „rontott” poétika és roncsolt idézet egyik kulcsverse a rendszerváltás utáni felemás fejlődés állapotrajzát, a fogyasztói társadalmat és a fogyasztói kultúra által manipulált, Nyugat-majmoló, urbánus létet megcélzó *Löncsölő kislány*.²⁶ A vers szövege nyelvi „vétségeivel”, paronomáziáival s a nyelvben és retorikában rejlő parodisztikus lehetőségek pazar kiaknázásával nemcsak irodalom és irodalomalatti, magas kultúra és tömegkultúra ellentétét mutatja fel „kibékíthetőként”²⁷, hanem Vivaldi és a »dilettáns, kis buta dal«²⁸ ütköztetésével, kontaminálásával a zene terén is ugyanezt teszi. Ugyanakkor Parti Nagy e „széténekelt” tradíción belül²⁹ az „alacsony” műfaj konvencióit a „magas” irodalom átesztétizált területeire utasítja.

²⁵ Németh Zoltán: A pluralitás posztmodern politikája..., 72. l.

²⁶ In: Grafitsesz, 86-87. l.

²⁷ Polgár Anikó: Vivaldi és a löncsölő kislány. Kalligram, 2003. 10., 124. l.

²⁸ Idézi uő, uo. a szerzőt.

²⁹ Németh Zoltán: A pluralitás posztmodern politikája..., 70. l.

A *Pancsoló kislány* című bugyuta sláger nem kevésbé butácska szövegét Kovács András Ferenc is újraírta³⁰, kihasználván a strand/stand szópárban rejlő paronomázia lehetőségét. A paródia célpontját ugyanis a Könyvhét standjai képezik, a vers parodisztikus végkicsengése pedig:

Jaj, úgy élvezem én a standot!
Mert ott Isten az alkotó!
És a Mű csakis ott kap rangot!
És még agybaj is kapható.

E vers közelében más olyan költemények is fellelhetőek, amelyek slágerszövegek újraírásai, beemelései a magas kultúrába: a *Dallamvázlat egy lírai istálló falára* (Ad nótám: *Pókháló az ablakon*), valamint a *Járom az utam* (Ad nótám: *Járom az utam*).³¹ Eredetükre, forrásvidékükre parodisztikusan utal szójátékon alapuló paratextusuk: az alcím „ad nótám” jelzése. És még mindig vannak ide kíváncozó részletek – pl. Varró Dániel paródiába csapó, pastiche-os újraírásai a *Bögre azúrbán* (különösen figyelemre méltó a Boci, boci tarka... kezdetű gyermekdalszöveg több, élő és holt szerző stílusába való átírása). Mindebből pedig az következik, hogy a tömegkultúrának, az irodalomalattinak is vannak, lehetnek „monumentumai”, kulcsszövegei. Ha máshová nem vezetnek, groteszk szójátékaik, parodisztikus patronjaik, nyelvfacsarásaik révén, játékosságukkal, a negatív nem tragikus modalitásával a felemás fejlődés következményeként „félrecsúszott Élet” nevetséges, kisszerű részleteire mutatnak rá. És ránk is, akik ebben élünk.

A példák pedig vég nélkül folytathatóak. Pl. Kovács András Ferenc új, *Álmatlan ég* című kötetéig, amelyben többek között épp az újraírás poétikáját a leginkább magáénak valló Parti Nagy Lajost írja újra.

FROM TIE ASKEW TO “LIFE” ASKEW

Dialogue of discourses: rewriting

In the past few years or decades, as the consequence of a peculiar attitude to literary tradition, a characteristic trend has been developing more and more emphatically within the context of contemporary Hungarian lyric verses. In this lyric discourse lyric tradition – mainly 20th century – is put into words as freely handled fluttering quotations. This phenomenon, mainly on the level of reviews and studies on the work of particular authors

³⁰ L.: Könyvheti sláger. Ad nótám: Pancsoló kislány. In: Kovács András Ferenc: *Saltus hungaricus*, 38-39. l.

³¹ I. m., 42. és 46. l.

has already had some reception, and within this reception arises the need of giving a name to this poetic method of writing, that is, the practice of *rewriting*.

In my paper I am trying to outline the connections, relations and points of contact between tradition and rewriting, and the phenomenon of rewriting, which is a dialogue not only between literary discourses and sometimes even discourses beyond literature but at the same time a dialogue between cultures, too.

CSÁNYI ERZSÉBET

INTERKULTURÁLIS KONTEXTUALIZÁCIÓ – A KÓDOLÁS FORDULATA

Nyelvi és képi narráció Tolnai Ottónál

Intercultural Contextualization – a turn in coding.

Linguistic or image narration in Ottó Tolnai's work

A referátum a Tolnai Ottó-művek nyelvtől távolodó és látványeszközökhöz folyamodó kommunikációs közegével foglalkozik.

Már Tolnai Ottó Rovarház című, 1969-ben megjelent regénye olyan formaelveket hordoz, amely lét- és irodalomszemléleti mögöttesével egyetemben felmutatja a magyar próza paradigmaváltásának lehetséges irányát.

Tolnai művei gyakran rejtvénytyszerű képirásként, titkosírásként definiálódnak. Metajeleik megjelennek a művekben a szövegen túl, és biztosítják a metanarratív beszéd kiteljesedését. A kutatás kitér e kódolási átrendeződés kulturális környezetére is, a vajdasági magyar kisebbségi irodalom délszláv kulturális kontextusára, e kontextus kommunikációs médiumainak interkulturális lecsapódására.

Kulcsszavak: Tolnai Ottó, vajdasági magyar irodalom, magyar—délszláv komparatiztika, vizuális kódok, kódváltás

A Tolnai Ottó-kutatás számára mindenkor hangsúlyos kérdéskör a Tolnai-művek nyelvtől távolodó és látványeszközökhöz folyamodó kommunikációs közege, a vizuális érzékenység dominanciája. Tolnai Ottó esetében ez szinte a szó, a betű tárgygyá alakítása, előléptetése. Mondható, hogy poétikájának egyik kiindulópontja az *irodalmi szöveg materialitása*.

Erre az affinitásra hívják föl a figyelmet *Tolnai képzőművészettel foglalkozó esszéi* és szépirodalmi műveinek festőkre, képekre, színekre vonatkozó reflexiós vonulatai. A tematizáláson, a képzőművészeti ihletettségen túl azonban Tolnai Ottó művészetében a kezdetektől jelen van a szövegalkotásban magának a *vizuális kód*nak a jegye: a kép, a rajz, a fehér vagy fekete lap beékelése a szövegbe, illetve a betű, a sor, a tördelés rendhagyóvá tétele.

Az opusszal foglalkozó megközelítések, megfontolások közül a kérdés gyökeréhez kapcsolódik az a megállapítás, miszerint *Tolnai művészete egyszerre naiv és intellektuális*, vagyis úgy intellektuális, hogy *idegen tőle a fo-*

*galmi és az érzéki szembeállítás*¹. A tárgyak érzéki mivoltukban lenyűgözik Tolnai képzeletét, s ez a megbabonázott állapot maga az intellektualizálódás, a jelképiesülés – az érzéki fogalmivá absztrahálódása. A szavak hangalakiságukban, a betűk pedig grafémaként válnak érdekessé, mágikus-sá, varázsigévé. Ami azt jelenti, hogy a nyelvi médium mellett e szövegvilág intenzíven keresi a vizuális és a zenei effektusok érzéki szintjének lehetőségeit is.

Jórészt a szövegek hangsúlyos vizualitásában csapódnak le azok a formaelvek, amelyek alapján az 1960-as–70-es években megjelenő Tolnai-művek kapcsán a kutatás megállapíthatta², hogy a szerző irodalomszemlélete a magyar irodalom kontextusában paradigmaváltást jelez. Másrészt, mai perspektívából nézve nyilvánvaló: mindez bizonyos módon megelőlegezi az irodalom mediális feltételezettségének ezredvégi fordulát.

Az irodalmi kóddal való kísérletezés szempontjából az egyik legérdekesebb Tolnai-mű a *Rovarház* (1969), amely két irodalmon kívüli médiumhoz is kapcsolódik, kettős koncepcióra épül: nemcsak a vizuális, hanem a zenei élményeket is a regényépítkezés alapjává teszi.

Egyrészt a regény első sorai a *dzsesszimprovizáció* lényegét magyarázzák. A szöveg ambíciója, hogy olyan hangot üssön meg, mint a laza, spontán, variációs ismétlésekből kontextust teremtő dzsesszimprovizáció, a szemünk előtt teremtdő, játékos alkotás: „Jakab meséli milyen finoman magyarázta meg márk a dzsessz-improvizáció lényegét az úgy van mint amikor felveszel egy követ hogy elüss valamit s már amint eldobtad érzed találni fogsz és valóban a kő célba is talál”.³ Ennek szellemében a mű időfilozófiája a pillanat élményét misztifikálja mint a szabadság egyik formáját.

Másrészt a regény *vizuális alkotásként* is hatni kíván, s erre már külön a fűlszöveg is felhívja a figyelmet, vizuális élményt ígérve. Az egész regény központosítás nélküli szóhalmazként jön létre. Ezáltal az olvasót rögtönzésre kényszeríti, aktivizálja, hisz a mondatok megalkotása az ő mindenkori feladata lesz. A befogadó döntése, hogy a szótengerben hol képzelet el a mondatalkotó határokat, hogy ide vagy oda csatolja-e a szavakat, hol teremt összefüggéseket, hogy a jelentést ettől a himbálástól függően hogyan alakítja, variálja. A *Rovarház* ilyképp a betűk testéből mint araszólarovarok testéből rak össze egy szömasszát, amelyet minduntalan, minden újraolvasás alkalmával újból kell összegyűrní. A mű – a narrátori szerkezet szerint – a főhős pornográf képekkel teli naptárfüzetbe való jegyzetelése nyomán keletkezik, s e kézírásos jelentés rejtvényyszerű képírásként, titkosírásként is felfogható,

¹ Tolnai-symposion. Szerk. Thomka Beáta. Kijárat Kiadó, Bp., 2004, 94. l.

² Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története 1945–1991. Argumentum, Budapest, 1994.

³ Tolnai Ottó: *Rovarház*. Forum, Újvidék, 1969, 9. l.

amire maga a szöveg is utal. A képillusztrációk és a tipográfiai leleményesség produktumai pedig ezen túl a vizuális és a konkrét költészet megoldásaival élve avatják a regényt különleges kódolású, intermedialis művé.

A Rovarház a kezdet és vég nélküli fragmentumok, forgácsok bomlástermékeként is felfogható, amit mintegy ritmusképző effektusként bekerétez a bevezető kijelentés megismétlése a mű végén.

A forgácsolás, a töredékek, betű-szótörmelékek pergetése, az írásképi grafikus rendezettségének felborítása változatos eljárásokban tükröződik. Ha megkíséreljük feltérképezni ezeknek a vizuális kódoknak a kínálatát, akkor az alábbi megoldásokat lajstromozhatjuk:

1. a fejezeteket naptárképek nyitják
2. iniciáléval kezdődik minden fejezet
3. a mű interpunkció nélküli
4. gyakori a helyközök, üres sorok alkalmazása
5. időnként nagyobb, illetve kisebb betűméret bukkan fel
6. versszerű tördelés, oszlopos felsorolás, számjegyek
7. egy-egy szó vagy sor kiemelése nyomtatott nagybetűvel
8. szegmentumok kijelölése több üres sor által
9. fehér lapon egy-két szó
10. nagy betűmérettel vagy kövér szedéssel végzett kiemelések különféle elrendezésben
11. miniatűr méretű betűvel, illetve szóval borított lap
12. a szó felapritása, a kezdőbetű leválasztása
13. egy szó bekeretezve, kinagyítva
14. szavak széthúzása
15. üres lap alján egy sor
16. átlósan írva egy betű az egész lapon
17. fehér, illetve fekete lap
18. az állatkerti feliratok beékelése, tudományos zoológiai ismertető, latin szakszavak
19. nyomtatott és írott betűvel szedett sorok
20. háromszög ábrája
21. bekeretezve egy horvát nyelvű adriai menetrend
22. fekete alapon leírt szavak
23. az utolsó szó utolsó betűje kinagyítva a lap jobb sarkában

Tolnai formabontó törekvései természetes módon illeszkednek bele az akkori *vajdasági interkulturális környezetbe*. A '60-as években alakul ki a *szignalizmus* mint szerb irodalmi irányzat, megjelennek a konkrét, vizuális és szignalista költészet kiáltványai, antológiái. A vajdasági magyar iroda-

lom aktív részese és alakítója ennek a hullámnak az újvidéki Új Symposion folyóirat révén, amely kétnyelvű kiadvány formájában adja közre 1971-ben a Szigalista költészet antológiáját. A szignalizmus célja a tudományos és a költői tapasztalat és nyelv szintézisének megteremtése. Milosevits Péter összefoglalásában⁴ utal rá, hogy a szigalista költészet nyelvébe beépülnek a tudományos képletek, ábrák, egyenletek, szakkifejezések, vizuális jelek.

Ebben a *szcienticistának* is nevezett költészetben olyan stílári és vizuális újdonságok bukkannak fel, amelyek egyébként elképzelhetetlenek a szépirodalom kontextusában. A szigalista formai eszköztár a szabad vers, a verbális kollázs, az argó- és zsargonvers (ennek párja a farmernadrágos próza), az aforizma és haiku lehetőségei között dúskál, látványversek születnek, szöveg és kép variációi, szövegből képek vagy kollázsok, ready-made költészet.

A tematika síkján a szigalisták az Ember, az Anyag és a Világegyetem univerzális kérdéseit feszegetik. Megjelenik a modern tudományok által meghódított valóság, „az anyag, a növények, az ásványok, a rovarok, az állatok s persze az ember, de főleg a világegyetem, a világűr ismert, hipotetikus vagy a költői képzeletben született elemei, fogalmai”.⁵

A Rovarház grafikus és tipográfiai megoldásai nem zúzzák szét radikálisan a szöveg és a kép integritását, nem igénylik a kollázs effektusát, de teljes mértékben összhangban vannak a szignalizmus vizuális érzékenységgel. A tematikai tájékozódás is belesimul az irányzat világképébe, mert a regény cselekményének központi eseménye a budapesti állatkert Rovarházában tett látogatás, s ennek kapcsán a mű második fele valóságos zoológiai ismeretterjesztő kalauzzá válik.

E kódolási átrendeződés kulturális környezete, a vajdasági magyar kisebbségi irodalom délszláv kulturális kontextusa tehát meghatározó és nyilvánvaló.

A szignalizmus és a Rovarház formabontó jelenségegyütteseai ugyanakkor *neoavantgárdként is jelölhetők*. Jugoszláviában az első világháború után az *avantgárd* vizuális költészet *zenitizmus* irányzatnév alatt már kikísérletezte a látványköltészet változatos fajait, főleg az itt is alkalmazott tipográfiai megoldásokat. Születtek olyan képversek (ún. kalligrammák), amelyekben a betűsorok vonalával rajzol a szerző valamilyen figurát, de olyanok is, amelyekre csak a tipográfiai ötletziporkák jellemzőek.

Az irodalmi szöveg kódolási orientációjának zenei és képzőművészeti jellegű átrendeződése a nyelv korlátozott kommunikációs lehetőségeit el-

⁴ Milosevits Péter: A szerb irodalom története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998, 448. l.

⁵ I. m., 449. l.

lensúlyozza. A nyelvi kódból való kitörés látványos megoldásokat eredményez a Rovarházban, s ez a kimozdítás egyben *e kód természetrajzára, elméletére* is ráirányítja a figyelmet.

A művészeti kódok közötti multimédiális vonzat csak egy erőteljes differenciálódás, a művészetek közötti elkülönülés után alakulhatott ki. Gottfried Boehm szerint a modernitás hozza magával ezt a „növekvő distanciát, amelyet a szó és a kép egymáshoz mérten és egymással szemben fölvesznek.”⁶ Modern igény, hogy a képzőművészetet vissza kell vezetni alapjaira, meg kell tisztítani, le kell választani minden előzetes tudásról, minden irodalmi és fogalmi kötődésről.⁷ Szerinte rendkívül világosan nyomon követhető a vizualitás különválása a szótól, a szó és kép közti szakadék kialakulása. Éppen ezért támad igény a művészeti ágak közötti szakadék leküzdésére, már a 19. században. Szó és kép távolsága paradox módon épp a képi szövegszerűsége, a vizuális narrációra irányítja a figyelmet, a képeknél alkalmazott *olvasó* szemléletmódra. „A történetyszerűség, a narratív jelleg mint átfogó vonás, továbbá a nyelvi és a képi szöveg működésmódjának, értelemalkotásának és interpretációjának problémája... nemcsak a szakterületek, hanem az interdiszciplináris érdeklődés számára is kihívást jelent.”⁸ A képzőművészeti alkotás olvashatósága az irodalmi és a vizuális művek között létező analógiákat teszi nyilvánvalóvá, ugyanakkor „a nyelvi narráció közelebb visz bennünket a képnek mint szövegként szerveződő és történetmondásra alkalmas rendszernek a megértéséhez.”⁹ A művészi kód fajtájától függetlenül a szöveg- és képmegértésből egyaránt nem iktatható ki a szukcesszív folyamatszerűség, az előrehaladás. A befogadó eseményegységeket észlel, tagol, összefüggéseket, ritmust létesít. Az elbeszéléselemélet felfedi a képi textualitást, a képi elbeszélés, a képi narráció nyilvánvalóságát, a vizuális kód szövegként való szerveződését, történetmondó jellegét, miközben megkülönbözteti a narratív logikát, a narratív folytonosságot a kronológiától, az időrend linearitásától. A nyelvi és képi narratívák elemzései kölcsönösen megtermékenyítik a hermeneutikai felismeréseket.

A Tolnai-regény vizuális kódjai a *képi szöveg több típusát* alakítják ki. Külön kategóriát képeznek a beiktatott naptárképek, majd a tipográfiai megoldások, végül a geometriai ábrák.

A legnagyobb változatossággal a *tipográfiai-grafikai* ábrázolás, látványi jelrendszer dominál. E jelrendszer a nyelvi és képi narráció határmezsgyéjén artikulálódik, hisz betűk, szavak képezik az anyagát, a befogadó tehát

⁶ Gottfried Boehm: A képleírás. = Narratívák 1. Szerk. Thomka Beáta. Kijárat, Budapest, 1998, 22. l.

⁷ I. m., 23. l.

⁸ Thomka Beáta: Képi időszerkezetek = Narratívák 1., 8. l.

⁹ Uo.

szövegolvasói és képolvasói tudatát egyszerre kénytelen aktivizálni. Egy-
szerre *olvassuk és nézzük* ezeket a jeleket, melyek egyben *verbális és non-*
verbális aspektussal is rendelkeznek. E tipográfiai jelrendszer csak felemás
módon működik úgy, mint egy kép, amely történetszerűvé válhat, különö-
sen a figurális képi rendszerek által megidézett szűzség újrafelismer-
hetősége révén. A Rovarház nem figurális képi effektusai, a játékos íráské-
pi látványmozzanatok mégis előhívják a képi tapasztalat kibontakozását, a
képszemlélet megalkotását.¹⁰ Bizonyos szinten tehát mégis két rendszer
struktúraelvei ütköznek, a nyelvi kontextus váltakozik egy képi kontextus-
sal. E képiség azonban betűkből, szavakból hozza létre önnön vizualitását,
a verbálisból transzformálódik át nonverbális struktúrává.

*Mi történik e transzformáció során? Hogyan illeszkedik a regény szöveg-
testébe az illusztratív jelrendszer? A folyamatosság milyen megszakítását, a
töredékesség milyen mértékét okozza? Hogyan olvad össze, milyen kompo-
zícióba a nyelvi és a képi narráció? Az olvashatóság milyen változatai jön-
nek létre? Az eljárás egészében a mű milyen önreflexióját hordozza, az iro-
dalmi-nyelvi kód milyen átértelmezését teszi szükségessé?*

A vizuális kódok a költőiség oázisaiként működnek a regényben. A köz-
pontozás nélküli szövegeképzés ugyanis tömörségre kényszeríti a narrátort, s
így a felajzott, pihenő (pont) nélküli beszédfolyam megállás nélküli futásra
emlékeztet. A módszer szabadságot és bizonytalanságot kelt egyszerre. A
formátlanságban a szabadasszociációs technika a történetmondásnak csak a
szilánkjait villantja fel, egybemosódik valós és valótlan, a főhős belső mo-
nológja, képzelgése és a cselekmény láncszemei közötti határt alig lehet ki-
tapogatni.

A Rovarház valójában a *délszláv farmernadrágos próza* magyar megfe-
lelőjeként is olvasható. A naplószerű feljegyzésekben a narrátor vallomása-
ként, a beszélt nyelv közvetlenségével, a diáknyelv vulgaritásával (fejes, ür-
ge, tanti, faszi, pasas, pumpálni, megtaszítani, gatyázni) fogalmazódnak
meg a többiekkel, a nemzedéktársakkal szerzett élmények. A Jézus, Jakab,
Márk, Mózes, Dávid, József, Júdás, Mikáel, Máté néven szereplő hősök
összejövelei tányérrozsa törögetése közben zajlottak, miközben kirajzoló-
dik a jellegzetes ellenzéki, lázadó bohémvilág, a félresikerült, félig művész-
értelmiségi, félig csavargó, nagyvilágban utazgató beatnikek köre. A mű
tengelyét tipikusan itt is a főhős utazása képezi, de nem bontakozik ki a
jeans-prózára jellemző városból menekülés, falu-város motívum.

¹⁰ I. m., 11. l.

Ennek a nemzedéki ellenzéki beszédfolyamnak a megszakítását jelentik a mű tipográfiai pihenői, melyek az alaki transzformáció révén mindenképpen kiemelt jelentést kölcsönöznek a felhasznált szavaknak. A vizualitás kódjai az egyébként is szaggatott narrációt teljesen kibillentik, az olvasás folyamatát megállítják. Olyan gócpontok ezek, amelyek felvillantják és olykor tömörítik az egyébként szétterülő, hömpölygő motívumokat. A kiemelt jelhordozók tehát tematikailag szervesen kapcsolódnak a kontextushoz és – sarkítva az egyes vonatkozásokat – segítik a többközegű jelentésképződést. A képiség dimenziója a szemantikai mezőt a provokáció, a játék, a vicc, a líra irányába sodorja. A nyelvi kód a vizuális kóddal kiegészülve a nyelvi és képi észlelést mozgósítva egy sajátos multimediális kódrendszert hoz működésbe.

A Rovarház a hasonló kísérleti megoldásokkal az irodalom *alfabetikus kódját*, annak lineáris logikáját bomlasztja, megpróbálja a verbalitás művészetét, az irodalmat visszavezetni egy szituatív sokrétűség előfeltételei közé. E törekvések korlátozott módon, de a vizualitás bizonyos eszközeivel mégis megelőlegezik korunk digitális kultúrájának *posztalfabetikus kódolási logikáját*, amikor is az információ a technológia segítségével ismét egy többdimenziós kommunikációs miliőbe kerül.

INTERCULTURAL CONTEXTUALIZATION – A TURN IN CODING

Linguistic or image narration in Ottó Tolnai's work

This paper deals with the medium of communication in Ottó Tolnai's works that moves away from language and resorts to instruments of spectacle.

Tolnai's novel, *Rovarház*, published in 1969, already carries some principles of form which together with the underlying existential and literary views show the possible directions of paradigm change.

Tolnai's works often become defined as enigmatic picture-writing or cryptograms. The meta-signs appear beyond the texts of his works, and ensure the fullness of the metanarrative language.

The study also encompasses the cultural environment of the code reordering: the South-Slav cultural context of the ethnic Hungarian literature in Vojvodina, and the intercultural condensation of the context's communicational media.

HÓZSA ÉVA

A TÉKOZLÁS TÜNETEI?

A mai vajdasági magyar próza és a perem-trauma kultúrája
Symptoms of prodigality? Contemporary Hungarian prose
and the culture of border trauma in Vojvodina

Ez a diskurzusindító tanulmány a tékozlás tüneteit, vagyis azt a beszédhelyzetet kutatja, amikor a szöveg- és képörökség segítségével a szubjektum önmegértésre, nemzeti és lokális identifikációra törekszik az újabb vajdasági magyar irodalomban.

A vajdasági szerzők nyelvhasználatában gyakran tűnik fel a tékozlás néhány jelentésváltozata, a tékozló fiú parabolájának újraértelmezése mellett pedig a tékozló atya, lány, ország fogalma. Maradt-e még (el)tékozolnivaló a Balkán peremén? Mennyiben mozdulatlan az atyai ház és a várakozó, bűnösséget érző atya? Bűn-e, banális-e, traumának tekinthető-e a tékozlás az újabb vajdasági szövegek nézetéből? Mennyiben hangsúlyozott a referencialitás, az ideológiai mozgatórugó, a közép-európai lét groteszsége, a nyelvi pozíció változása? Milyen kultúratudományi aspektusok érvényesülnek a szerepminták feltárásakor? A kérdéssor a cél kételyeivel, az ironikus látásmód következtében bekövetkező elmozdulásokkal folytatható. A tékozló és eltékozolt olvasó, valamint az eltékozolt fókuszváltás problémája ugyancsak több nézőpontból kutatható.

Kulcsszavak: traumatikus és poszttraumatikus problematizálás, a tékozló fiú mint a kontextusra érzékeny parabola, emlékezet, traumatikus emlékezet, ős-trauma, történelmi trauma, emléketörés, félelem és szégyen, mikromiliő

„Úgy elkóderogni hazulról, hogy az hazatérésnek tűnjék az atya szemében.”
 (Pilinszky János: *Kő és kenyér*, 1967)

... a tékozlás definíció kérdése.
 (Esterházy-parafrázis)

„Traumás reakciók akkor alakulnak ki, amikor az egyéni cselekvés hatástalan.”
 (Judith L. Herman: *Trauma és gyógyulás*.
 Kuszting Gábor ford., 2003)

Traumatapasztalat

Hogy miért kerül előtérbe megint a tékozlás? *Unalmas sztereotípiá*, továbbcsúszott intertextuális háló, amely azonban az újabb vajdasági magyar irodalom nézőpontjából újragondolható. Távozás és hazatalálás – mint a Tékozló Fiú egyszerre megjárta kétféle útja¹ – egyre kevésbé elválasztható. A múlt század végi tékozlás traumatikus/poszttraumatikus problematizálása bizonyára a feldolgozással függ össze. A balkáni eseményeket követő tudatos irodalmi reflexiók, illetőleg a vajdasági magyar irodalom szülőfölddel kapcsolatos lírai beszédmódja a traumatikus affektusok hatásai és/vagy következményei.² A félelem és a szégyen például velünk született affektus; kiváltó oka viszont társadalmi. Ez a két affektus megakadályozhatja a trauma ütötte seb kezelését. „Minden traumatapasztalat az izoláció, az impotencia tapasztalata, annak a megtapasztalása, hogy ki vagyunk szolgáltatva egy külső erőnek, azoknak vagyunk alávetve.”³

Az emlékezet, a gyász kimondása részben a gyógyulás és az *irodalmi gyógyulás* alapfeltétele, noha a trauma következtében keletkezett hegek megmaradnak. „Sok olyan országban, amely a közelmúltban került ki valamely diktatórikus rezsim uralma alól vagy polgárháborúból, hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy az erőszak azonnali felszámolása és a túléléshez szükséges alapvető feltételek biztosítása az érintett népesség számára a társadalom gyógyulásának szükséges, de nem elégséges feltétele.”⁴

A tékozló fiú tudatosan alkalmazott vagy az olvasó által működésbe hozható, *a kontextusra érzékeny* parabolája a közelmúlt vajdasági magyar irodalmában a megismerő és információfeldolgozó *tevékenység* része, hiszen a parabolában is ott rejlik a vereség, a kudarc megtapasztalása, valamint a büntudat mint a trauma lecsapódása.⁵

Ős-seb, ős-trauma, ős-tékozlás, betöréses tünetek

A Másikkal való találkozás, a kiszolgáltatottság mint traumatikus élmény régóta jelen van a vajdasági magyar irodalomban. Szenteleky Kornél *Isola Bella* című regényének 6. fejezetében Szabolcs Lucie-t nevezi szom-

¹ Pilinszky János: *Kő és kenyér*. Új Ember, 1967. április 23. = P. J.: Tanulmányok, esszék, cikkek. Második kötet. Századvég Kiadó, Budapest, 1993, 66. l.

² Vö. a lévinasi (etikai) szubjektumértelmezéssel, kritikával, a pszichoanalitikus kontextussal, a lacani Valós- és szubjektum-felfogással. L. Bényei Tamás: *Kikiáltási ár*. Regény, etika, pszichoanalízis és a *Lazarillo de Tormes*. Alföld, 2004. 6., 57. l.

³ Heller Ágnes: *Trauma*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2006, 16. l.

⁴ Kulcsár Zsuzsanna: *A trauma dialektikája folytatódik*. Utószó = Judith L. Herman: *Trauma és gyógyulás*. Háttér K. – Kávé K. – NANE Egyesület, Budapest, 2003, 285. l.

⁵ Vö. a sztereotípiakutatás eredményeivel: Jim Sidanius – Felicia Pratto: *A társadalmi dominancia*. A társadalmi hierarchia és elnyomás csoportközi elmélete. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 56. és 58. l.

jas, tékozló gyermeknek⁶, Jeanette (a francia énekesnő, akit Szabolcs kísér zongorán) pedig, aki „beleönti lelkét a hangjába”⁷, Taine szellemében kifejti a (művészi) lélektékozlás okait: „Mi tékozlóknak születünk (...). Ez faji és családi tulajdonság nálunk. A dédapám a vagyonát tékozlta, nagyapám mérnök volt, és ötleteit névtelenül, pénztelenül szórta szét a harmadik közársaság felépítésénél. Apám tudásával könnyelműsködik. Nagy tudományos gondolatait már mind kisajátították a haszonlesők. Én pedig a hangba öntött lelkemet tékozlom el.”⁸ Szabolcs bácskai népének vagy a kicsinyeknek született flamandoknak viszont kevésbé van mit (el)tékozolniuk. A nyelvi és nemzetiségi kiszolgáltatottság megoldhatatlan, mardosó problémának minősül a regényben, a magyar árvaságra, a hiányra mint ős-sebre pedig kevésbé fogékonyak a szicíliai szállodában összegyűlő idegenek. Inge – Szabolcs szerelme – boldog, amikor közel férkőzik a búsulva dalogató magyar férfi titokzatosságához.

Az ezredforduló traumatizált délvidéki művésze nem a lélektékozlást, hanem a lélek Másik általi kifosztását, valamint a háborús időszak áttételes beszédhelyzeteinek lélekmegnyitó jelentőségét emeli ki (vö. pl. Bogdán József: *Fohász a déli végeken*: „Lelkünk akár egy kirabolt kirakat” és a *Mind gyakrabban* című versben: „kávészürcsölés közben megnyitjuk lelkünk / titkos zsilipjét...”).⁹ Művészi viszonylatban az utóbb említett Bogdán-féle beszédhelyzet is egyfajta alkotói tékozlás, hiszen a kávézás közbeni gyónás következménye („lelkünkben / csak zacc marad!”) a művész hiányra épülő hallgatása. Az eredeti traumatörténet nem az irodalmi szövegbe, hanem a baráttal való csevegés szövegébe helyeződik át, rejtve is marad az olvasó előtt, nem a traumatikus probléma, hanem maga a beszédhelyzet, a krízisintervenció (mint a Valóssal való kapcsolat) indukálja a versszöveget. Ez a fajta lélekküiresítő beszélgetés mint általános példává avatott (al)eset lehetővé teszi a menekülést magától az eredeti, egyéni traumától, annak újraélesztől és mindenfajta hiányérzettől.¹⁰ Az eredeti traumatikus esemény tünetként nyilvánul meg, a traumatikus élmények másokkal való megosztása a másokhoz való tartozás, a bizalom helyreállítása a fontos. A beszélő elszigetelődik a közösségtől, inkább *gyónást* végez, amikor egyetlen emberbe, vagyis a közös kávézás szertartásába kapaszkodik. Heller Ágnes írja: „A traumatapasztalatnak nincs forgatókönyve. (...) Elmondható, hogy általában a traumaáldozatnak nem lehet katarzisa. A túlélő nem válhat egészen új emberré, mert a trauma okozta hegek nem tűnnek el. (...) A traumaneurózis

⁶ Szenteleky Kornél: *Isola Bella*. Eri Kiadó, Budapest, 2004, 32. l.

⁷ I. m., 30. l.

⁸ I. m., 30–31. l. (Bence Erika Szenteleky-tanulmánya is kiemeli ezeket a sorokat.).

⁹ A *Fohász a déli végeken* (Versek 1980–2005) című kötet versei (Agapé, Újvidék, 2006).

¹⁰ Vö. ismét: Bényei Tamás: *Kikiáltási ár*. Alföld, 2004. 6., 58–60. l.

szindrómái nemcsak arra nehezednek, aki átéli azokat, hanem azokra is, akik vele élnek. A túlélő gyakran érzéketlen, ingerült, irracionális, depressziós. Élni azonban nem könnyű feladat. De a traumaáldozat számára még sokkal nehezebb, mint mások számára.”¹¹

Juhász Erzsébet háborús időkben keletkezett esszéje¹² Kosztolányi Dezső *Nerójának* mondatát ismételve az irólét válságával kapcsolatban („Valami leköti bennem a dalt”), majd Czeszlav Milosz száműzetéséről szóló esszéjét idézi, amely szerint a száműzött szubjektum külföldön kikerül a történelemből. A Juhász-szöveg annak a léleklehúzó ragacsos masszának a megértésére törekszik, mely a szülőföldön minden áldott nap újra megteremtődik, sőt arcul köpi az egyént hazugságokkal és hazug ígéretekkel. A következő részlet akár a kirekedt, a traumatizált tékozló fiú nézőpontjából is értelmezhető: „Sokat írtam életemben az otthontalanságról. Arról is, hogy emigránsok vagyunk, anélkül, hogy egy tapodtat is elmozdultunk volna a helyünkről. Fogalmaztam úgy is, hogy tősgyökeres idegenek vagyunk születésünk és életünk helyszínén. Pedig csak arról van szó, hogy nem éreztem eléggé a magam gyökereit, s amit éreztem, az elégedetlenné tett, örökösen hiányérzetekkel telivé. De hát ez természetes is, hiszen aki értékeket akar teremteni és megőrizni, az mindig mindenütt hiányérzetekkel küszködik. Még jobban meg van verve e hiányok átlátásával és átélésével, ha kultúra tekintetében oly szegényes helyre született, mint amilyen ez a mi vidékünk is, ahol az a kevés is, ami volt, alig egy-két év leforgása alatt semmivé válhat. S erre ez a mostani háború alaposan ráeszméltetett.”¹³

A szövegrészletből kitűnik, hogy a vajdasági magyar irodalom egyik arche-traumája a Szenteleky Kornél által is hangoztatott kulturális szegénység, a hagyományhiány, ennek ellenkezőjét hivatottak bizonyítani az ezredforduló körül szerkesztett olvasókönyvek, a helyi művelődés- vagy színház-történetek. A véghangulat, a válság megítélése szintén aktuálissá tette az irodalmi lexikon, az összefoglaló irodalomtörténet (véget ért volna a története?¹⁴), az életrajzi kalauzok létrejöttét, a történeti lét megértését, az ezekkel kapcsolatos vitákat, a régi sérelmek és a nemzeti szempontú értelmezések felerősödését. A költői alany akkor úgy érzi, mintha a jövő már megtörtént volna, a költő hallgat, „az álmodozóknak nem jut papír” (Pap József: *Századvégi krónika*).

¹¹ Heller Ágnes: *Trauma*. Múlt és Jelen Kiadó, Budapest, 2006, 42–43. l.

¹² Juhász Erzsébet: „*Valami leköti bennem a dalt*” = J. E.: *Esti följegyzések*. JMMT – Forum, Újvidék, 1993, 142–145. l.

¹³ I. m., 144. l.

¹⁴ Vö. Bányai János: *Kisebbségi veszteséglista* = B. J.: *Mit viszünk magunkkal?* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2000, 15. l.

Az igazi ős-trauma a nemzeti kisebbségi peremlétben Trianon. A huszadik század kilencvenes éveinek délvidéki zűrzavarában eltűnik az emlékezetveszt(et)és, Trianon neve előkerül, megszűnik tabunak lenni. Már Börcsök Erzsébet *Eszter* (1968, szerb nyelven: 2002) című regényében olvasható, hogy a trauma nem a békeszerződés aláírásához, hanem a szubjektum határtudatának kialakulásához köthető. Nem véletlen, hogy a délvidéki ember még 1923-ban sem vette komolyan a határt, hiába büntették a hatóságok a határsértőket. A határtudat felerősödése, az el- és bezártság-érzet, a szociális természetű megpróbáltatás a huszadik század végén ismét bekövetkezik (a vajdasági magyar – már Vajdaság nélkül?¹⁵). Az irodalmi szövegek, valamint az ekkor született esszék és tanulmányok az elveszettség vagy veszteség tüneteit¹⁶, a menni vagy maradni kockázatát tematizálják. A szülőföldhöz való hűség fetisizálása, a metaforizációs törekvések felerősödése (a szülőföld mint Tündérak, a „hűtőszekrény” mint az egészséges nemzettudat befagyasztója, a barbár mint kívülálló, pokol-képzetek, tenger-értelmezések, szárnytalanság, csillag, rom, a szabadkai villamos eltűnése, mitológiai utalások: pl. Héphaisztosz, Dionüszosz, Léthe stb.), a nemzettudat, az alárendelt szerep, a bizalomvesztés, a régi jugoszlavizmus, illetve titoizmus értelmezése egyre gyakoribbá válik. Az ezredforduló, valamint a posztháborús szituáció mint kollektív és egyéni tapasztalat újabb ürügy a veszteségek leltározására, a vajdasági magyar irodalom és kultúra lehangoltabb újragondolására, a művek újraolvasására, az újabb létinterpretációra, a közéleti vitákra, a közép-európai orientáció felvetésére. A legfontosabb azonban a nyilvános és sokrétű hangadás, amely az 1990-es évek elejére bekövetkezett.

Gion Nándor interjúja a történelmi regények vonatkozásában tér ki az emlékezet jelentőségére, illetve az elfojtott történelmi traumák, a titói korszak sajátos interpretációjára: „Ezeknek az eseményeknek a gyökerei mindig valahonnan a múltból erednek. (...) Amit még meg kell írni, az a II. világháború utáni időszak, meg az 50-es évek. Ez az a korszak, amikor a vajdasági magyarság ismét furcsa, groteszk helyzetbe került. A tájékoztató irodás időkben. Magyarokként egy olyan államba kerültek, amelyik szembe fordult a szovjet hatalommal. Igen ám, de ebbe a szovjet hatalomba, a szovjetek által diktált politikába beletartozott az anyaország is, a vajdasági magyarságnak az anyaországa. Tehát választani kellett. Nemcsak úgy választani a két kommunista ideológia között, hogy a merevebbet vagy a kevésbé merevet választjuk. Különbözik már azzal, hogy valaki magyar volt, Jugoszláviában eleve gyanús lett. Gyanús lett a II. világháború után is. (...) Ez

¹⁵ I. m., 119. l.

¹⁶ Trianon mint veszteség-metafora gyakran bukkan fel Bogdán József opusában: vö. pl. *Rábéi versek, Hatvan éve történt* (Az 1944-ben Jugoszláviában meggyilkolt ártatlan magyar áldozatok emlékére).

annyira tudathasadásos állapot volt sok ember életében, az akkor nagyjából félmillió létszámú magyarság életében, hogy nem véletlen: olyan gyorsan megfogyatkozott a félmillió.”¹⁷

Az 1999-es NATO-bombázás kapcsán ismét megnyilvánul a *stresszszavar*, amely a félelem és féltés, az identitáskeresés, valamint a távlatlehetőség, a remény külső és belső nézőpontból való értelmezését hozta be irodalmunkba. A nézőpontjáték példaként említhető Szathmári István *A Szép Ernő utca* című novellája (*Kurdok a városban*. Budapest, 2000), amelyben az áttelepült (a kivonuló, tékozló) elbeszélő Ritától és lányától, kettejük pesti látogatása révén értesül a Szép Ernő utcai bombázásról, a vajdasági Rita apjának anakronisztikus reagálásáról. Az apa traumatikus emlékezete ugyanis a második világháború képeihez, érzeteihez kötődik, amelyeknek nincs szóbeli narratívumuk, se kontextusuk, viszont az egyén immár ismételt traumatizálónaként valósítja meg az újrajátszást¹⁸. Rita mondja: „apám ki se mozdul a házból, bömbölteti a lámpás rádiót, és orosz nótákat énekel félmeztelen az udvaron, fater, mondtam neki, most más idők járnak, ez nem az, mit tudsz te, mit, feleli nekem, és régi, elaggott katonazubbonyok után kutat, tudom, hogy itt volt, itt (...), és újból dalra fakad, valami hosszú, hömpölygő dalra, akárha a Volga, vagy a Dnyeper hullámozna itt a kerítések alatt, meg a düledező ház körül, ahova nem is olyan rég, macedón és albán pékek költöztek be egy esős reggelen, valaki beengedte őket...”¹⁹ A határon túlra települt elbeszélőben az utcanév (modellje egy szabadkai utca) hívja elő az emlékebevillanást (*flashback*), például egyik osztálytársa apjának temetését (egy régi traumatikus élmény ismételt betörése, érzelmi reakció), az osztálytársak temetésén való részvételének töredezett emlékképeit, az iskolai bűnök reflexióit stb. Az emlékezés valójában értelemadás, amelyhez vonatkozási keretek szükségesek.²⁰

Tolnai Ottó verseiben szintén az emlékezet és a helyi mítoszok újragondolása kötődik a lehetséges beavatkozás, illetőleg a palicsi NATO-bombázás eseményéhez. A *Lötyöge avagy be kell-e avatkozni* győri vers (1993), amely a beavatkozás-, a kisebbség- és a genocídium-dilemma kapcsán az egykori gyermekkori játszópajtás gesztusait idézi. A *kis(csonka)-jugoszláviában* a fantomfájdalom nem-fantomfájdalom, hanem *egy végtelen ismét-*

¹⁷ Balázs Attila: *Torzóban maradt beszélgetés Gion Nándorral (Latroknak se játszottunk a sörözőben)* = B. A.: *Világsarok non-stop*. zEtna, Zenta, 2006, 169–170. l.

¹⁸ Judith Lewis Herman: I. m., 55. l.

¹⁹ Szathmári István: *Kurdok a városban*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2000, 156–157. l.

²⁰ Halász László: *A fikcióteremtő emlékezet*. Alföld, 2003. 4., 79. és 84. l. L. még a *stratégia* kifejtését: Maren Linett: “New Words, New Everything” (Fragmentation and Trauma in Jean Rhys). *Twentieth-Century Literature*, 2005 Winter, 51. 4., 439. l.

lődő kollektív fantomfájdalom. Az *Ahogy* című vers a Bécsben (be)fogadott hír emlékét kutatja. A már lebombázott palicsi meteorológiai állomás és a férfi strandnál vízbe hullott, fel nem robbant rakéták kapcsán a szöveg a Palicsi-tó keletkezéséről szóló mondát, a végnek ellenálló ős-kezdetet emeli ki („egy pásztor leszúrta botját / s szép nagy ívben felfakadt a víz”).²¹ A tóba zuhanó bomba emléke a *13 hattyúk dalában* ismét felbukkan, pontosabban a „NATO-bombázta” szóösszetétel a tó állandó jelzőjévé válik.²² A hágai emlék viszont a hágai törvényszék vádlottjainak bűneit, a „nagy mítosz” bukásának reflexióit és a büntetés problematikáját vonzza magához.²³

Végel László *Exterritórium* (Pécs, 2000) című könyvének kerettörténete a bombázások naplójaként olvasható, amelyben az igazság problémája több nézőpontból merül fel, ugyanakkor az elbeszélő a már kivonuló, aki a hírek és hamis hírek forgatagában vállalkozik az (évszázados) indulatok, illetőleg 1918 előzményeinek vizsgálatára, az emlékképek felidézésére, a változó újvidéki városkép újabb megértésére. A bombázást követően főként az újvidéki vonatkozású naplójegyzetek iránt nyilvánult meg az olvasók érdeklődése. A „topográfiai” szövegek a hidakkal együtt az egykori város elmerülését, a világ eltávolodását is értelmezik.²⁴

Az irodalmi szövegekben 2000 ősze, a tüntetések hangulata, valamint a kettős állampolgárság, vagyis a szeretetre vágyók befogadásának elutasítása is tematizálódik.²⁵

Tékozló fiú, tékozló lány, tékozló atya

Pilinszky János utal rá, hogy a Lukács evangéliumában olvasható parabola az atya–fiú relációban értelmezhető. Ezért is érdemes felfigyelni a vajdasági magyar irodalom eltérő interpretációira.

A *tékozló lány* címként már 1929-ben előfordul (Gergely Boriska Budapesten megjelent regénye). Az újabb vajdasági magyar irodalomban Bogdán József *Az utcanő imája* című kötet záró versében (*Fohász a déli végeken*) a magányra ítéltetett, a bukás kétségével küszködő utcanő Isten szeretetéért esdélkel. A bűnbe esett szubjektum a verszárlatban külső/felső nézőpontból Isten tékozló lányaként nevezi meg önmagát, az ima ezek szerint egyfajta megtérő, hazataláló gesztus. A földi testtékozlás és a magányba bújás meg-

²¹ A versek a *Balkáni babér* című kötetbe kerültek be (Jelenkor Kiadó, Pécs, 2001).

²² Vö. „NATO-bombázta kis tó”: *13 hattyúk dala* = Tolnai Ottó: *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben*. Regény versekből. zEtna, Zenta, 2006, 164. l.

²³ I. m., *Ómama XII.*, 111–121. l.

²⁴ Vö. Harkai Vass Éva: *Ahol lakom* = H. V. É.: *A város bejáratánál*. Versek. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2003, 20–21. l.

²⁵ Vö. Lovas Ildikó: *Kijárat az Adriára*, Bogdán József: *Anyám, Magyarország* (az utóbbi mondott versként is jelentős szerephez jutott az irodalmi esteken, sőt a templomban is).

szűnésére a szociális természetű veszteség miatt nincs esély, a jót azonban a bukott nő ennek ellenére *meri* kérni, sőt el merné/*meri* fogadni Istentől.²⁶

A tékozló atya (ti. apa) Kopeczky László *Hármaskönyvének* (2003) irodalmi motívuma. A fiú más kontinensre távozik a háborús Balkán pereméről, végérvényesen elszakad a veszélyt hozható apai háztól, ám az önvizsgáló, „érett” atya – bűnös és büntető relációjában – felvállalja a fiú elűzésének, a szülőföld eltékozlásának vétkét, tehát ő közvetíti a kiengesztelő, hazakereső hangot a nagyvilágba kivonult fiú felé.

A tékozló lány és a tékozló atya példái természetesen nem csak az egyes ember bűneire utalnak, az említett utak közötti határmezsgyét nehéz kijelölni (távozás, bűnös út; a hazatalálás lehetősége). A bibliai példázatban megvalósuló közvetlen ölelés, a mindig otthon maradó, irigykedő testvér beléptetése mindkét esetben elmarad.

Az archetipikus tékozló fiú variánsai szintén megjelennek a legújabb vajdasági magyar irodalomban. Tolnai Ottó verse a szülői házba való hazakerkezést értelmezi (*Valamint életünket sem tekinti regényesnek. A holdvilágra gyanakodtam*). Bogdán József papköltő lírája az el sem távozó, illetőleg az itthon otthontalan ént tekinti tékozló fiúnak (*Zilált papi ima, Szent Margit*), Kosztolányi Ádámról, utazásairól, apja halálát követő magatartásáról pedig ugyancsak a tékozló fiú parabolája jut a költő eszébe.²⁷

A tékozló fiú ül, avagy „negatív tünetek” és a tünetek negatívja? („Jó e világvégi kis állomás keserű várótermében...”)

A peremlét már megélt keserősége okozza a tékozló fiú traumáját és *csökkent válaszakézségét* Tolnai Ottó *A keserű váróterem* (alcím: Változatok két Szenteleky-sorra) című versében.²⁸ Az édes küldemény (godot-i küldemény?) változást (gyógyulást?) hozhatna a világvégi ürességbe, ám ennek hiánya miatt – lásd a falubolondja esetét, aki a ravatalán is várná Adorján irányából egy egész vagon palacsinta érkezését – a várakozás kilátástalan.

²⁶ A papköltő szemlélete Pilinszkyével állítható párhuzamba: „A jó ima (...) mindig megtérés, mindig a hazatalálás csodája, s a legszentebbek ajkáról éppúgy, mint a legbűnösebb ember szájából. És valójában: nincs is más ima, csak ez; amikor a tiszta jót nemcsak kérjük, de el is merjük fogadni Istentől; a hazatalálás imája, a kenyéré, amire – tudjuk – az ég minden angyalai térde hajtanak.” (*Kő és kenyér*. Új Ember, 1967. április 30.)

L. még a jobb lator és a Tékozló Fiú összehasonlítását: *Két „rendhagyó” szent*. Új Ember, 1980. április 6.

²⁷ Tóth Livia interjúja. Hét Nap, XII., 13. szám, 2005. március 30.

²⁸ Tolnai Ottó: *Balkáni babér*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2001, 8–10. l.

A keserű és édes oppozíciója, az íz mint ősi érzékelési mód leginkább a Kosztolányi-opus révén foglalkoztatta Tolnait.

A magányos tékozló fiú útja körkörös, a nagy úton túl van, és valójában mindegy, hogy elutazik-e vagy sem. Afrikába indult, az a vacogó cigány kísértette a hajnali vicinálisra, aki a falubolondját kísértette utolsó útjára az állomáshoz csúszó temetőbe. A tékozló fiú most „...fején lyukas parafasisakkal, / kezében a szétrágott drapp menetjegy labdacsával / Afrikába ért vissza.” Kicaplat a fűvel benőtt állomásra a temető közepén. Három versszak tematizálja a tékozló fiú fűtörésző várakozását („fűtörészve várja az édes küldeményt... jóllehet sehol sem is / pakolnak ólommal plombált marhavagonokba palacsintát...”). A verszárlat valamiféle végességen túli, semmis, „abszurd” várakozásba, *pszichés szeparációba* torkollik:

„Ül a tékozló fiú, sisakjából már rég parafasarkot
szabott a bolond suszter, ül a keserű váróteremben,
fűtörészve várja az édes küldeményt.
Az édes küldeményt a keserű váróteremben.”²⁹

Ki ez a tékozló fiú, akinek utaznia sem érdemes, és nem a szülői ház, hanem a temetőbe csúszott, Szenteleky-féle peremvidéki állomás fogadhatja be várakozásra? Az idegen üresség az idegent. A tékozló fiú a *feltámadó* falubolondja? Alakmás, mint Wilhelm, aki már nem lohol ezerkettedszer is az édes küldeményért az állomásra, hanem ül, „jól megül”, mint a beckett-i csavargók, vagy a Kafka-figurák³⁰, sőt minden végesség-kereten túllép? Bolondság, abszurd és remény egy töből fakad? Egy biztos: a *keserű* a peremvidék állandósult léttraumája, és az ennek ellenszegülő *édes* sehogyan sem érkezik. A tékozló fiú én-vesztése, jól megülő beállítódása, gépies várakozása, kísértetiessége (várakozása is visszafelé vezet) szintén kiemelhető. Maga a váróterem *keserű*, tehát a peremvidéki szülőföld sem ártatlan, nem megbocsátó, sem befogadó. Esélyt sem ad a megküzdési stratégiákra. A Don Quijote-i lelkű, ülő tékozló fiú a szélmalom felé tekint, ám nem vív meg velük a provinciális univerzumban.³¹ Koncz István *Utolsó balladájának* önironikus lírai alanya például feladja ezt a képtelen várakozást („jó Don Quijot, / a szélmalom csak / néger nevetés”). Elárulja (elhagyja?) művét („a műt”), túlélésével árulja el, és ezt az árulás-vereséget biztos győzelemként interpretálja.

²⁹ I. m., 10. l.

³⁰ Bacsó Béla: *Felejténi – írni mint felejténi*. Franz Kafka példája. Alföld, 2004. 6., 86–93. l.

³¹ Végel-parafázisok. Vö. Végel László: *Lemondás és megmaradás*. Esszék. Cserépfalvi kiadása, 1992, 10–11. és 116–117. l.

Az ülő férfi (ha nem is a megnevezett tékozló fiú) kisvárosi, kispadi helyzetképe a *Redőzés I. és II.* című Cs. Simon István-versekben is megjelenik. A síksági kisváros a kocsmá felé lejt, a belső dialógust folytató lírai alany (a vándormadarak ürügyén) az induláson, az úton töpreng. A két verszárlat összevetése a távlattalanság fokozása, az időből és térből való kizökkenés szempontjából jelentős:

„Minél előbb el kellene innen
sompolyogni,
de te csak töprengsz,
s közben
átkígyózik rajtad
az út.”
(*Redőzés I.*)

„A gyorsvonat késik
vagy kisiklott,
üres az állomás,
és az idő nélküled fut...
Töprengsz, csak töprengsz
a hideg alkonyatba
merevedett kisvárosban,
ahol már áttaposott
rajtad az út.”
(*Redőzés II.*)³²

Tolnai Ottó az *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben* (2006) című kötetének jegyzetanyagában kihasználja az alkalmat, hogy a *Godot* Luckyjának bőröndje ürügyén idézze Gulyás József bőrönd-verseit (*Öreg paraszt a Korzó éttermében, Ecce homo, Forró utakra készen*)³³, amelyekben az egyén örökké kis csomagot szorongat, „hogyminden pillanatban felléphess[en] egy induló járműre”. Ilyen szituációban hangzik el a Gulyás-vers lírai alanyának értelme: „Ülj még egy kicsit, / rendezve gondolataidat, / kéznél / a kis pille kofferral.” (*Forró utakra készen*). Az állandó készenléti állapot, az elodázott indulás, a veszélyeztetettség lehetősége arra készíti az egyént, hogy csak a pusztá magvakat, a kondenzált, sűrű fényt csomagolja be a „tömör poggyász-

³² Cs. Simon István: *Ahol a part szakad.* Versek. Életjel, Szabadka, 1999, 5–6. l. A *Redőzés II. a Parlagmagány* című kötet Lengedező bodzaág című ciklusába is bekerült (zEtna, Zenta, 2005, 77. l.).

³³ Tolnai Ottó: *Ómama...*, 226–227. l.

ba”. Az említett helyzetképek túllépnek a peremvidéki élet értelmezésének szintjén, az örök útrakészség létproblémájának minősül.

A tékozló fiú tudatállapot-változása a beszűkülés vagy tompultság tünete felől is értelmezhető, tudniillik ezek – a betöréses tünetek visszahúzódása után – mindinkább felerősödnek. A „negatív tünet”, azaz a passzivitás, a halál- és tél-kötöttség (például Deák Ferenc versében a „Tomiban” állandósult tél) éppen azzal hozható összefüggésbe, ami hiányzik.³⁴

Hazatalálások, tömör poggyászok

A gyökértelenség, a kitépett gyökér, az idegentapasztalat a család, azaz a mikroközösség irányába tereli íróink figyelmét. Megszaporodnak a családdal foglalkozó irodalmi szövegek, elég néhány példa említése: Németh István: *Házioltár* (Szerelmes krónika, 1996), Harkai Vass Éva: *Így éltünk* (Revoltpróza, 1997), Végel László: *Exterritórium* (2000), Bence Erika: *Ibolya utca* (Novellák, 2001), Vasagyi Mária: *Silentium album* (Kisregény, 2002), Tolnai Ottó: *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben* (Regény versekből, 2006), Gobby Fehér Gyula: *Táncoló lavina* (33 rácsodálkozás: kommunikációhiány a családban, lefelé ívelés az Újvidéki dekameron családképe után/mellett³⁵), *Kezeit csókolja dr. Tóth* (Retusált történetek, 2006) stb. Gion Nándor családregénynek tekinti az irodalomtörténészek által történelmi regényként kezelt műveket³⁶, amelyekkel visszatért a rég elhagyott Szenttamásra. Deák Ferenc drámái és regényei, Kontra Ferenc művei ugyan-csak a hazataláló törekvést igazolják. Deák Ferenc *Határtalanul* című drámájában (színháztörténeti mérföldkőnek tekinthető) a családon, a vegyes házasságon belüli „többrendbeli tragédiát” (magánemberi, családi, nemzeti és közösségi)³⁷, a háború és a nacionalizmus romboló indulatait mutatja be.

A mikroközösségbe, a mikromiliőbe való irodalmi hazatalálások (-keresések, tévelygések) a gátlások levetkezésével járnak együtt, és ez nem csupán a mikromiliő neveinek felvállalására vonatkozik, amire Németh István *Házioltár*ának Nyitánya utal. A *Házioltár* profán énekeinek (az esetleges nagyregény fejezeteinek?³⁸) narrátora gátlástalanul, többféle nézőpontból vall és értelmez. Szól a családi erekről, a női és férfi szerepekről, a sze-

³⁴ Judith Lewis Herman: *Trauma és gyógyulás*, 68. l.

³⁵ Bence Erika írja: „A *Táncoló lavina* az egyik legkilátástalanabb hangvételi könyv, ami az utóbbi időben a vajdasági magyar irodalomban megjelent.” *Híd*, 2006. 6–7., 114. l.

³⁶ Balázs Attila: *Torzóban maradt beszélgetés...*, 166. l.

³⁷ Gerold László: *Rekviem magunkért*. *Híd*, 1997. 6.; Uő: *Deák Ferenc: Határtalanul*. Szabadkai Népszínház. Rendező: Ljubomir Draškić = G. L.: *Drámakalauz*. Tanulmányok, esszék és színikritikák jugoszláviai magyar drámákról és előadásairól. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1998, 163. l.

³⁸ Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Forum Könyvkiadó, Újvidék – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1998, 161–162. l.

génységről, valamint az 1919-es zónaigazolványról, a magyarok 1941-es bejövételének fogadtatásáról, a partizánok érkezéséről, a beszolgáltatásokról, a szabadkai Sárogházban történekről, párt és egyház/vallás viszonyáról, vádokról és önvádokról, síri telefonbeszélgetésekről, félelmekről és megfélemlítettségről, mítoszépítésről és -rombolásról, megalkuvásokról, mindarról, ami mégsem áll össze regénnyé, a leltározó gesztus révén sem vezethet el a megérkezésig. Nincs megérkezés ott, ahol egy szemétkupac a virtuális ország metaforája, a traumatizáló azonban a családi gyökerekhez való visszatérés segítségével érzelmi menedékre talál.

Az idegenben való átmeneti hazatalálás esélyét adhatja meg a szerelem, ennek kiemelkedő példája Jung Károly *Mogorva Héphaisztosz* című verseskötetének szerelmi ciklusa. Lovas Ildikó *Kijárat az Adriára* (alcím: *James Bond Bácskában*, 2005) című regényének elbeszélője család, anyaság és szerelem kijárat-lehetőségei, főként a női elbeszélő optikájából kinagyítható részletek és apróságok után nyomoz.

A Kormányeltörésben (regionális) hatalma

(„én menni plakáttal hátamon / élet gumibottal jönni”)

A huszadik század hatvanas éveinek kívülállóit után a hetvenes évekre a „kihátráló”, a szegényes bőröndjével távozó Gastarbeiter jelent egy újabb lehetséges magatartásmodellt. Természetes, hogy Domonkos István *Kormányeltörésben* című versének első interpretációi a vendégmunkás kényszerhelyzetét és nyelvvesztését élezték ki. A poéma beszélőjére a szellemi lefokozottság (szerepjátéka) jellemző, mondhatnánk, mint Tolnai falubolondjára, ám a mottóként alkalmazott Balassi-vers törött kormányú, tengerben levő gályájának képe „Domonkosnál nem csupán az elme s a lélek vívódásának, hanem a *nyelvétől, otthonától megfosztott*, azonosságában és személyiségében veszélyeztetett szubjektum léhelyzetének metaforája.” Az együgyűség maszkjában, a főnévi igenevek, a lebontási stratégiák segítségével tehát valamiféle lét tudat mondatik ki. (A kilencvenes években Szabadkán megtartott irodalmi estjén maga Domonkos István is a létvers-felfogást hangsúlyozta.). A nyelvekre, kultúrákra való rálátás viszonylagos.³⁹ A ver-

³⁹ Thomka Beáta: *Kihátrálás a világból, nyelvből*. Ex Symposion, 1994. 10–12., 2. l.; az idézett megállapítás H. Nagy Péter tanulmányában is olvasható: H. Nagy Péter: *Ady–Domonkos párhuzam = Hang és szöveg*. Szerk. Bednaries G. – Bengi L. – Kulcsár Szabó E. – Szegedy-Maszkák M. Osiris, Budapest, 2003, 390–407. l. (Az Alföldben megjelent első változat: *Identitásképző csatateret*. 8.: 49–61. l.); l. még: átdolgozott változat, Kassák-előzmény: *A Kormányeltörésben mint intertextus = Domonkos-symposion*. Szerk. Thomka Beáta. Kijárat Kiadó, Budapest, 2006 [2005], 71–86. l.

set sokan, sokféleképpen, egyéni nézőpontból interpretálták⁴⁰, de a Vajdaságban kezdettől fogva befogadták/elfogadták. A polgárháború időszakában és az ezt követő években ez a Domonkos-poéma egyre népszerűbbé, *fetiszizált* szöveggé, valamiféle vajdasági magyar himnusszá vált, mind gyakrabban szerepel(t) pódiumokon, diákszínpadi előadáson, versmondó versenyeken, nemzeti ünnepeken, valamint a költőtársak ajánlásaiban, allúzióiban, paródiáiban⁴¹. A sikerhez hozzájárult az utóbbi években ismételten aktuális leltározó magatartás, illetőleg ennek viszonylagossága, a vallomás traumatizáltságának⁴² problémája és a szakítás (száműzetés, menekülés) többértű traumája, hiszen Domonkos István mint eltávozott szerző felhagyott az írással, az irodalomból is „kihátrált”. A vers azonban hazatalált, nemzeti színezetű értelmezést nyert, a kontextushoz illesztették.

Tözsér Árpád, a felvidéki költőtárs a *Kormányeltörésben* nyitottságát, az impozánsan gazdag rétegezettségű nyelvi konstrukciót hangsúlyozza.⁴³ Kappanyos András viszont az ellenséges tengerre figyel, amely(b)en törött kormányval is hajózni kell, és kitér arra, hogy a gyökértelen világvándoroknak szintén van eredetük, noha az identitás problematikus. A kontextusképző elemek kiemelkedővé, sőt egyre kiemelkedőbbé váltak. Kappanyos András a magyarországi befogadás nehézségeit, a ráhangolódás kérdéseit, a vajdasági kontextus idegenségét hangsúlyozza.⁴⁴

A Domonkos-féle hiány, valamint a kötetlenség reprezentációja, a *Kormányeltörésben* szövegéből kicsengő kritikai önismeret dilemmája – amelyet a recepció kiemelt – a balkáni háborúk során és az azt követő időszakban ismét lelkes vajdasági befogadókra talált. A *Kormányeltörésben* egyik mottója, a Balassi-motó a tengeri út és a hajótörés metaforikájának két előfelte-

⁴⁰ L. pl. Utasi Csaba ismert, lelkesedő kritikáját az *abszolút versről* = U. Cs.: *Tíz év után*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1974, 116–129. l. Uő: *Csak emberek*. Ötven vers, ötven kommentár. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2000. Újragondolás: *A konstruktív álmoktól a meghasonlásig* = U. Cs.: *Mindentől messze*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2002, 36–40. l.; *Domonkos-symposion*, 147–154. l.

Színpadi feldolgozás: *En lenni*. Összeállítás Domonkos István műveiből Árok Ferenc előadásában. Szabadkai Népszínház, rendező: ifj. Szabó István, dramaturg Franyó Zsuzsanna. Gerold László kritikája (Magyar Szó, 1977. január 18.) = G. L.: *Drámakalauz*, 168–170. l.

⁴¹ Vö. pl. Tandori Dezső: *A Koppar Köldüs a Koppar Köldüsnek. D. I.-nak*. (Ex Symposion, 1994. 10–12., 149. l.); Bogdán József: *Lenni szárnyatlan*. Domonkos Istvánnak (*Fohász a déli végeken*, 2006); Géber László: *A la Domonkos* (2003. január; Híd, 2005. 11., 55. l.) stb.

⁴² Vö. Judita Šalgo: *A hiba*. Rajslji Emese fordítása. Ex Symposion, 1994. 10–12., 137. l. és *Domonkos-symposion*, 99–101. l.

⁴³ Vö. Tözsér Árpád: *Vers a kihelyezett centrumban* = *Domonkos-symposion*, 95. l. Tözsér többször hivatkozik Balassa Péter tanulmányára, amely világkölteményként értelmezi Domonkos versét (*A menekült király, avagy a polgárháború előérzete*).

⁴⁴ Vö. Kappanyos András: *A taxisofőr vakációja, or what you will*. I. m., 29–44. l.

vését nyitja meg: a tengert mint az emberi vállalkozás határát, illetőleg a határsértés problémájának felvetését és a kiszámíthatatlanság terepét. A husserli értelemben felfogott metafora pedig mindenekelőtt „diszharmónia”.

A befogadás nézőpontjának kiemelése tehát kulcsfontosságú. „E képzetkörben a hajótörés a hajóra szállásnak úgyszólván »legitim« következménye, míg a szerencsés révbeérés vagy a tenger derűs nyugalma legfőljebb csalóka fölszíne a mélységes bizonytalanságnak. A szilárd talaj és a szeszélyes tenger szembeállítás, mely a paradox létezésmetafora alapsémája, azt sugallja, hogy a tengeri vihar és pusztulás képzeteinek fokozásaképpen léteznie kell egy olyan sarkított konfigurációnak, amelyben a tengeri hajótöréshez egy abban nem érintett szárazföldi nézőfigurája rendelődik.”⁴⁵

A Domonkos-megszólítások a huszadik század kilencvenes éveinek irodalmában még mindig gyakoriak, elég, ha végül Koncz István *Megmutatom majd neki egyszer* című 1994-es versének zárlatát idézzük: „(...) – hát ezt megmutatom Domonkos Pistának – / mondom magamban és még megmutatom / neki azt az ösvényt is, amelyet csak én / ismertem és amelyen járva így tudtam / elrejtezni a világ előtt, hogy senki sem talált rám. / Biztosan még sok mást is megmutatok majd neki egyszer, / ha itt jár.”

Szakítás, séma-váltás, „via negatíva”⁴⁶

„S ezt meg azt, mit nem láttunk sohasem (annyira megszokott volt, oly banális), egyszerre látni...” – írja Rilke *A tékozló fiú kivonulása* című versében (Kálnoky László fordítása). Rilke és Gide Tékozlója szűknek érzi az atyai terepet, inkább a bizonytalant választja. A kockázatot, a *meglévő elhagyását a pusztá semmiért*.

Németh István az író Herceg János három kivonulását értelmezi, a művész halálközeli doroszói megmozdulását modellértékűnek tekinti. A következőket mondja: „Mintha nem érezné magát jól, önnön porát szülőföldje porával elkeverve. Mintha végsőnek ítélt nyugvóhelyénél is biztonságosabb helyet szeretne magának találni. Valahol az Ég és föld között.”⁴⁷

⁴⁵ Hans Blumenberg: Hajótörés nézővel. Metaforológiai tanulmányok. Fordította: Király Edit. Atlantisz, Budapest, 2006, 10. l. (L. még: 9., 32. és 86. l.)

⁴⁶ Utalás Fenyvesi Ottó *Via negatíva* című versére: „A város és a szülőföld via negatíva.”

⁴⁷ I. m. H. J. *kivonul Nyugat-Bácskából = Lélekvesztőn*. Följegyzések az ezredvégről. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2002, 43. l.

Az állam széthullása és a vajdasági írók részének eltávozása eleinte bizonytalanságot okoz az irodalomtörténeti diskurzusban,⁴⁸ az 1999-es Frankfurti Könyvvásár már átjárhatóbbá teszi az egyes kategóriákat. A fordítások száma a térség iránti megnövekedett érdeklődést igazolja.⁴⁹ A vajdasági író többnyire az anyaországba, anyanyelvi környezetbe kerül, régiójához képest mégis más nyelvi mintához igazodik, az íróként elért bizonyosat pedig felváltja a bizonytalannal. Különben pedig annyi a világ, ahány látó van, olvasható Hász Róbert *Végvár* (Szeged, 2001) című, balkáni problémákat feszegető regényében, ahol a párhuzamos világok, a köztességek és az emlékek kikerülhetetlenségének értelmezése merül fel a hadnagy vonatkozásában. A hős végül a kiválás, az elhajózás mellett dönt, amelyet a kritikai recepció odüsszeusi tengerjárásként interpretál, csakhogy a kivetődésre, átmeneti tartózkodásra alkalmas sziget hiányzik.⁵⁰

A határmezsgyén és az idegenben született szövegeket/köteteket a visszazánéző, önvizsgálatra törekvő beszédmód jellemzi. A visszazánéző szubjektum melankóliáját azonban a pusztulást a szülőföldről figyelő író sem kerülheti el, hiszen ő tékozló olvasói miatt kényszerül önvizsgálatra. Németh István így módosítja Gulyás József Babits-parafrázisát: „vannak már énekeink, de nincs kinek dalolniuk.”⁵¹ A *szárnytalanság* a bezárt, banalitásokkal és kiváltságos Lakomákkal telített szülőföld szövegeinek jelentős metaforájává válik. Aktuálissá lesz James Marsh *A király* (*The King*, 2005) című filmjének tékozló fiú-problémája: Mi lesz a hazatérés után? Az egyén legtöbbször a távolodás–közeledés köztességében hányódik, kapaszkodót, köteléket keres. Tolnai például berlini tartózkodása idején Kovács Antal naplójához fordul, a naplószöveget írja tovább, azt fordítja a saját világába.⁵²

⁴⁸ Bori Imre külön záradékot illesztett *E kiadásról* címmel *A jugoszláviai magyar irodalom története* negyedik kiadásához (348. l.), amelyet 1998. október 1-jén zárt le. A végesség felőli nézőpont dominál: „A szemmel látható gazdagodással párhuzamosan szegényedésről is számot kell adnunk, hiszen azok, akik eltávoztak a mai Jugoszláviából, munkásságukat nem abban az irodalmi közegben fejtik ki, mint addig tették, így újabb munkásságuk már nem épült irodalmi köztudatunkba. Megnyilatkozásaikról vagy nem, vagy nagy nehézségek árán vehetünk tudomást, ezért újabb műveik tárgyalásától eltekintettünk.” A veszteséglista közzététele mellett Bori Imre szövege a *jugoszláviai és a vajdasági irodalom megnevezésekre* is kitér.

⁴⁹ Fazekas Tibor: *Jugoszláviai magyar irodalom német fordításban*. Hid, 2006. 6–7., 70–72. l. L. még: Bernáth Árpád és Bombitz Attila, szerk.: *Frankfurt '99*. Magyarország részvétele a könyvvásáron a német sajtó tükrében. Grimm Könyvkiadó, Szeged, 2002.

⁵⁰ L. Olasz Sándor kritikáját. 2006-ban (az 1999-ben kiadott *Diogenész kertje* fordítása után) a *Végvár* is megjelent német nyelven *Für alle Ewigkeit* címmel (Klett-Cotta). Hász Róbert könyveinek figyelemre méltó német visszhangjára Fazekas Tibor utal: Hid, 2006. 6–7., 72. l.

⁵¹ Németh István: *Ima Tündérlakért*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2000, 234. l.

⁵² Tolnai Ottó: *Szög a nadírban* (Kovács Antal naplója). Alexandra, Pécs, 2005.

A migráció közösségi trauma lett, a migráns pedig veszélyhelyzete, gazdasági problémája, egyéni traumája miatt a vajdasági kisvárosból legtöbbször a nagyvárosba kerül. Itthonmaradhatóság, eltávozhatóság és visszatérhetőség hármasságában⁵³ az író-én legfőbb kérdése a „HOL TARTOK?”. Az önértékelésben motivációs hajtóerőt is keres, noha a kategóriába sorolás az önsztereotipizálás veszélyét hordozza⁵⁴. Kérdése azonban inkább az önmegértésre irányul.

A Műhöz való visszatalálásra utal az utóbbi időben kiadott sok összegyűjtött vagy válogatott szöveget tartalmazó kiadvány, de utalhatunk Tolnai Ottó interjúregényére vagy a Symposion-történetre is. A távolból való emlékidézés, az új kötet szerkesztés túlélési stratégia, mégis újat nyújt, többnyire a cenzúrával és öncenzúrával leszámoló látásmód jelent új hozadékot. A kiadványok rálátást adnak arra, ami időbeli és térbeli közelségből kevésbé látható, esetleg észrevétlen. Ugyanakkor a felépülés keresés első lépése lehetne az egyéni információátadás igénye, amely (amennyiben sikerül félretenni az egyéni sérelmeket, a társas sztereotípiákat vagy az egyén előzetes elvárások szerinti megítélését⁵⁵, az ideológiai kísértéseket és torzításokat stb.) hasznos vitákat, polemikus magatartást és nyitottabb szemléletmódot eredményezhetne. Ugyancsak megfontolandó, hogy a város és a szülőföld via negatíva-e, vagy kiadványaink szemszögéből másképpen is értelmezhető. A bibliai parabolában nem derül fény arra, milyen volt a tékozló fiú háza, amelybe beleszületett, amelyhez ingyen jutott hozzá, és amelyet mégsem érzett a magáénak. A „földi teltségben” nem lehet megmaradni, a házat mindig újra kell építeni. A tékozló fiú először csak a hívásra, ez elfutásra, az örökség kikérésére koncentrál, majd a tékozlás bűne nyitja meg előtte igazán a ház ajtaját, a hazatalálás lehetőségét⁵⁶, jöllehet körülötte már mások, a fiatalabb nemzedékek tagjai is indulnak valamerre.

A régi sérelmeken, a traumák elszenvedésén és elkövetésén, a veszteségek lajstromozásán nagyon nehezen lép túl a vajdasági magyar irodalom, holott a fogyatkozás folyamatában még inkább egyre erősebb odafigyelést igényelnének az új körülmények és az új nemzedékek kötetei.

⁵³ Jung Károly variációi: *Mogorva Héphaisztosz*. Utazás a merőlegesen: hatyúdalog, el- és leszámolások. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2002.

⁵⁴ Jim Sidanius – Felicia Pratto: *A társadalmi dominancia*. A társadalmi hierarchia és elnyomás csoportközi elmélete. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 21–23. l.

⁵⁵ David L. Hamilton – Susan T. Fiske – John A. Bargh: *A társak és a társadalom megismerése*. Válogatta és szerkesztette Hunyady György. Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 285–289. l.

⁵⁶ Kemény Katalin: *A tékozló fiú háza* = K. K.: *A hely ismerője*. Kortárs Kiadó, Budapest, 2006, 45–48. l.

SYMPTOMS OF PRODIGALITY?

Contemporary Hungarian prose and the culture of border trauma in Vojvodina

This paper intended to trigger discussion, studies symptoms of prodigality in recent Hungarian literature in Vojvodina, that is, speech situations in which the subject strives for self-understanding, and national and local identity through textual-and- image heritage.

In the usage of Hungarian authors we often come across several semantic variants of prodigality, next to the reinterpretation of the parable of the Prodigal Son there is the notion of the prodigal father, daughter or country. Is there still anything left to prodigalize on the edge of the Balkans? To what extent is immovable the paternal house and the Waiting Father who is feeling guilty? Is it sinful or banale, can prodigality be considered a trauma when approached from the aspect of the more recent Hungarian texts? To what extent are emphasized referentiality, ideological driving force, the grotesqueness of Central-European existence, the shift in the language position? What kind of aspects of cultural science prevail when personage models are unfolded? The range of questions could continue by including scepticism of the objective, and displacements that occur through the ironic way of looking at things. The squandering and squandered reader, as well as the problem of the squandered shift of focus can also be examined from various points of view.

BENCE ERIKA

AZ ÁTTÉTELESSÉG ÉS A HELYETTESÍTÉS ALAKZATAI

Történelmi emlékezet a vajdasági magyar irodalomban a XX. század utolsó évtizedében

Figures of transposition and replacement. Historical remembrance in Hungarian literature in Vojvodina at the end of 20th century

A XIX. századi magyar történelmi regény utóéletét feltáró kutatások során felmerült egy olyan vizsgálat szükségessége, amely a XIX. századi történelmi regény applikációját értelmezné a jugoszláviai/vajdasági magyar irodalomban. A magyar irodalom XX. század végi történetének sajátos jelensége ugyanis a történelmi regény műfajának újjáalkotása, pl. Darvasi László, Márton László, Háy János vagy Láng Zsolt regényírása, amely mintegy újraolvasva és -írja a XIX. századi történelmi regényhagyományt. A történelmi emlékezet a vajdasági magyar irodalomban című dolgozat felvázolja azokat a prózairói tradíciókat, amelyekre a jugoszláviai magyar történelmi regény és a történelemről szóló XX. század végi térségi beszédmódok „ráíródhattak”.

Kulcsszavak: történelmi emlékezet, történelmi tudat, fikcionális narráció, epikus beszédmódok, XX. század végi történelmi regény, XIX. századi regényhagyomány, vajdasági irodalmi kontextus

(Tudományos és fikcionális narráció) A történelem fogalma *diszciplináris* jelenségeket, míg az emlékezeté *kollektív tudatformákat* jelöl.

A történelem mint diszciplína azt az elvárást idézi fel bennünk, miszerint pontosan meghatározhatók határai, fogalmi rendszere, módszerei, alkalmazott eszköztára és nyelve. A történelemtudomány eszerint nem más, mint az idő tudományos alapokra helyezett olvasata, míg a róla szóló beszéd szaknyelvi formuláknak felel meg.

Az emlékezet képzete a folytonosság, a számontartás, a megtartó tudás, az elmúlás és a kitörlődés folyamataiból kiemelő tisztelet jelenségére reflektál: a megtörténtekekre való emlékezéstől a kultusz kialakulásáig vonhatók meg határai.

Azonban: a kutatásának tárgyát és eredményeit (a történelmet és értelmezését) leíró történelemtudománynak e folyamatban nincs hathatósabb ki-

fejezőeszköze a nyelv narratív struktúráinál. Azaz: „...a történelemről való beszéd olyan képződmény, amely maga is a narrativitás és – ezt magában foglalva – a diszkurzivitás mechanizmusaival képes csupán a múlt megjelenítésére.” (TÖRÖK 2001. 249.) Az elbeszélés és a diszkurzivitás jelensége viszont szükségszerűen vonja maga után a többértelműség alakzatait, s csak egyetlen vonásnyira van – vagy még annyira sem – a fikciótól. Ebből viszont a történelem mint disziplína és a történelmi fikció, azaz a történelemről szóló irodalom közötti határelmosódás jelensége következik.

Fokozódnak dilemmáink, ha a történelemről alkotott tudás képlékenységet vesszük számba. Egy történelmi regényként identifikált mű újraolvasása kapcsán állapítja meg a tanulmányíró, miszerint „...nem lehet vitatni, hogy a megértés létezési módjától elválaszthatatlan a történetiség, csak hogy a különböző olvasókban más és más történelem képzete él.” (SZEGEDY-MASZÁK 1998. 75.) Ehhez kapcsolódik a történelemről szóló beszéd ideologikus befolyásoltsága, a hatalmi érdekek hatása, a kollektív identitáskezeső folyamatok (pl. a hősképteremtés, a kultuszalkotás) irányai és olyan rögzült tévedések, mint a régít a történetivel azonosító történelemkép.

Ugyanakkor a *történelem* mint képzet élő és tudatalkotó fogalom. A különböző (pl. nemzeti karakterisztikák, vagy térbeli koordináták meghatározta) közösségek rendre létrehozták a maguk történelemről alkotott elképzeléseit. Még az olyan szubkulturális megnyilatkozásokba is, mint amilyen egy belgrádi graffiti lehet (”Könnyebb bejutni a történelembe, mint a Városi Közlekedési Vállalat autóbuszába.” TÓTH 2000. 83.), mélyül egyfajta térspecifikus történelemkép, illetve -ismeret. Természeteszerű, hogy egy térségi – mint amilyen a vajdasági magyar – irodalom alakulástörténetére is hat valamilyen közmegegyezéssé történelemképzelés, amelyek alapján a történelmi fikció felismerhetővé válik a műfajelméleti kérdésekkel nem foglalkozó befogadó számára is, illetve kutatói körökben vizsgálhatók műfajkonstruáló aspektusai.

(*Történelmi emlékezet és epikus beszédmód*) A történelmi emlékezet jelenlétét az irodalomban többnyire epikai beszédmódokkal (a történelmi elbeszélés és a regény eljárásaival) kapcsoljuk össze, hiszen az emlékezés folyamatot, egy eseménysor felidézését feltételezi. Emellett a történelmi fikció háttérnarratívái között olyan hagyományalkotó szövegformákat, illetve reprezentáns epikai műfajokat tartunk számon, mint a természetes időrendet és ok-okozati összefüggéseket fenntartó történelmi krónika, illetve a nemzetkép-, sőt nemzeti hősképkalkotó eposz. Az eposz „világtörténelmi műfaj, amelyben költőileg megfogalmazódik a világtörténelem szubjektumának, a nemzetnek a születése és felnövekedése a szülés fájdalmaival és a gyermekbetegségek kríziseivel együtt” (IMRE 1996. 92.) – olvasható egy, a történelmi regény eposzi hagyományalapját vizsgáló tanulmányban. A történelmi

regény a múlt tapasztalatait esztétikai igénnyel faggató „jelen érdekű kérdés” – olvasható egy másik értekezésben (BÉNYEI 1999. 442.), továbbá, hogy „elsősorban társadalmi, politikai, nemzeti jellegű kérdésekre keres választ a történelmi múlt utánképzése révén.” (BÉNYEI 1999., i. h.). Természetesen kutakodhatnánk még abban az elméleti/történeti szövevényben, műfajelméleti „dzsungel”-ben (POSZLER 1983. 49.), ami a történelmi fikciós próza műfajelméleti vizsgálatát jelenti, két nagyon fontos mozzanat azonban már e vázlatos áttekintés során is nyilvánvalóvá vált előttünk. Az egyik, miszerint a történelmi fikció szükségszerűen összekapcsolódik az (érték)teremtődés/alkotás mozzanatával, azzal az egységes, teremtésre alkalmas korszak „utánképzésével”, visszaállításával vagy „jelentésadás szolgálatába állításával” (BÉNYEI 1999., i. h.), amelyben a haza, a nemzet, az egyéniség, az irodalom, a költészet, vagy a műfaj kiemelt jelensége megszülethet. S ebből törvényszerűen következik a másik lényegi, típus- és nyelvt teremő mozzanat: a történelmi fikció identifikációs ereje. A nemzet, a haza, az irodalom, a költészet, vagy a műfaj legitimációját adó, kifejező nyelv. Pl. a klasszikus történelmi regényben a hős küzdelme töredékeiben, feltételelesen és rövid időre visszaállítja az ember és a világ történései közötti organikus kapcsolatot. Az elbeszélői kérdés és körüljárás a hiányállapot keletkezésére, a kultivált (mert egységesnek és teljesnek tartott) múlt mibenlétére világít rá. Jelen idejű rákérdés a múlt tapasztalataira. Nem véletlen jelenség a magyar irodalom alakulástörténetében, hogy az autentikus magyar regény a XIX. század első felében történelmi fikcióként lép elő, s a múltnak azokat az eseményeit „írja újra” megfelelő stratégiák, „szövegszervező eljárások” és „nyelvi-poétikai eszközök” (BÉNYEI 1999., i. h.) által, amelyek az önálló magyar államiság, az erdélyi fejedelemség vagy a Rákóczi-kor idejére esnek. Idézem: „*A jelen érdekű kérdés és a múlt másságának (...) jelentésképző szerepe a történelmi regény két fő műfajkonstituáló tényezője és az egyes szövegek hatásstruktúrájának az alapja.*” (BÉNYEI 1999., i. h.)

A történelmi emlékezet egy közösség életében olyan szellemi energia, amely irodalmának identitásképző, önidentifikációs eljárásaihoz teremt lehetőséget.

(*Történelmi emlékezet a vajdasági magyar irodalom kontextusában*) A vajdasági magyar irodalom történetének vizsgálata természetesen nem ad magyarázatot a történettudomány és a történelmi fikciós próza közötti nyelvi analógiákra és differenciákra, mint ahogy a vajdasági magyar történelmi regény (ha van!) diszkurzív – interkulturális kontextust is jelölő – létformájának kutatása sem ad válaszokat a műfajtypus indukálta elméleti/történeti kérdésfeltevésekre: azaz a térségi kisebbségi irodalmi reprezentáció sem alkothatta meg a maga történeti irodalomdefinícióját, s egyetlen, a múlt valamely korszakát horizonttá emelő mű sem mutathatja fel az egyenmű és egy-

értelmű műfaji rendbe/sorba tartozás, a múlt eseményeit megjelenítő egységes nyelv kritériumait. Ugyanakkor a kisebbségi létformából következő peremkultúra kialakulása, irodalmának köztessége olyan állapotnak felel meg, amely a múlt eseményeire vonatkozó jelen érdekű kérdés és a jelen eseményeit (is) megvilágító „válságszituációk” (BÉNYEI 1999., i. h.) irodalmi modellálásának igényét szükségszerűen hívja életre. Különösen vonatkozik ez a XX. század utolsó évtizedére, a kilencvenes években született irodalmi művekre.

A történelemről vagy a történelemről is beszélő irodalom rugalmas műfaji konstellációként való értelmezése „mindig másra”, egyszerre több műfajra, műfajtypusra mutató olvasási stratégiát igényel. A kilencvenes évek térségi kisebbségi irodalmának alakulástörténete ugyanis nem mutat fel egyetlen olyan művet sem, amely egyértelműen történelmi epika volna, ugyanakkor még a líra is erőteljesen referenciális vonatkozásúvá vált, példa erre Jung Károly, Harkai Vass Éva vagy Böndör Pál költészete. A történelemről (is) beszélő irodalom többször az esszé és a klasszikus elbeszélés köztes terében jön létre (mint pl. Végel László *Peremvidéki élet* [2000] című kötetének kilencvenes években keletkezett szövegei). Máskor a történelmi múlt eseményei kulisszaként, parabolaként, epizódként, utalásként iktatódnak kortörténetekbe, családregegyekbe, látomásos rövidtörténetekbe, várostörténetekbe, démonológiai tanulmányokba stb. Ezeknek az eljárásoknak felelnek meg pl. Gion Nándor történelmi regényei, Németh István, Vasagyi Mária családtörténete, Lovas Ildikó, Szathmári István, Balázs Attila urbánus novellái, Kontra Ferenc Baranya-története, Lovas Ildikó városregénye, Bognár Antal, Majoros Sándor ironikus-démonikus prózája, Német István szociografikus ihletettséggű szövegei, de Herceg János kései esszéírása és novellisztikája is.

A XX. század kilencvenes éveiben létrejött, történelmi diskurzust is felvállaló vajdasági magyar irodalom kutatásában – a kulturális együttműködések és interetnikus diskurzusok jelenlétéből következően – szükségszerűen vetődik fel a jelenség tágabb kontextusba (a magyarországi, illetve a térségi más nyelvű irodalmak fénykörébe) helyezésének igénye. Jelen dolgozatunkban csak néhány – a vajdasági magyar történelmi fikció beszédmódjából különbözőségeit és hasonlóságait (egyesítségét) jelző mozzanatra világítunk rá. A magyarországi, illetve a vajdasági magyar történelmi irodalom között a legfontosabb eltérés a hagyományra íródás eljárásaiban mutatkozik meg. Míg az előző esetében a XIX. századi történelmi regényhagyományt megújító, újraértelmező és -író törekvések a frekvenciátalabb eljárások (pl. a Darvasi-, a Háy-, vagy Láng-regényekben), addig a Vajdaságban – a történelem kiválasztott eseményének vagy jelenségsorozatának nagy ívű meséje és a jelenre vonatkozó jelentés szolgálatába állítása helyett – a tör-

ténet "szétszedésének", az elbeszélés motivikussá, mozaikszerűvé alakításának eljárásmodja gyakoribb. Az itteni beszédmodokat a történelmi mozaik összerakása helyett annak szétszedése, töredékessé tétele, utalásszerűvé, másra utaló vagy helyettesítő alakzatokkal való felcserélése alakítja, teszi elkülönbözővé. Ilyen különbség legalábbis a vajdasági szerb és magyar próza között nem mindig áll fenn: Boško Krstić regényei éppúgy a parabolaalkotás eljárásai szerint épülnek fel, mint Lovas Ildikó vagy Szathmári István városregénye. (E sorok írója a XIX. századi történelmi regényhagyományra reflektáló irodalomnak egyetlen példáját azonosította e térségi és kisebbségi irodalmi koordináták között. Ez pedig Majtényi Mihály a Császár csatornája című, 1943-ban megjelent regénye. Későbbi újraírása már nem e törvények szerint alakult. Az Élő víz [1951] megírásakor a történelemről szóló beszédmodok nem az esztétikai világalkotás törvényszerűségeinek, hanem az aktuális ideológiák legitimációs igényeinek rendelődtek alá.)

A történelmi emlékezet kiemelte eseménysorok, történesek esztétikai kiválasztása és „utánképzése” a történelmi félmúlt eseményeit érinti leginkább a vajdasági magyar irodalomban. A kollektív elgondolások és elképzelések (a kollektív történelmi emlékezet) szerint ugyanis ezeknek az eseményeknek a modellálása adhat leginkább választ a kilencvenes évekbeli jelen idő válságaira, a bizonyosság megszűntére, a hontalanság, periferikus-ság viszonyrendszerének felállítására, a peremkultúra, a peremirodalom és specifikus műfajok (pl. a látomásos rövidtörténet) létrejöttére. A kilencvenes évek irodalmi folyamataival analóg múltbeli példa, miszerint az idegen kontextusba került, perifériára szorult vajdasági magyar irodalom legitimációját 1921 után a térségi írók – többek között Szenteleky Kornél – is a történetiség viszonyrendszerait értelmező epika megszületésében látták. E sorba illeszthető például Szenteleky Isola Bella (1931) című későszecessziós regénye, amely az idegen tér és eltérő hagyomány tükrében állítja fel a síkvidéki élet kor- és kőrtörténetét.

(A történelmi fikció nyelvét [is] helyettesítő tropikus alakzatok) A kilencvenes évek peremkultúrájában, -irodalmában a térségi, közösségi és egzisztenciális változásokra vonatkozó tapasztalatokat a korszak írói is a múlt tükrében, az irodalmi hagyományok tropikus alakzataiban; a „tegnap egyszerűbb volt” szentenciájában, az egykor „volt tengerünk”, vagy a „szirmaiszerű lett a világ” metaforájában találták meg. Ezen a ponton jelenthet problémát a bevezetőben taglalt más-más történelmi tapasztalat és a térségi irodalmi helyismeret jelensége; a Tolnai-féle mondat ugyanis nem szükségszerűen idézi fel minden potenciális olvasóban ugyanazt a jelentést, sőt, nemzedéki értelemben is jelentős értelmezési különbségek mutatkoznak. „A kitörmött madár idejében a tenger még nem volt metafora, mert a valóságban is létezett, ezért nem is csaphatott vissza, egész egyszerűen a regény helyszíne

volt, a tengeren, a tengerparton történt minden, ami megtörtént a regényben, és amit a megtörténtből el lehetett mondani.” (BÁNYAI 2006. 106.)

Majdnem négy évtized telt el a térségi (akkor) új regénynyelvet legitimáló első tenger-regény (Domonkos István: *Kitömött madár*, 1969) és a vele szembeszegülő (jobb híján ellen-tengerregénynek nevezhető) új mű, Lovas Ildikó *Kijárat az Adriára* (2005) című regényének megjelenése között. Noha a Lovas-regény már ennek az évtizednek az irodalmába sorolható, a kilencvenes évek hiánytörténeteire, tragikus létformáira keresi az irodalmi válaszlehetőségeket. A regény alcíme: James Bond Bácskában. A *James Bond*-legenda a befogadó előtt nyíló lehetséges értelmezési horizont. „*My name is Bond. James Bond.*” Magyar fordításban kissé sután hangzik a szállóige a regény kezdőmondataiként, ugyanakkor a séma lebontását jelző első nyelvi megnyilatkozás. Az író ugyanis a filmipar teremtette szuperhős legendájának valóságra fordításával, objektív kötődéseinek megteremtésével alkotja meg a jelen (vagyis a kilencvenes évek) történeteinek múltbéli értelmezési távlatát. Ezt a távlatlehetőséget is irodalmi műfajok és művek, elsősorban a legenda, de regények, elbeszélések s a magánmitológia beszédformái (pl. családi emlékek, történetek) kínálják. Miként a kritika állapítja meg róla: „James Bond névén kívül a »mindennapi életünket«, az egyetlent, amiről tudható valami, a regényt, az irodalmi emlékezet kontextusa is nyomja.” (BÁNYAI 2006. 105.) Vagy: „Lovas Ildikó művében egy utat jár be, megmutatja a lehetőséget az irodalmi nyelv keresésére. A nyelvkeresés által megtalálja saját irodalmi nyelvét.” (KOVÁCS 2006. 107.) A térségi történelmi emlékezet tehát egyértelműen textuális alapú; a történelmi fikció műfaj- és szövegvonzatok hálójában értelmezhető. Nyelve több szövegből, beszédtrödékből építkező mozaiknyelv, műfajok diszkurzív együttthátása, amelyből nemcsak a történelmi múlt vagy félmúlt (mint a vajdasági magyar irodalom és a vizsgált regény esetében a második világháború) jelenre utaló tapasztalata szűrhető le, hanem az itteni irodalom léte vagy – mint a Lovas-regényben – nemléte ismerhető fel.

A Szathmári-próza értelmezői konzekvenciája sem alakulhat a „szirmaiserűség” élményévé Szirmai Károly látomásos rövidtörténeteinek, illetve a harmincas években keletkezett vajdasági magyar rövidprózai beszédmódok ismerete nélkül. Az sem véletlen talán, hogy Szirmai 1910–1944-ig keletkezett elbeszéléseinek és novelláinak gyűjteményes kiadására épp 1990-ben, az egzisztenciális (és a vele együtt ható kulturális és irodalmi) válságszituáció kezdetének évében jelent meg. Hiszen a történelemről szóló diszciplináris és irodalmi beszédmódok – megállapítottuk már – szükségszerűen szövegtapasztalaton alapulnak: „A műfajiságra reflektáló mozzanatok közül kiemelt szerepet kap a kritikai állásfoglalásokban a szövegalkotó eljárásoknak azon sajátossága, amely az intertextualitást a történelem tapasztalatának horizontjaként jeleníti meg.” (TÖRÖK 2001. 247.)

Azt a horizontot, amit a jelen viszonylatában a felidézhető múlt képe jelent a vajdasági magyar irodalomban, a hiány effektusának – vagy miként egy róla szóló tanulmányban olvastam – Tündérlak-effektusnak nevezhetjük: „A mítoszból kiszakadt ember ugyanis mítoszt teremt. A szülőföldjén veszélyhelyzetet, veszteséget, bizonytalanságot, ingatagságot megtapasztaló szerző-én a múlthoz, az emlékekhez fűződő szülőföld- és család-mítoszbba, a fohász, az ima gesztusába, a mitológiai motívumokba, polémikus mozzanatokba mélyed bele, ily módon keresi nemzeti és lokális identitását, kialakul pedig mindez egy tágabb nemzetállam keretében, illetve annak felbomlása következtében, amely megteremtette a maga kizárólagos monomitosztát.” (HÓZSA 2004. 89.) A Tündérlak-effektus jelentette múltkép textuális eredete nem kétséges. Amit a kilencvenes évek térségi történései ehhez hozzákapcsoltak, az a bizonytalanság érzete, az átváltozás fenyegetettsége, illetve a távolra eső, emlékező, kívülálló nézőpont: a lokális otthonatlanság és az interkulturális hontalanság kódjai.

Németh István 1996-ban megjelent családtörténete, a Házioltár még a magánmitológia megtartó, identifikáló erejét reprezentáló alkotás az alcím-szerűen kiemelt *krónika* lineáris időkezelésével és ok-okozati megfeleltetéseivel, hogy a következő könyvbe (új kontextusba) átcúsúzott/átcúsztatott folytatás már az *ima*, a haza-, a nemzet-, az otthon-, az irodalmi életmű-jelentésként megnyilatkozó család fenntarthatóságáért, történetének folytonosságáért esdeklő *fohász* fogalomkörében képezzen jelentéseket. Egyéb-ként is: a tündérlak/tündérhon keresésének motívuma a vándorlás, a keresés, a bizonytalanság jelentéseire reflektál irodalmunkban.

A család mint sziget jelenti a történelem beláthatóságának nézőpontját Gion Nándor Ez a nap a miénk (1997) című regényében is, ahol a nemzeti identitás megingása a családtörténet felbomlásával esik egybe, s ahol a szereplők helyzete a bomló identitáson belüli elszigeteltséget, míg a narrátoré a kívülállás szempontját képviseli. Az elbeszélő történet helyétől (a családtól, az otthontól és a szülőföldtől) távol van Bognár Antal regényeinek és novelláinak író-énje, Balázs Attila novelláinak elbeszélő énje, Majoros Sándor novelláinak narrátora.

A kilencvenes évek eseményeit és azok XXI. századi következményeit történeti perspektívába állító művek és szövegek hosszú felsorolása és idézése helyett a térségi irodalom még néhány jelentős metaforájára szeretnék utalni jelzésszerűen. Az egyik ilyen metafora a vajdasági város jelentéseiből építkezik. A volt, egykori város átalakulásával (Lovas Ildikó, Szathmári István novelláiban), irodalmilag (pl. Kosztolányi, Csáth vagy Jász Dezső életműve által) hitelesített képének és jeleinek eltűntével az összezavarodott világ és kizökkent idő, a vesztélyezettett lét momentumai válnak legfőbb irodalmi és létbeli jelentéssé, amihez képest a múltbeli város átlátható képe

a bizonyosság érzetét kelti. A *börtön* mint konkrét és elvont jelentés egyaránt teremtő mozzanata irodalmunknak. A hatalmi erőszak és a helyi viszonyok közötti bezártság érzetét közvetíti felénk. „Már jó ideje / ismét ez a legtisztességesebb foglalkozás / – börtöncellában ülni” – hangzik egy 1994-es versmondattal (Géber László: Jó szöveg szalonna = G. L.: Szöveg szalonna. Újvidék, 1994). A köztes lét állapota viszont a *határregény*, a határszöveg jelenségét hívta életre (pl. a korábban térségi kortörténetet író Apró István újabb szövegeiben, vagy Juhász Erzsébet regényírásában).

(*A múlt és a jelen együtt ható történelme*) A történelmi perspektíva jelenvalóságát kutatva a múlt század kilencvenes éveiben keletkezett térségi irodalomban az lehet az érzésünk, hogy szinte minden jelentős irodalmi szöveget „banális múltjával a város, a vidék” (Géber László) ihletett. Az lehet az érzésünk, hogy minden irodalmi mű egyben a történelemről szóló beszéd egy lehetséges változata is, s hogy ennek ellenére egyik sem teljesen történeti fikció. Ennek az irodalomértésnek és -érzésnek a magyarázata a jelen idő történéseiben rejlik. A történelemalkotó idő viszonylataiban. A sorsfordítóvá, történelmivé vált jelen idő kérdéseiben. A „múlttá válni nem akaró jelen” (Lovas) s a „történelmi tél” (Harkai Vass Éva) világában. A magyarázatot emblematikus (pl. a „melyik háború”-val kezdődő) kérdések vagy a történelembe való bejutás esélyeinek könnyedségét taglaló belgrádi graffitit térségi, jelen idejű hitelessége sugallja.

Irodalom

- Bányai János (2006): Kijárat a regényre. Lovas Ildikó: Kijárat az Adriára. Híd [2006] 1., 99–106. l.
- Bényei Péter (1999): „El volt tévesztve egész életünk!” Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján (Kémény Zsigmond: A rajongók). Irodalomtörténet [1999] 3., 441–465. l.
- Hózsá Éva (2004): A hiány szociográfiája irodalmunkban és a Tündérlak-effektus = H. É.: Idevonzott irodalom. Szabadka, 89–93. l.
- Imre László (1996): Műfajok létformája XIX. századi epikánkban. Bp.
- Kovács Flóra (2006): Lovas Ildikó irodalmi nyelve (Lovas Ildikó: Kijárat az Adriára). Híd [2006] 1., 106–107. l.
- Poszler György (1983): A kétségektől a lehetőségekig. Bp.
- Szegedy-Maszák Mihály (1998): Az újraolvasás kényszere (A rajongók) = SZ.-M. M.: Irodalmi kánonok. Debrecen, 71–93. l.
- Török Lajos (2001): A történelem (félre)olvasása (Jókai Mór: Erdély aranykora) = Romanika: világkép, művészet, irodalom. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály–Hajdu Péter, Bp., 242–259. l.

FIGURES OF TRANSPOSITION AND REPLACEMENT

Historical remembrance in Hungarian literature in Vojvodina at the end of 20th century

During the studies that were aimed at exploring the afterlife of the nineteenth century Hungarian historic novel, the need arose to interpret the application of the genre in Hungarian literature in Vojvodina/Yugoslavia. Namely, a peculiar feature of the late twentieth century Hungarian literature has been the re-creation of the genre of the historic novel; for example, László Darvasi, László Márton, János Házy or Zsolt Láng when writing their novels, so to say, re-read and re-write the traditional, nineteenth century historic novel. This paper under the title Historical remembrance in Hungarian literature in Vojvodina outlines the traditions of prose writing onto which Hungarian historic novels or end of twentieth century local modes of expressions on history could have been „written”.

UTASI CSILLA

A SZÁZ FABULA EURÓPAI IRODALMI KONTEXTUSA

The European context of the Hundred Fables

Heltai Gáspár 1566-ban kiadott esopusi mesegyűjteményét, a *Száz fabulát* a szakirodalom szórakoztató-oktató célzatú, felekezeti szempontból azonban semleges műként írja le. A dolgozat szerzője a szakirodalmi konszenzustól különböző megállapításra jut. Tanulmányában a műfaj európai gyökereinek rövid ismertetése után áttekinti a 15-16. századi német fabulairodalmat: Heinrich Steinhöwel 15. századi gyűjteményét és annak befogadástörténetét, Luther tervezett fabulakiadását és elméleti megnyilvánulásait, az evangélikus fabulaszerzők – Erasmus Alberus és Burckhard Waldis – kötetait, majd Heltai művét elhatárolja a modern értelemben vett szépirodalom jelenségétől, és az evangélikus szemlélet jeleit mutatja ki kötetében.

Kulcsszavak: fabula, az antik irodalom integrációjának lehetősége, Rotterdami Erasmus, Luther

Waldapfel József 1933-as tanulmányában a következőképp foglalta össze a *Száz fabula* keletkezéstörténetét: „a hatvanas évek közepén Heltai nagy lelki válságon ment át: az úrvacsora kérdésében váratlan fordulattal hirdetőjévé lett Dávid Ferenczel együtt annak a tanításnak, amely ellen addig harcolt, a Szentháromság megtagadásában azonban nem tudta Dávidot s vele hívei nagyrészt követni. (...) Az úrvacsora kérdésében való hirtelen fordulatot legfőképp a mesterének vallott Melanchton állásfoglalása magyarázza; ily tekintély támogatása nélkül a következő lépésnél már riadtan nézte társának újabb lépését, s annyira megingott egész prédikátori önbizalma, hogy éveken át nem lépett a tanács többszöri sürgetése ellenére sem a szószékre. Ekkor fogott először a vitás kérdésektől távolabb álló irodalmi munkálatokhoz, ekkor merült fel benne először a magyar krónika terve is, s ekkor adta ki Bonfini Mátyásról szóló részét. Erkölcsi tanító munkáját pedig oly munka közvetítésével akarta folytatni, amelynek elhatározása még wittenbergi emlékekből nőtt ki, de a dogmatikus kérdések érintésének szüksége nélkül adott módott a biblikus-reformátori életbölcsség prédikálására”¹. Bitskey István a nagy-

¹ Waldapfel József: Heltai Gáspárról = Uo: Irodalmi tanulmányok. Szépirodalmi, Bp., 1957, 47. l.

közönségnek szánt 1987-es kiadás utószavában megkülönböztette a fabulacorpus pontos, szépen árnyalt visszaadására törekvő humanista népszerűsítéseket és a protestáns fabulaátdolgozásokat, melyek az új etikai elveket propagálták². Bitskey Waldapfel álláspontjához hasonlóan vélekedett, amikor úgy ítélte meg, Heltai egyfelől munkája eladhatóságát tartotta szem előtt kötete megalkotásakor, másfelől azonban „az Erdélyben ekkortájt fellángolt református-antitrinitárius hitviták feszültségétől is menekülni kívánt, amikor felekezeti szempontból semleges, az egész protestantizmus által elfogadható erkölcsstanító könyvet kívánt adni a minden bizonnyal szépen szaporodó erdélyi olvasóközönség kezébe.”³ Úgy tűnik azonban, hogy a fönt vázolt szakmai konszenzust nem igazolják az eszmetörténet tényei. Népnyelvű fabulairódalom a 16. századi Európában kizárólag evangélikus környezetben bontakozott ki, s ebben a tekintetben a protestáns magyar fabula későbbi története párhuzamos az európaival: Heltai Gáspár kötetének 1596-os új kiadása Németújváron, a mintájául szolgáló steinhöweli gyűjtemény 17. századi fordítása pedig Lőcsén jelent meg. A műfaj evangélikus területekre való korlátozódását nem magyarázhatjuk mással, mint a helvét irányzatnak a fikciót gyanakvással kezelő dogmatikai álláspontjával.

Dolgozatomat annak megállapításával szeretném indítani, hogy a vulgáris nyelvű fabulairódalom 16. századi kibontakozása kevés szállal kapcsolódott a műfajnak az antikvitás kora óta töretlenül hagyományozódó iskolai szerepéhez. A 16. században a középkor végére egységesült phaedrianák prózaátiratait és 12. századi disztichonos átköltéseiket tartalmazó, *Esopus moralisatus cum bono commento* című tankönyvet nyomtatásban is kiadták. Itáliában a 15-16. században az új, humanista oktatás céljaira jelentek meg a középkori írásmagyarázat elemeitől megtisztított és az új filológiai eredményeket hasznosító latin és görög fabulagyűjtemények: Lorenzo Valla, Rimi-cius, Abstemius, Bonus Accursus, Aldus Manutius kötetei. Németalföldön a 16. század első felének legnagyobb hatású antológiáját, az *Aesopus Dorpii*-t Erasmus környezetéhez tartozó tudósok hozták létre. Németországban Joachim Camerarius, az újonnan alapított tübingeni gimnázium tanára, majd a tübingeni egyetem görögprofesszora antológiájának első kiadásában négyszáz, a későbbiekben ötszáz fabulát közölt. Ezeket a humanista gyűjteményeket szerzőik nem sorolták irodalmi munkásságukhoz. Fabulásköteteiket pedagógiai tevékenységük gyakorlati termékének tekintették. A fabulát és más rokonnak tartott rövid formákat nem pedagógiai szerepük miatt, hanem azért becsülték meglepő módon nagyra a kor emberei, mert ezeket a rövid narratívumokat a keresztény hit és az antik művelődés viszonyának szabályozásáról Erasmus és Luther között folyó vita összefüggésében értelmezték.

² Bitskey István: Utószó = Uő: Heltai Gáspár: Száz fabula. Bp., 1987, 220. l.

³ Bitskey István: i. m., 222. l.

Luther 1530-ban, coburgi tartózkodásakor kezdett fabuláskönyvéhez. A műfajról vallott nézetei világosan bizonyítják, hogy a fabuláról való gondolkodása a hitbeli fordulatára következő, egész életén át tartó teológiai tudatosításhoz szervesen hozzátartozik.

Adalbert Elschenbroich a műfaj német történetét tárgyaló monográfiájában⁴ azt a latin levelet idézi, melyet Luther 1530. április 24-én a János választófejedelem és küldöttsége kíséretében az augsburgi birodalmi gyűlésre továbbutazó Melanchtonnak írt. Levelében reméli, hogy nyugalmas munka korszaka elé néz. Három feladatát említi, melyekkel ezt a Sínai pusztaságot Sionná fogja változtatni – tria tabernacula – három sátor, hajlék megépítését tervezi: a zsoltárok, a próféták könyveinek és Esopusnak a fordítását. Elschenbroich figyelmeztet rá, hogy Luther a zsoltárok és a próféták könyveit a pogány eredetű esopusi corpusszal egyfelől valóban közös szintre helyezi, másfelől azonban világosan meg is különbözteti a szövegek érvényességi körét, amikor a szövegek kiegyenlítése után a zsoltárokhoz a dicséret, a prófétai könyvekhez a kinyilatkoztatás, Esopus fabuláihoz pedig nyomban a világi bölcsesség szerepét rendeli⁵.

A levélben bejelentett fabuláskönyv munkálatai hamarosan abbamaradtak, az addig elkészült tizenhárom mese kötetként 1557-ben jelent meg. Luther több elméleti szövegében kitért (például a 101. zsoltár kommentárjában és az Aranyszájú Szent János legendáját ironikus margináliákkal kiadó irata utószavában) a fabulák jelentőségére. A kérdést azonban legrészletesebben fabuláskönyvének a könyv valódi hasznáról és használatáról („Von rechtem Nutz und Brauch desselben Buchs”) szóló előszavában fejtette ki.

Az előszó érvelésének ismertetésével kísérlem meg kibontani Luther nézeteit. Előszavában⁶ nyomatékosan megismétli a szövegek érvényességi köréről a Melanchtonnak írott levélben már megfogalmazott különbségtevést. A fabulák vagy *merlin*-ek könyvének nevezetes voltából indul ki, megállapítja, hogy a könyv különösen a pogányok körében volt híres. A fabulák véleménye szerint még ma is az igazságot mondják ki. A Szentírásón kívül nem sok ennél becsesebb könyvet ismer. A fabulák azonban – pogány művekként – kizárólag a világban való külső életről („von eusserlichem Leben in Welt”) tanítanak bennünket.

⁴ Elschenbroich, Adalbert: Die deutsche und lateinische Fabel in der Frühen Neuzeit. Tübingen, Niemayer, 1990.

⁵ Elschenbroich, Adalbert: i. m., 2. kötet, 63. l.

⁶ Luther, Martin: Etliche Fabeln aus Esopo / von D. M. L. verdeutscht / sampt einer schönen Vorrede / von rechtem Nutz und Brauch desselben Buchs / jederman wes Standes auch ist / lustig und dienslich zu lesen. Annp M.D.XXX. = Elschenbroich, Adalbert: Die deutsche und lateinische Fabel in der Frühen Neuzeit. Niemayer, Tübingen, 1990, 1. kötet, 75-78. l.

A sola-tanok szerzője, az írásmagyarázat tradícióját elutasító, a Szentírásnak egyedül a szó szerinti értelmét lényegesnek tartó reformátor számára az embertől szerzett példázatos történetek nem fejezhetnek ki hitigazságot, érvényességi körük a világban való létre korlátozódik: az együgyű fabulák arra tanítanak bennünket, hogy miként kell a háznépkel, az uralkodókkal, a szolgákkal gonosz emberek között bölcsen és békében élni a hamis világban.

Fikcióértelmezését Luther a történeti Esopus létének kétségbe vonásával kezdi. Mint mondja, talán soha nem is élt ilyen nevű ember a földön. Elképzelhetetlen számára, hogy a ránk maradt sok fabula egyetlen ember alkotása volna. Esopus létezését, életének és működésének adatait költött dolognak („ertichtet”) állítja. „Esopus legendáját” szerinte a fabulák valódi szerzői találták ki, azok az egykori bölcs emberek, akik nemzedékek során át szóban továbbadták, később pedig összegyűjtötték a fabulaanyagot. A corpus előtte fekvő szerkezetét Luther valamely tudós ember munkájának tartja.

Esopus személyének fikciós voltát állítva, Luther a fabulaanyagot létrehozó bölcs emberek intencióját hangsúlyozhatta. A szándékot a következőképp részletezi: úgy látja, hogy ezek az igen eszes emberek, mindenki hasznára ismertté akarták tenni a fabulákat, tudták ugyanis, hogy hatásosabban lehet az embereket kedvvel és vidáman az igazságra vezetni, mint komoly intéssel. Fölsímték, hogy egy ilyenféle törpe – Esopus vagy lárva, vagy farsangi bolond – szerepeltetése megnöveli a vidámságot és a kedvet, inkább odafigyelnek rá, és jobban megjegyzik az emberek.

A műfaj legfontosabb didaktikai jegyének az „igazság céljából való megtévesztést” („betriegen zur Wahrheit”) tartja. Az elbeszélővé megtett Esopus funkcióját a farsangi bolond szerepéhez hasonlítva érzékelteti. Esopus az, aki a befogadó megtévesztését végzi. Míg a farsangi bolondot a szerepét jelző álruha juttatja a feltétlen, korlátlan igazmondáshoz, a fabula esetében az állatokat szerepeltető fikció az eszköz, melyet az elbeszélőnek élnie kell. Mivel nem viseljük el az igazságot, ezért föl kell ékesíteni, tarka hazugságszínbe kell öltöztetni, írja Luther. Az igazságot nemcsak mi, hanem a hatalmasságok is nevetve fogadják, ha emberi száj helyett állatok és bestiák szájából hallják.

A farsangi bolond szabadságát biztosító maskara kulturális konvenció, olyan jelzés, melynek eredete és kialakulása homályba vész. Luther a célból, hogy az állatokat szerepeltető fikciót kiragadja a kulturális konvenció esetlegességéből, véletlenszerűségéből, Esopus személyét az állatfikcióval azonos szintre helyezi. Így a törpe mesemondó személyes tetteiről arra kerül át a hangsúly, hogy a régi bölcsék Esopus kitalálásával milyen célt akartak elérni. Luther tehát elsősorban nem az esopusi meséket Esopus életrajzában elhelyező humanista felfogástól határolódik el. Nem az irodalmi műveltség ellenében, hanem a hitből kiindulva gondolja végig a fabula jegyeit.

Minden bizonnyal a gazdag középkori német fordításhagyomány is közrejátszott abban, hogy a német anyaggal azonosította az esopusi corpust, Heinrich Steinhöwel 1476/77-ben megjelent, fametszetekkel gazdagon illusztrált gyűjteményének valamelyik későbbi kiadását forgatva. Az előtte fekvő esopusi anyagot azonban nem tartotta egészen hitelesnek. Fabuláiró munkájának szükségességét ezért előszavának szövegében a meglévő Esopus javításra szoruló voltával indokolta meg.

Steinhöwel gyűjteménye a *Vita Esopi Fabulatoris Clarissimi* című Aesopus-regénnyel indul, melyet állítólag Maximosz Planudész bizánci szerzetes hozott Itáliába a 13. század végén. A Bizáncban hagyományozódó, Aiszóposz-életrajzát elbeszélő antik regény Rimicius 1474-ben Milánóban megjelent latin fordításával jutott be a nyugati irodalom vérkeringésébe. A *Vitát-t* a kötetben Phaedrus 80 prózaátiratú és disztichonos fabulája, ezeket 17 bizonytalan hitelességű "extravagantes antiquae" követi, majd 17 darab Rimicius gyűjteményének 100, a középkorban ismeretlen Aesopus-meséjéből, melyeket szintén a bizánci szerzetes hozott magával Itáliába. A kötet ezután Avianus-fabulákat közöl, majd a spanyol Petrus Alphonsus (+1106) *Disciplina Clericalis* című művének exemplumait és paraboláit, végül Poggio Bracciolini *Liber facetiarum*-ának néhány történetét. Steinhöwel gyűjteménye utóbb újabb anyagokkal bővült. Az eredetileg kétnyelvű válogatás egyik latin különkiadását 1501-ben Sebastian Brant emendálta, tudós apparátussal látta el, ezen kívül 140, saját gyűjtésű fabulával is kiegészítette. A nemsokára németre fordított branti *Additiones* a német steinhöweli gyűjteménnyel együtt hagyományozódott, a vulgáris nyelvű gyűjtemény azonban a kötetszerkezeten kívül más erudíciós mechanizmust szinte nem tartalmazott.

Luther előszavában nem hivatkozik Steinhöwelre, bizonyosra vehető azonban, hogy Poggio Bracciolini és a Brant-toldalék pajzán darabjainak kiiktatását tervezte. A kötet megtisztítására, mint írja, az ifjúság kedvéért vállalkozik, akiknek nem valók a közönséges nők házában és a gazemberek közt szokásos fabulák. Előszavában javaslatot tesz a fabulák használatára: úgy véli, a gyermekek és a háznép okulására hasznos és tréfás multság a fabulamondás. A családapa esténként, az asztalnál, feleségét vagy gyermekét és házanépét kérdezhetheti arról, hogy ez vagy az a fabula mit jelent. Luther, mint írja, a korrigálással a kötetet létrehozói szándékának megfelelő állapotba akarja visszajuttatni.

Fabulafelfogásának még egy eleme bontható ki a kártékony, kiirtandó darabok meghatározásából. A gyűjteménybe ezeket az oda nem illő szövegeket olyan lelkiismeretlenek keverték, akik a fabulában nem a hasznot és a művészetet keresték, hanem időtöltést és nevetséget csináltak belőle, mint-ha a bölcsék nagy szorgalma arra irányult volna, hogy tudományukat köny-

nyelmmű emberek fecsegéssé és bolond művé tegyék. A „kártékony” fabulában tehát a fikció szerepe az igazságot nem közlő, öncélú, értelmetlen, üres nevetetésben merül ki.

Luther fabulái kései kiadásukig kéziratban vagy előszóban terjedtek. Fabulafelfogásának imént ismertetett formaelvei a távolabbi vidékeken élő, korai evangélikus fabulaszerzők, Erasmus Alberus és Burkhard Waldis verses fabuláinak szövegszerveződésében nem érvényesültek. Nathan Chytræus, a rostocki városi iskola tanára 1571-ben adta ki *Hundert Fabeln* című kötetét, az első lutheri elvek szerint szerveződő prózagyűjteményt, melyben Luther előszava és fabulái után többek között a steinhöweli gyűjtemény darabjainak átiratait is közölte.

Heltai nem írt elméleti kísérő szöveget, fabulafelfogására kötete megformáltságából következtethetünk Teljes kötetszerkezetének és koncepciójának fölfejtése, az egyes szám harmadik személyű megállapítások, az olvasó közvetlen megszólításai, a példák, a közmondások értelmezése a most rendelkezésre állónál hosszabb időt igényelne. Kötetének néhány jegyét szeretném csupán kiemelni. A steinhöweli gyűjtemény esopusi anyagát ültette át, mellőzte azokat a fabulákat, melyeket Luther kifogásolt. Fordítása az eredeti sorrenden alig változtatott, a mesék filológiai eredetét nem jelölte, mégis tudatosan megszerkesztett válogatásról van szó, Heltai a 68. fabula *Értelmé*-ben a következőképp utal a 99. fabulára: „Vagy vétközött a szegény ember, avagy nem, de ő mindenkor bűnes. Jaj e nagy visszafordultságnak. Mint jár-janak ezek végre, megmutatja odahátra a 99. fabula.” Luther felfogásának megfelelően gyakorlati hasznú szövegekként fogta föl a műfajt. Előszavában saját fabuláirói szerepét a szamarát a vásárra hajtó emberével, a munkáját gáncsolókat pedig a szamar terelési módját kifogásoló emberekkel azonosította, a megfélemtetéssel a fabulák erőteljesen anagogikus befogadómódját sugallva. Heltai az állatok magatartásából levonható tanulságot néhány kivétellel mindig a befogadónak a világbeli helyes magatartására vonatkoztatja. Az *Értelmek*ben gyakran több megszólított szempontjából is mérlegeli a fabulából levonható tanulságot. Az üres szórakoztatás veszélyét hártja el azzal, hogy az *Értelmek*ben példákra és közmondásokra hivatkozik. Az olvasónak szóló ajánlásban könyve hasznát a következőképp foglalja össze: „De mindazáltal hiszem, hogy vannak jámborok, kiknek fog tet-szeni e munkám és kik jó hasznot vesznek belőle; miért hogy nemcsak a puszta fabulákat szörzettem egybe, hanem minden fabulának az értelmét is melléje töttem, melyeket megspékölttem és megékösítöttem szent írásokkal és közbeszédökkel.” Úgy vélem, ezek a kötetében élesen kirajzolódó jegyek Heltai fabulafelfogását a Luther felfogásának közelébe helyezik.

THE EUROPEAN CONTEXT OF THE HUNDRED FABLES

The Collection of Aesop's Fables *Száz fabula* (Hundred Fables) published by Gáspár Heltai in 1566, professional literature considers as entertaining and educational, yet from the denominational aspect it is characterized as neutral. The author of this paper has arrived at a conclusion contrary to the scholarly consensus. In this paper, after giving a short survey of the European roots of this literary genre, she gives a full account of the fifteenth and sixteenth century German fable-literature: the fifteenth century collection by Heinrich Steinhöwel and the history of its reception, the planned edition of fables by Luther and his theorethical manifestations, the volumes by the evangelical Lutheran writers Erasmus Albertus and Burckhard Waldis. Then she goes on to draw the line between Heltai's work and works considered to be belles-lettres in the modern sense of the word, and points to the features of evangelic outlook in Heltai's book.

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

A KETTŐS ÉS TÖBBES IDENTITÁSOK SZOCIOLINGVISZTIKAI SZEMPONTBÓL

Sociolinguistic aspects of dual and multiple identities

Az identitás általában az azonos nemzethez való tartozást jelenti, lehet azonban vallási, faji, regionális, állami, államközösségi stb. önazonosságról is szó. A nyelv szembevető vonása a nemzeti identitásnak. A nyelv fogalmi apparátusa és jelentésrendszere strukturálja azt, amit a világból látunk és ahogyan látjuk. A kettős identitás esetében rendszerint egy többségi dominanciájú országban élő kisebbség a saját etnikai identitásának megőrzésén kívül magáévá teszi a többségi nemzet identitásának bizonyos elemeit is. Az identitás kérdésére hatással lehetnek a nemzeti kisebbségek kialakulásának eltérő történeti körülményei. A többes identitás nem annyira közösségi, mint egyéni jelenség. Rendszerint többszörös migrációval van összefüggésben. Különleges esetekben a származási és a migrációs tényezők megsokszorozzák az identitási lehetőségeket.

Kulcsszavak: identitás, kisebbség, kivándoroltak, nemzettudat, nyelvismeret

A kettős és a többes identitás általános kérdései

Az identitás fogalmát általában az azonos nemzethez való tartozásra szokták érteni, lehet azonban vallási, faji, regionális, állami, államközösségi stb. önazonosságról is szó.

A nyelv szembevető vonása a nemzeti identitásnak, többek között általa jut kifejezésre a nemzetek sajátos nyelvi világgépe. A nyelv a különbözőség kulcsa, ugyanis fogalmi apparátusa és jelentésrendszere strukturálja azt, amit a világból látunk és ahogyan látjuk. Joshua Fisman szerint a nyelv azért válhatott sok esetben a nemzeti identitás, a kulturális önállóság és az önálló államiság szimbólumává, mert olyan alapvető szimbólumrendszer, amelynek segítségével formálódnak a közösségen belüli kapcsolatok. Más megkülönböztető jegyekkel ellentétben a nyelvnek megvan az a helyzeti előnye, hogy elsajátítható, ezért a nyelvi identitástudat az egyén szocializálódása során megváltozhat vagy megváltoztatható. Így az asszimilációs törekvések teljesítésének nincs kézzelfogható akadálya.

Az állami és a nemzeti önazonosság kialakulási folyamata ugyan szorosan összefügg egymással, formájában és dinamikájában mégis különbözik

egymástól. A nyelvi tényező mindkettőben fontos szerepet játszik. Egyrészt a nyelv szembetűnő vonása az identitásnak, másrészt olyan szemantikai mélységek megnyilvánulása, amelyekben a nemzetek sajátos nyelvi világképe fogalmazódik meg. A nyelvet ezért tartják a különbözőség kulcsának, amelynek fogalmi apparátusa és jelentésrendszere strukturálja azt, amit és ahogyan a világból látunk.

Európában az államépítés történetileg megelőzte a nemzetépítést. Sőt, egyes országokban átfogó államépítés folyt a nemzetépítés uralkodóvá válása előtt. Ideális esetben mindkét, egyidejűleg vagy egymást követően zajló folyamatnak a nemzetállam kialakulásához kellene vezetnie. Ám e kettős folyamatot csak kivételes esetekben koronázta teljes siker. Az igazi nemzetállamokat valószínűleg két kezünkön megszámálhatjuk. Olyan államok világában élünk, melyek között csak néhány igazi nemzetállam akad, míg a többiek sikeres, többnemzetiségű vagy egy domináns nemzeten alapuló államok, amelyeket más nacionalizmusok kérdőjeleznek meg többé vagy kevésbé. Vannak állam nélküli nemzetek is. Ha valamennyi potenciális nemzet kialakítaná a maga megkülönböztető nemzeti identitását, és ennek alapján mind elindulnának egy többé-kevésbé sikeres nemzetépítés útján, a világ számos államának léte válna kérdésessé.

Valamennyien állami fennhatóság alatt élünk. Nincs a világon olyan terület, amely fölött semmilyen állam ne gyakorolna vagy ne követelne magának fennhatóságot. Leszámítva néhány állam nélküli népet, melyeket először a Népszövetség határozott meg, és akiknek ún. Nansen-útlevelük van, mindenki egy állam polgára vagy alattvalója – ám valószínűleg milliók vannak, akiknek nincsen semmilyen nemzethez tartozás-tudatuk. Ha megkérdezik őket, azt meg tudják esetleg mondani, hogy milyen országban élnek, de nem képesek nemzeti kategóriában gondolkodni. Sokan azok közül, akiket a néprajztudósok, nyelvészek, politológusok és a nacionalista mozgalmak vezetői szerint egy bizonyos nemzet tagjainak kellene tekinteni, nem érznek így, lehet, hogy nincs is ilyen identitásuk, sőt még az is előfordulhat, hogy egy másik nemzettel azonosulnak.

Az identitás kérdésre hatással lehetnek a nemzeti kisebbségek kialakulásának eltérő történeti körülményei. Különbözőképpen jutnak kifejezésre a régi, többé-kevésbé önkéntes belső migrációs hullámok révén kialakult csoportok, a gazdasági vagy politikai kényszerűség miatti kivándorlás útján létrejött közösségek, valamint a politikai döntések nyomán kialakított kisebbségek stb.

Mindenki előbb-utóbb felteszi magának és másoknak azt az egészében megválaszolhatatlan kérdést, hogy ki vagyok én. Azonosságtudatunk két csomópont, személyes, illetve szociális identitásunk köré szerveződik. Személyes identitásunk külső közvetítők nélkül nem jöhet létre, csak szociális

identitásunkon nyugodhat. Szociális identitásunk kialakulásának fő meghatározója, hogy környezetünk tagjai miképpen reagálnak ránk, miféle kategóriákkal azonosítanak bennünket. Mások által látjuk magunkat.

Sok kisebbségi számára a megoldás az integráció és egyfajta kettős identitás kialakítása. A XIX. században is voltak erre törekvések, de mind a kisebbség, mind a többség végül is megghiúsította ezeket. Stúr Lajos szlovák hazafi ezt írta, mégpedig magyarul: Szlovák anyanyelvű magyar vagyok. Vitkovics Mihály, Vörösmarty irodalmi és baráti körének ismert tagja magyarul és szerbül írta verseit. Szerb érzelmű magyar hazafinak vallotta magát. Amerikai magyaroknál is előfordul ez a kettős identitás. Csak így tudnak integrálódni a többségbe egészségesen, megtartva mindkét kötődésüket. Akármelyiket föladják, belső keserűséghez, belső bizonytalansághoz, külső összeütközésekhez vezet mind a kisebbséggel, mind pedig a többséggel szemben. Egyébként az újabban divatos „kettős identitás” kifejezés a '90-es évek elejéig nem volt használatos. Az életérzés azonban létezett, még akkor is megvolt, amikor még reménye sem látszott annak, hogy egyszer hangoosan és nyíltan kifejezésre jut.

Bindorffer Gyöngyi monográfiában dolgozza fel egy magyarországi német közösség kettős identitását. Könyvének újdonsága és érdeme, hogy a magyarországi német kisebbségről szóló tudományos és politikai diskurzus egyik kulcsfogalmát, az identitást úgy tárgyalja, hogy miközben integrálja az e tárgyban született fontosabb történeti, nyelvészeti, szociológiai munkák eredményeit, a kettős – etnikai és nemzeti – identitás fogalmának újragondolásával olyan összetett, rugalmas tudományos definíciót alkot, amely alapján megérthetők és értelmezhetők a kettős identitás változó alakzatai. Szerinte az etnikai és nemzeti identitáshoz kapcsolódó tudáskészletek, az érzelmi attitűdök, értékek nem állandóak és statikusak, hanem a térben és időben eltérő helyzetekből fakadó elvárásokhoz igazodva különböző módon, intenzitással és arányban mobilizálódnak, tesznek szert jelentőségre. Az identitásnak ez a meghatározása elutasít minden kizárólagos értékvalasztást az etnikai és nemzeti identitás között.

A kettős identitás „különböző forrásokból származó identitáselemek egyénre szabott, egymást kiegészíteni képes, egymással összhangban lévő elemek kiegyensúlyozott kombinációja”, ennek ellenére az etnikai és a nemzeti identitás közötti egyensúly egyén és kisebbségi csoport szintjén egyaránt érzékeny, sérülékeny és korántsem az egyetlen lehetséges viszony. A kettős identitás modelljének kidolgozásakor a szerző öt olyan lehetséges mintát mutat be, amelyek mindegyike föllelhető (volt) a dunabogdányi svábok között. Az egyensúlyban lévő identitás a kisebbség és a többség közötti harmonikus viszonyt feltételezi; a konfliktusos identitás szerkezete jellemzően a kisebbséget ért traumákra való reakcióként alakul ki, és átbillen az erős negatív ér-

zelmekkel átszőtt etnikai identitás javára; elvesztett identitásról akkor beszélhetünk, ha a kisebbségi csoportból származó egyén aszsimilációja a többségi közösségben lezárult és a kisebbségi identitás földadását eredményezi. Az újra felfedezett identitás azokat a főként fiatalabb generációkhoz tartozó svábokat jellemzi, akik elveszítették ugyan tradicionális sváb identitásukat, ám ezt a hiányként megélt állapotot oly módon igyekeznek kiegyensúlyozni, hogy etnikai identitásukba német nemzeti elemeket emelnek be. A visszaszerzett identitás azokat a kitelepített svábokat jellemzi, akik kényszerűen kijelölt új, németországi lakóhelyükön elveszített hajdani kettős identitásukat hazatelepüléssel igyekeznek újra birtokba venni.

A többes identitás nem annyira közösségi, mint egyéni jelenség. Rendszerint többszörös migrációval van összefüggésben. Több típusa lehetséges. Például az egyik esetében a kisebbségi helyzetben felnövő egyén házasság révén többségi területre kerül, ott dolgozik, majd bizonyos idő elteltével családotól kívándorol, úgyhogy identitására nemcsak anyanyelve, hanem a többségi nyelv és a befogadó ország nyelve is hatással van. Egy másik típusban az egyén eltérő nemzetiségű és anyanyelvű szülők gyermekeként olyan országban telepedik le, amelyben egy harmadik nyelv van használatban.

Az identitás bonyolultabbá válhat a különböző anyanyelvű, vallású és fajú személyek házasságából származó gyermek számára már akkor is, ha nem párosul migrációval. Különleges esetekben a származási és a migrációs tényezők megsokszorozzák az identitási lehetőségeket.

A mai világban az identitások nem kizáró jellegűek. Az emberek nem azonosítják magukat spanyolként vagy katalánként, bár ha belekényszerítik őket ebbe a kettősségbe, akkor lehet, hogy némileg kényszeredetten döntenek valamelyik mellett. Az emberek többszörös identitásoknak képesek megfelelni. Juan J. Linz szerint bizonyítékok vannak rá, hogy egyforma erősen kötődhetnek két feltételezett nemzeti identitáshoz, hogy tekinthetik magukat egyszerre spanyolnak és katalánnak, feltéve, hogy megengedik nekik egy ilyen kettős identitás kifejezését. Természetesen lesznek, akik erősebben érzik ilyennek vagy olyannak magukat, és a nacionalistákra hárul a feladat, hogy sarkított választásra készítsék őket a kettő között. A többnemzetiségű államok építését vagy fennmaradását ez a kettős identitás teszi lehetővé. Ez az összetettség megmutatkozik például a Spanyolországhoz tartozó Katalóniában is. 1982-ben Katalóniában az emberek 32%-a határozta meg magát spanyolként vagy inkább spanyolként, mint katalánként, 40%-uk egyenlő mértékben spanyolként és katalánként, 17%-uk inkább katalánként mint spanyolként, valamint 9%-uk katalánként. Azok között, akiknek mindkét szülője Katalóniában született, ezek az arányok a következőképpen alakultak: 11%, 48%, 26,5%, 14%; akiknek két bevándorló szülőjük van: 34%, 37,5%, 12%, 11%, maguk között a bevándorlók között pedig: 64%,

26%, 4%, 2%. Ez a tény minden nacionalista számára kényelmetlen. Vannak, akik azt állítják, hogy államuk nemzetállam, és teljes azonosulást követelnek vele, valamint a domináns nemzetiséggel. Szerencsére vannak olyan politikusok is, akik elfogadják a kettősség tényét, és politikai programjukat két identitás, az államnemzeti és a nemzetállamiságra nem törekvő nemzeti identitás összeférhetőségére építik.

A nyelvi nacionalizmus nem új keletű jelenség; a nacionalizmust tanulmányozó tudományág azonban meglehetősen fiatal, és az egyes jelenségek leírására használt szakterminológia sok esetben többféle értelmezésre ad lehetőséget, ezért célszerű az egyes fogalmak esetenkénti értelmezése. Az etnikai közösségek nem külsőleg körülhatárolt, belsőleg homogén entitások. Az etnikai csoportokat egymástól elválasztó határ mentális eszköz, amely egyetlen célt szolgál, hogy megkülönböztesse a „mi”-t a „mások”-tól. A határ kialakítása és megtartása a közösségi identitástudat formálásának a legfontosabb eszköze. Jellege és jelentősége a történelem folyamán változhat, szerepe azonban mindaddig megmarad, amíg a határ létezik. Az identitástudat az adott esetben folyamatra utal, jelezve, hogy mind az egyén, mind a csoport identitása állandóan változik. Az etnikai határok kialakítása és fenntartása az egyes közösségek önmeghatározásának függvénye. Fredrik Barth szerint egy csoport identitástudata különböző tartalommal tölthető meg anélkül, hogy az identitás megszűnne létezni, mindaddig, amíg az identitás határai megkülönböztető funkcióval bírnak. Valójában tehát nem a tartalom, hanem a csoport tagjai által fontosnak tartott és fenntartott határok határozzák meg a közösség identitástudatát, behatárolva ezáltal magát az etnikai közösséget. Ugyanakkor a más csoportokkal való állandó összehasonlítás a legfontosabb határepítő mechanizmus. Henri Tajfel szerint az egyén a születésétől kezdődően a más egyénnel való összehasonlítás alapján határozza meg saját identitását. Az egyén identitása többek között magában foglalja az etnikai és nemzeti kategóriát. Ezek csak a más etnikai vagy nemzeti csoportokkal való összehasonlítás alapján kapnak értelmet. Az összehasonlítás eredményeként az egyén más csoportokkal szemben a saját csoportját mindig kedvező színben látja és tünteti fel.

Kisebbségi identitásproblémák

A kettős identitás rendszerint olyan identitáskonstrukció, amelyben egy többségi dominanciájú országban élő kisebbség nemcsak a saját etnikai identitását őrzi meg és nyilvánítja ki, hanem magáévá teszi, érzelemileg átéli a többségi nemzet identitásának azokat az elemeit, amelyek saját etnikai identitásának elemkészletéből hiányoznak vagy csak részben találhatók meg benne. A nemzetállamokban együtt élő etnikai csoportok akkor őrzik meg etnikai identitásukat, ha a két identitás közt nincs kibékíthetetlen ellen-

tét. Az egyén akkor érzi a politikai nemzethez tartozónak és nem másodrangú állampolgárnak magát, ha a kulturális, nyelvi, vallási vagy a regionális különbségektől függetlenül kialakul egy közös, több etnikai csoportot magába foglaló azonosságtudat, amelyet elsősorban az állampolgárság intézménye szimbolizál.

Az otthonosságérzéshez nem elég a nemzetiségi státust meghirdetni, ennek az alapérzésnek a gyakorlati feltételeit kell megteremteni – mondja Mirnics Károly. Társadalmi szerephelyzetük és politikai jogkörük bizonytalanságai miatt a kisebbségek sok helyütt inkább otthontalannak, 'sehova sem tartozónak' érzik magukat. A „kettős kötődés”, a „kettős identitás” olykor nem egy igényesebb, teljesebb emberi élet lehetőségét villantja fel előttük, ahogy ennek lennie kellene, hanem identitászavart és önismereti bizonytalanságot eredményez. S ha e bizonytalanság mellett „lojalitásuk” számonkérésével, megkérdőjelezésével társadalmi helyzetüktől és befolyásuktól függetlenül a kisebbségek bármikor sarokba szoríthatóak, sorsukkal szemben tehetetlennek érzik magukat, feladják jövőbe vetett hitüket, s maradéktalanul úrrá lesz rajtuk helyzetük tragikus megéléséből fakadó rossz közérzetük.

A magyar nemzeti közösség – vagy a magyar nemzetközösség – tudata, vállalása minden elméleti okfejtés ellenére létező közösségi keret – mondja Szarka László. Etnopolitikai megközelítésben ebben a keretben lehet értelmezni a magyarországi és a kisebbségi magyar nemzeti közösségek, valamint a szóránymagyarság közötti kapcsolatokat, viszonyrendszert, a magyar etnikai identitás, a magyar nyelv, a magyar nyelvű kultúra fenntartására, fejlesztésére irányuló közös szándékot.

Egyéni és közösségi érdekek, lokális, regionális identitások, állami és államközi programok, egyházi és civil szervezetek, oktatási intézmények, sőt intézményrendszerek tartják fenn, működtetik és újítják meg naponta ezt a közösséget, s igyekeznek ellensúlyozni a szétfejlődési tendenciákat. Ez utóbbiak mögött a szóránnyhelyzet szétszóródottsága, a kisebbségi léhelyzetek ténylegesen mindennapos jelenléte, az asszimilációs nyomás és kísértés, az intézmény nélküli etnicitás magára hagyatottsága és sok más motívum, folyamat, tényező húzódik.

A nyelvészek a kétnyelvűvé lett kisebbségi magyar közösségek által beszélt nyelvet a magyar nyelv kontaktusváltozataiként határozzák meg, a másik nyelv senki számára sem kerülhető meg, folyamatos hatást gyakorol a Magyarországon kívüli magyar nyelvhasználatra. Szarka László szerint a kétnyelvűség legtöbbször egyoldalú, kiegyensúlyozatlan jelenség a Magyarországgal szomszédos valamennyi államban. A többségi társadalmakban folyamatosan csökken, és a városi népességben szinte a nullához közelít a magyarul tudó többségiiek száma. A magyar nyelv státusa minden javulás, a nyelvi jogok minden kiterjesztése ellenére kezd kritikussá válni: az alkot-

mányban, a nyelvtörvényekben rögzített államnyelvek mellett a kisebbségi magyar nyelv a magyarok lakta területeken is csak lassan és nehézkesen válik elfogadott vagy hivatalos második nyelvvé, a nyelvi egyenjogúság következetes megvalósítása még ott is reménytelennek látszik, ahol törvény kötelezi a régió intézményeit a kétnyelvűség alkalmazására.

Ehhez a negatív helyzetképhez a kettős állampolgárságról szóló sikertelen népszavazás is hozzáilleszthető. Milyen identitás alakul ki a kettős állampolgárság népszavazással való elutasítása utáni helyzetből? Az erdélyi vagy a vajdasági magyar identitás szempontjából az anyanemzethez, anyországhoz való kötődés ezzel nyilvánvalóan nem szűnik meg, nem eredményez végletes identitásváltást a kettős állampolgárság kudarca. Ezt a döntést sérelemként, nemzetiségének szimbolikus megtagadásaként, legalábbis megkérdőjelezéseként értelmezi a határon túli magyar. A határokon átvélő nemzet koncepciójának rovására megerősödhet a regionális identitástudat, a nemzeti határok mögé zárkózás élménye helyett fokozottabban felértékelődik a regionális identitás megélése.

Az uralkodó nyelv egyúttal az etnokulturális együttélési minta alapját adja. Kisebbségi helyzetben a nemzetiségi nyelv olykor elveszti elsőbbségét. Három-négy generáció életében a család etnikai és nyelvi jellege leginkább azáltal változik meg, ha a házastársak idegen etnikai közösségből származnak, ezzel együtt a családon belül gyakran a magukkal hozott nyelv válik elsődlegessé. Ez rendszerint összefüggésben áll a makro szintű történelmi, etnikai és politikai változásokkal. Az utódok legfiatalabb generációjában szemmel láthatólag túlsúlyba kerül az államalkotó etnikumhoz való tartozás, még ha ezt verbálisan nem is nyilvánítják ki.

Az adott terület etnikai földrajzi helyzetéből is fakadhat identitásproblema, mégpedig azokban az esetekben, amikor a nemzetiségi lakosságú települések nem kapcsolódnak a magyar etnikai tömbhöz, és ők maguk sem alkotnak egységes, kompakt egységet (mint például Vajdaságban a szerémségi vagy a Felvidéken a Nyitra megyei magyar lakta települések). A magyarok etnikailag vegyes helységekben laknak, sokuk még a saját településén belül is kisebbségben él. Ennek következtében erősebb az asszimiláció, rengeteg a kettős identitású ember.

A kényszerű telepítések is hátrányosan befolyásolják a nemzetiségi létet. A II. világháborút követő csehszlovák–magyar lakosságcsere során mintegy 73 000 magyarországi szlovák települt Szlovákiába. Az áttelepülés után a Magyarországon maradt szlovákság nem csupán létszámában fogyatkozott meg, hanem felbomlottak azok a több száz éves hagyományokra visszatekintő, etnikailag viszonylag zárt közösségek is, amelyek a magyarországi szlovákság nyelvének, kultúrájának hordozói voltak. A veszteség hosszú távú káros hatása mindmáig érvényesül.

A kettős identitás szórványhelyzetben még csak megoldást jelenthet, a tömbben élők számára viszont egyáltalán nem vonzó. Míképpen érzi magát a kettős identitás „áldásától” megkímélt, magát magyarnak tartó polgár ma Romániában? Tudatosan kizárja a „román valóságot” az életéből, nem olvas román újságot, nem néz román tévét. Megteheti: Székelyföldön leélheti úgy az ember az életét, hogy meg sem tanul románul. Érhetik emiatt hátrányok, de asszimilálódni nem fog.

A kisebbségi identitás fennmaradását régebben a paraszti életforma zártsága biztosította. Városi környezetbe kerülve a vegyes házasságok és a kettős identitás állapota az asszimiláció előtti utolsó állomást jelentették. A világon mindenütt a nagyváros volt az etnikai „olvasztótégely”. Magyarországon is ez a folyamat zajlott évszázadokon át. Mára azonban a helyzet megváltozott. A változás itt a hetvenes évektől érzékelhető, és különösen felgyorsult a kilencvenes években.

A kettős identitás asszimilációs tendenciái jelentősen visszaszorultak a Szovjetunió, Jugoszlávia, Csehszlovákia felbomlásával, talaját veszítette a felemás szovjet, jugoszláv, illetve csehszlovák identitás. Közvetlenül a Szovjetunió szétesése előtti időkben ukránul beszélni annyit jelentett, mint ellenzékinak lenni. Ma ez nem jelent mást, mint átlagos állampolgárnak, esetleg hivatalnoknak lenni, tehát alaposan megváltoztak az ukrán nyelv használatának társadalmi konnotációi. A szovjet identitás kialakított egy ukrán-orosz keveréknyelvet (suržyk), majd a nyolcvanas–kilencvenes évek ukrán identitása kialakított egy orosz-ukrán keveréknyelvet (ez mindkét esetben spontán nyelvi fejlemény volt). A mai nyelvi helyzetet a suržyk formalizálása és a két nyelv közötti tudatos választás jellemzi.

Paradox módon olykor a tolerancia is okozhatja a kisebbségi nyelvhasználat visszaszorulását. Nehéz elképzelni toleránsabb kisebbségpolitikát a finnországinál, a hivatalos statisztikák mégis azt mutatják, hogy a svéd kisebbség egyre fogy, a magukat svéd anyanyelvűnek vallók számaránya hetven év alatt az összlakosság egészéhez viszonyítva 12 százalékról 6-ra csökkent. Az adatok megtévesztők, mivel a svéd nyelvet anyanyelvi szinten beszélők száma ennél jóval nagyobb, a hivatalos felmérések azonban nem tüntetik fel a kétnyelvűség kategóriáját, pedig a becslések szerint a kétnyelvűek száma egyre nő. Ezt az is bizonyítja, hogy a svéd nyelvű iskolák Finnország nagyobb svéd-lakta városaiban túlszűfoltak. Egyre több szülő szeretné biztosítani gyermekei kétnyelvűségét, mert a svéd nyelv utat nyit a többi indoeurópai nyelv és kultúra felé. Ugyanakkor a svéd nyelvű finnországi kultúra közege egyre szűkül, mivel a kétnyelvűséghez nem szükségszerűen járul kettős identitás, és így a kétnyelvűek többsége, ha választás elé kerül, a finn nyelvet tünteti fel anyanyelveként.

A nyelvi határok jelentősége az asszimilációs törekvések hatására megnő. Paradox módon a finnországi svéd kisebbség az etnikai-nyelvi identitás megőrzése terén nehezebb helyzetben van, mint például a szlovákiai magyar kisebbség, mert a nyelvi identitás megőrzése nem „mindennapi” feladat. A finn nyelvet anyanyelvként beszélő többség nagyfokú toleranciája arra ösztönzi a svédül beszélő kisebbséget, hogy kontaktushelyzetekben a többségi nyelvet használja. A svéd nyelvi identitás ettől még nem szűnik meg létezni, csak átalakul. A finn-svéd kétnyelvűek száma növekszik, a svéd etnikai-nyelvi közösséghez való elsődleges tartozás jelentősége viszont csökken. Egyre többen ismerik fel, hogy ahhoz, hogy a svédet anyanyelvi szinten beszélők számáról valós képet kapjunk, a „kettős nyelvi identitású” kategóriát is be kell a jövőben vezetni a népszámlálás során.

A nemzet-állam konstellációban a különböző etnikumok iránti tolerancia változó lehet. Így az Indonéziában, Jáva szigetén lakó kínaiak jó anyagi helyzetben vannak, és ezért a jávaiak türelmet tanúsítanak velük szemben. Ettől eltérő a balti országokban élő oroszok sorsa, korábbi kiváltságait elvesztették, kedvezőtlen helyzetbe kerültek

Tömeges identitásváltoztatások

Némelyik vidéken impériumváltáskor egyes városok lakossága tömegesen identitást változtat. Érdekes példa Érsekújvár, ahol 1910-ben a lakosság 91%-a vallotta magát magyarnak. Ez a szám 1930-ban 45%-ra csökkent, majd 1941-ben újra 91%-ra ugrott. 1960 és 1970 közt 30%-ra esett vissza, de 1991-ben újra emelkedett. Ezt a nagyarányú mozgást csupán a háború utáni kitelepítésekkel nem lehet megindokolni, sokkal összetettebb dologról van szó. Kassa nemzetiségi összetétele is sajátosan alakult a huszadik században. Az impériumváltás előtt a város lakosságának háromnegyed része vallotta magát magyarnak, a harmincas évek elejére ez az arány húsz százalék alá esett, majd a negyvenes évek elején ismét hetven százalék fölé volt. Igaz, közben módosultak a határok és lakossági migráció is volt, de a ki- és beköltözés nem indokolt ilyen óriási változásokat. A második világháborút követő retorziókat azonban Kassa magyarsága többé nem tudta kiheverni. Szabadkán is hasonló mozgásokat lehet megfigyelni, ha nem is ennyire erőteljeseket. 1910-ben a lakosságnak 58,7%-a vallotta magát magyarnak, 1931-ben pedig mindössze 29,7%. 1941-re ismét jelentősen megnőtt a magyarok aránya, 60,1%-os lett, 1953-ban pedig 50,6%-ra csökkent. Úgy tűnik, hogy a lakosságnak egy jelentős hányada egyes városokban aszerint vallja magát ennek vagy annak, hogy épp melyik nemzet kerül előnyösebb helyzetbe.

A statisztikai és a becsült adatok nagymértékű eltérése a magyarországi kisebbségek esetében is megfigyelhető. Ezt a kisebbségi vezetők a hivatalos

adatfelvétel, a népszámlálás módszertani hibáinak hangsúlyozásán kívül főként a kisebbségeket a múltban sújtó traumákkal, az abból eredő félelemérzettel magyarázták. A múltbeli sérelmek tagadhatatlanul jelen vannak a kisebbségek, főként a németek, a délszlávok, a zsidóság és a cigányság tudatvilágában, azonban ennek a tényezőnek fő magyarázatként való emlegetése erősen megkérdőjelezhető. Elég csak a horvátok nyolcszoros, illetve a szerbek és a szlovének alig kétszeres adatbeli eltérésére utalni, miközben a negyvenes-ötvenes évek fordulójának délszlávellenes politikája egyaránt és egyenlő mértékben sújtotta ezt a három kisebbséget Magyarországon. Használhatóbb és valószínűbb magyarázatnak tűnik a kettős identitás kategóriája. A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozó személyek nagy részének identitása nem egyértelmű, bizonytalan, többirányú kötődés jellemzi.

Kivándoroltak identitáshelyzete

A klasszikus politikai emigránsra az volt a jellemző, hogy hozott identitását a legteljesebb mértékben igyekezett fenntartani. A brazíliai emigrációban élő Stefan Zweig szerint „Németország ott van, ahol én vagyok”. Ezt a véleményt az Amerikába emigrált Thomas Mann is osztotta, jelezve, hogy az említett élethelyzet egyáltalán nem kizárólagos. Ennek a magatartásnak nyilvánvaló alternatívája egyrészt a tudatos és mielőbbi asszimiláció, másrészt a kettős identitás. Ebben a döntéshelyzetben (ha egyáltalán van ilyen, vagyis léteznek valós alternatívák) a választás eredményét nagyban befolyásolja a döntésszituáció determináltsága, vagyis szabadságfokának mértéke csakúgy, mint a választott alternatíva tartóssága (végletessége, ideiglenessége vagy véglegessége). Ezek a kérdések feltehetőleg hasonlóképpen fordultak meg annak idején mind az „amerikás” magyarok, mind azoknak a fejében, akik Kelet-Magyarországról az országhatáron belül nyugatabbra próbáltak szerencsét.

A II. világháború után Amerikába került dipisek erős magyarságtudatot hordoztak. Ebben a csoportban gyakoriak voltak a sokgyermekes családok, erős identitástudatot és szigorú vallásosságot igyekeztek továbbadni az utódoknak. A magyar nyelvhez ragaszkodó családokban otthon általában csak magyarul beszéltek. Ha az édesanya vagy más családtag a születés után néhány évig a gyermekkel otthon maradt, megtörtént, hogy a kicsi iskolás koráig nem is tanult meg angolul. Hatéves korában aztán gyorsan elsajátította a másik nyelvet, és tökéletesen kétnyelvű lett. Azokon a településeken, ahol kevés magyar élt, nem működött magyar közösség és hétvégi iskola. Ott a családon belül oldották meg az anyanyelv, az írás, az olvasás, valamint a magyar irodalom, a történelem tanítását.

Az ötvenhatosokra és a későbbi kivándorlókra nem volt jellemző a dipisek szigorú magyarságtudata és konzervativizmusa, ha azonban ilyen

szellemiségű közösséggel kerültek kapcsolatba, ők is átvették látásmódjukat. Mivel a működő emigráns magyar szervezetek többnyire keresztény-konzervatív jellegűek, a kultúra megőrzésének számos területén töreksznek szemléletük érvényesítésére.

Az amerikai magyarság jellemző vonása a kettős identitás: többségük egyszerre tartja magát magyarnak és amerikainak is. Ez a már néhány évtized elteltével a Magyarországról elvándorolt első generációsokra is vonatkozik, a kint születettek pedig általánosan jellemző. Felfogásuk szerint az óhaza csak a nyelvet, a szokásokat és bizonyos kulturális szimbólumokat hagyományozott rájuk, míg életmódjuk, világszemléletük, céljaik, vágyaik, közösségi életük, ünnepeik stb. teljesen megváltoztak, amerikaiak lettek. Jelentős részüknek a véleménye szerint a mai Magyarország idegen világ, ahol jól lehet szórakozni, rokonokkal találkozni, utazgatni, de a kommunizmus hagyatékát magán viselő országban élni nem nagyon lehet.

A diaszpóra helye a változó magyar nemzetfogalomban mindig is rendkívül fontos volt – mondja Szarka László. Az elmúlt tíz-húsz év radikális elmozdulásai nyomán a nyugati magyarság identitásképletei is folyamatosan változnak. Az egy-két generáción belül kihaló, eltűnő, asszimilálódó emigrációs alapozású diaszpórát fokozatosan felváltja a szülőfölddel nem csupán érzelmi, hanem mindennapos kölcsönös gazdasági, politikai, kulturális, rokon-, utazási kapcsolatokat fenntartó integratív diaszpóramodell, amely ráadásul a nagyvilágba kiáramló magyarországi és határon túli magyar diákokkal, munkavállalókkal, szociális és politikai menekültekkel folyamatosan feltöltődik és részben lecserélődik.

Ezzel együtt a magyar nemzetközösség részei és egésze már ma is egészen mást jelent, mint száz vagy akár csak ötven évvel ezelőtt. Magyarország, Ausztria, Szlovénia és Szlovákia uniós tagsága s a reménybeli további bővítés Fekete-tengerig elképzelt balkáni második hulláma nyomán az európai kontinensen élő magyarok minden eddiginél nagyobb hányada egységes, szupranacionális politikai keretek közé kerülhet.

A magyar háttérű, magyar származású, elméletileg „tisztá magyar” amerikai vagy éppen burgenlandi, muravidéki, pozsonyi, ungvári, temesvári, újvidéki családok százaiban, a vegyes házasságok tízezreiben háttérbe vagy éppen teljesen kiszorult a magyar nyelv, amely azonban egyfajta háttérnyelvként – megint csak az esetek többségében – valamilyen érzelmi háttérrel, az átlagosnál magasabb toleranciaszintet biztosít a többes identitászerkezetek fennmaradásához. Szarka László természetesnek veszi, hogy a holnapi magyar nemzetközösségnek sok tízezer tagja nem vagy alig beszél majd magyarul.

Nemcsak magyarok vándoroltak messzi földre, hanem Magyarországra is telepedtek távoli népek tagjai. Szegeden például a XVIII-XIX. században

gyökeret vert szerb, cigány, német, szlovák és román etnikumon kívül az utóbbi negyven évben görög, orosz, ukrán, lengyel, arab és vietnami etnikai közösség jött létre. A letelepedők többsége magyarokkal kötött házasság révén került a városba, kisebb részben családostul érkeztek. A bevándorlókból külföldi születésű magyar állampolgárok, egyes esetekben kettős állampolgárok lettek. A folyamat azonban ezzel sem zárul le, hiszen mindig van elvándorlás, és még gyakrabban más városokból való áttelepülés, valamint újabb bevándorlás is. Az új etnikumok első generációja állampolgárság szempontjából mindig vegyes: eredeti állampolgárságukat megtartók, magyar állampolgárok és kettős állampolgárságúak egyaránt vannak közöttük. A vegyes házasságokból született második generáció azonban magyar állampolgárként született és kettős identitású, kétnyelvű. A második generáció részesedése a populációban gyorsan növekszik, hiszen a gyerekek többnyire a házasságkötést követő években születnek. Ugyanakkor a szegedi új etnikumok körében már a harmadik generáció is megjelent. A szegedi szerb, román, német és szlovák etnikumok hosszabb történetüket követően most kerültek olyan helyzetbe, hogy többségük etnikailag vegyes házasságban él vagy ilyen házasságból származik, az új etnikai közösségek pedig eleve így jöttek létre. A régi és új etnikumok ugyanabban a nagyvárosi környezetben élve, dolgozva, tanulva most ugyanazokkal az identitási problémákkal kerültek szembe. Nincs különbség a régi és az új etnikumok identitását alakító legfontosabb tényezők, a család, a lakóhely és a munkahely között.

Sajátos problémát jelentenek a Magyarországon élő kínaiak. A Magyarországon élő kínai gyermekek integrációja és kettős identitásuk kialakítása csak akkor képzelhető el, ha a gyermekek magyarul és kínaiul egyaránt kiválóan tudnak. A nyelvtanulás feltételei azonban eddig csak részben voltak adva, ugyanis egyrészt a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatására a legtöbb általános iskola nincs berendezkedve, másrészt pedig a kínai nyelv tanítására szerveztek ugyan két vasárnapi iskolát, sajnálatos módon azonban az ottani óraszámok kevésnek bizonyulnak ahhoz, hogy a kínai nyelvet és főként az írást tökéletesen el lehessen sajátítani. Az új iskola egyik célja tehát, hogy rendes oktatás keretében teremtsen lehetőséget mindkét nyelv alapos elsajátítására.

Nemzeti helyett vallási identitás

A 19. századtól Európában a nyelvnek megkülönböztetett szociokulturális és politikai szerepe van. A nyelv 1880 és 1914 között vált olyan tényezővé, mely az identitástudat formálásának nélkülözhetetlen eszköze lett. A vallási különbségek ebben az időszakban háttérbe szorultak, és a legtöbb nemzeti mozgalom, amely ebben az időszakban bontakozott ki, a nyelvi különbségeket ruházta fel politikai jelentőséggel. Az a felfogás, hogy a közös-

ség, mely egy közös nyelven beszél, nemzetet alkot, és a nemzetnek egy homogén kultúrájú, egynyelvű államot kell létrehoznia, szintén 19. századi örökség.

Az európai zsidó identitásban azonban a vallás fontosabb szerepet tölt be, mint a nyelv. A zsidók nyelvükben többé-kevésbé asszimilálódnak, vallásuk azonban elkülönülést biztosít számukra. A Magyarországra települt zsidók a XIX. században jelentős szerepet töltöttek be a kapitalista fejlődésben. Az 1918-19-es forradalmak azért voltak vonzóak a zsidók számára, mert kiutat kínáltak a bizonytalan asszimilációból és az ebből eredő identitásválságból, a világforradalomtól minden probléma megoldását várták. Ezért volt olyan sok zsidó a Tanácsköztársaság vezetői között. A német megszállásig a zsidók helyzete Magyarországon összehasonlíthatatlanul jobb volt, mint a szomszédos és más kelet-európai országokban. Az atrocitásokra, a gettósításra és a deportálásokra csak akkor került sor, amikor a politikai vezetőréteg szétesett.

A zsidók eljövendő magyarországi fejlődése három alternatívát tesz lehetővé. Az egyik a teljes asszimiláció, amely felé a zsidóság nagyobb része a XIX. század második felétől elindult. Így eljut ahhoz a stádiumhoz, amikor az asszimilált számára az előző identitás már semmi kapcsolatot sem jelent. A másik lehetőség a disszimiláció, a zsidó identitás vállalása, ezt jó néhányan megtették 1945 után, amikor kivándoroltak Izraelbe. A harmadik, bizonytalan megoldás valamiféle kettős identitás, magyar is, meg zsidó is, de ez talán csak átmeneti állapotként lehetséges.

A zsidó identitás teljes vállalása Magyarországon nemzetiségi létet jelent. Ezt a megoldást kevesen választanák. Ma illet mondani hallatlan és felháborító. De gondoljunk arra, hogy a pártállami időkben éppily hallatlan és felháborító volt a cigánykérdés mint nemzetiségi kérdés felvetése. A cigányokat csak „szociális csoportnak” volt szabad tekinteni.

Magyarországon a szociológiai felmérések szerint legalább százezer zsidó él, ám döntő többségük nem vallásos. A nemzetiségi lehetőséggel azok is megélhetnék zsidóságukat, akik nem mennek el a hitközséghez. Már 1992-ben volt erre vonatkozó kezdeményezés, de akkor a zsidó szervezetek mindegyike elutasította.

Néhány magyarországi zsidó személyiség az Országos Választási Bizottsághoz fordult azzal a szándékkal, hogy a magyarországi zsidóság nemzeti-ségként való elismertetése érdekében aláírásokat gyűjtsenek. A kezdeményezők a szabad identitásválasztáson kívül azért is fontosnak tartják a zsidó kisebbség elismerését, hogy a nem vallásos zsidók is képviselőhöz jussanak. Azonban a magyarországi zsidók nem szívesen mennének bele egy olyasféle „visszaminősítésbe”, mint a nemzetiségi státus. A magyar zsidóság az 1867-es emancipációs törvényig, esetleg az 1895-ös recepció törvé-

nyig nemzetiség volt, utána pedig jogilag a magyarság államalkotó részévé vált. Mérhető teljesítményével, a nemzeti feladatok ellátásában vitt szerepével ezt a funkciót maradéktalanul betöltötte.

A zsidók körében végzett közvélemény-kutatás szerint a megkérdezettek 30%-a zsidó vallású (származású) magyarnak vallja magát, 24%-a magyar-nak is meg zsidónak is, 23% Magyarországon élő zsidónak, 12 %-a európai polgárnak, 13% pedig csak magyarnak. A magyarországi zsidóság anyanyelve magyar, többségének a nemzetisége is az.

Az Európai Közösségen belül felvetődik az európai identitás kérdése is. A nemzeti és az európai identitás arányszámai a régi és az új tagok körében némi eltérést mutatnak Csak nemzeti azonosságot vall a régi tagországok lakosságának 40%-a és az új tagországok lakóinak 33%-a. Először nemzeti, azután európai identitást vall a régiek 44%-a és az újak 54%-a. Először európai, azután nemzeti identitású a régiek közt 8%, az újak közt pedig 6%. Csak európai identitást vall a régiek 4%-a, illetve az újak 2%-a.

Irodalom

- A. Gergely András: Kisebbség, etnikum, regionalizmus. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1997.
- A. Gergely András: Tér, idő, határ és átmenet (Politikai antropológiai esettanulmányok). MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 86., Budapest, 2001.
- Antos Balázs – Fiáth Titanilla: Határsávok. Az identitás meghatározói egy nyugat-magyarországi faluban. MTA PTI, Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 90., Budapest, 2003.
- Barth, Fredrik: Ethnic Groups and Boundaries = John Hutchinson and Anthony D. Smith (szerk.): Ethnicity. University Press, Oxford, 1996.
- Bihari Zoltán (szerk.): Magyarok a világban. Kárpát-medence. Kézikönyv a Kárpát-medencében, Magyarország határain kívül élő magyarságról. Ceba Kiadó, Budapest, 2000.
- Bindorffer Györgyi: Identitás kettős kötésben. MTA PTI, Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 16., Budapest, 1996.
- Bindorffer Györgyi: Identitás kettős kötésben. Etnikai identitás és kulturális reprezentáció a dunabogdányi svábok körében. Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2001.
- Biró A. Zoltán: A regionális identitás kialakításának néhány vonásáról. Regio, 1992. 3., 61–71. l.
- Fišman, Džošua: Sociologija jezika. Kultura (Beograd), 1974. 25., 104—115. l.
- Gereben, Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- György Attila: „Az én státusom”. Krónika, 2001. november 3-4.
- Herceg János: Nyelv és haza. Magyar Szó, 1991. febr. 3.
- Juan J. Linz: Nemzetépítés és államépítés. Magyar kisebbség, VII. évf., 3.
- Klement Kornél: Gyermeknevelés a szórványban. Obernburg, 1998.
- Lanstyák István: A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre) = Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.): Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról. Osiris, Budapest, 1998.
- Máté László: Kettős identitás? Szabad Újság,

- Mirnic Károly: A népszámlálások és a vajdasági magyarok identitása. *Regio – Kisebbségi Szemle*, 1992. 3. évf., 3.
- Mirnic Károly: Betelepítések, kitelepítések és vándormozgalmak = Fészekhagyó vajdaságiak. *Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka*, 2001, 9–75. 1.
- Mirnic Károly: Menekülő önazonosság-tudat. *Kisebbségkutatás*, 2002. 2.
- Nyíri Pál: Új ázsiai migráció Kelet-Európába: a magyarországi kínaiak = *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből* II., Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003, 161–180. 1.
- Pataki Ferenc: Identitás, személyiség, társadalom. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Pelle János: Zsidó tükrökben. *Hetek* IX. évf., 3.
- Puskás Tünde: Nyelv, identitás és nyelvpolitika Európában. *Szemle (a szlovákiai magyar tudományos műhelyek folyóirata)*, II. évfolyam, 2000. 1.
- Szarka László: A kisebbségi magyar közösségek helyzete és fejlődési tendenciái a kutatások tükrében. *Korunk*, 2004. 1.
- Szarka László: A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága. Országos Kisebbségkutató Konferencia, Budapest, 1999. április 8-9.
- Szolnoki Györgyi (Óriás Nándor Szakkollégium, Pécs): Európai versus nemzeti identitás (előadás a VI. Eötvös-konferencián)
- Tajfel, Henri: *The Formation of National Attitudes: A Social-psychological Perspective* = Muzafer Sherif and Carolyn W. Sherif (szerk.): *Interdisciplinary Relationships and the Social Sciences*. Aldine Publishing Company, Chicago, 1969.
- Várdy Béla: *Magyarok az Újvilágban. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága*, Budapest, 2000.
- Zsidó identitás, vallás nélkül.
- Remény – zsidó társadalmi, közéleti, kulturális folyóirat. 2005. okt. 25.

SOCIOLINGUISTIC ASPECTS OF DUAL AND MULTIPLE IDENTITIES

In general, identity means belonging to one nation, but it can also mean religious, racial, regional, state, commonwealth, etc. identification. Language is a prominent feature of national identity. The notional apparatus and semantic system of a language structure all that we can see of the world, and the way we see things around us. In the case of dual nationality an ethnic minority that lives in a country of a dominant ethnic majority next to preserving its own ethnic identity also identifies itself with certain elements of the identity of the majority nation. The questions of identity may be influenced by various historical factors that led to the emergence of minorityhood. Multiple identity is not so much a communal thing, but more often an individual phenomenon. It is usually related to multiple migrations. In special instances factors of origin and migration multiply the possibilities of identification.

ANDRIĆ EDIT

A VAJDASÁGI DIÁKOK KÉTNYELVŰSÉGE

Students' bilingualism in Vojvodina

A kétnyelvűség vidékünkön természetes jelenség, de nem mindenhol és nem egyforma mértékben van jelen. Annak foka, szintje több tényezőtől függ. A kétnyelvűség magasabb szintje nem szükségszerűen az anyanyelv rovására megy, de a szerb nyelv hatása jobban érezhető az olyan diákok magyar megnyilatkozásaiban, akik kimondottan jól beszélik a szerb nyelvet. Beszédükbe gyakrabban csempésznek be szerb szavakat, sőt a szerb nyelvre jellemző vonzatokat használnak, tükörfordítást alkalmaznak. Ez a túlnyomóan szerb lakta vidékekre jellemző inkább, s itt a magyartanárok, az iskola felelőssége, valamint a szülők szerepe hangsúlyozottabb, mint a többi helységben.

Kulcsszavak: kétnyelvűség, környezeti nyelv, magyar nyelv, szerb nyelv

Manapság a kétnyelvűség nemcsak kívánatos jelenségnek számít, hanem mindinkább követelményként jelentkezik úgy Európában, mint a világ más részein is. Függetlenül attól, hogy a kis nyelvek kiveszése állandó folyamat és a mindinkább nemzetközivé váló angol nyelv dominanciájának ellenében a két- vagy többnyelvűség mind jobban szükségletté válik. A kétnyelvűségeken elsősorban az anyanyelv mellett valamilyen idegen nyelv megközelítőleg anyanyelvi szintű ismeretét kell érteni. Európában sok olyan térség van, amelyben a kétnyelvűség természetes jelenség, mert heterogén nemzeti közösségek lakják, s így az anyanyelv és az idegen nyelv mellett jelen van egy harmadik is, a társadalmi környezet nyelve. Így van ez Vajdaságban is, amely a történelem folyamán különböző népek fennhatósága alá tartozott, s az évszázadok során a lakosság nemzetiségi összetétele folyton változott.

A mai tartományban a XX. század elejéig magyar államigazgatás volt érvényben, így aki valamilyen módon érvényesülni szeretett volna, annak meg kellett tanulnia magyarul (sőt nemritkán németül is, mivel a magyarokon kívül németek is éltek benne nagy számban). Most a helyzet teljesen más, a szerb az államnyelv, s azt kell elsajátítaniuk a kisebbségeknek. Az államalapító szerb népen kívül mintegy 30 nemzeti kisebbség él ma Vajdaságban, legszámosabbak a magyarok, majd a szlovákok, ruténok, horvátok, románok, romák stb. Az alábbi táblázatban a magyar népesség csökkenése és

az etnikai szerkezet megváltozása látható a népszámlálások adatai szerint százalékokban kifejezve:¹

város / év	1880	1941	1953	1971	1991	2002
Újvidék	26,7 %	50,4 %	28,4 %	16,0 %	8,8 %	6,0 %
Szabadka	51,3 %	60,1 %	50,6 %	48,7 %	39,6 %	35,0 %
Zenta	88,2 %	91,7 %	82,5 %	83,3 %	78,3 %	78,1 %
Magyarkanizsa	95,5 %	97,0 %	88,5 %	91,1 %	88,2 %	86,5 %
Óbecse	60,5 %	68,7 %	63,8 %	58,8 %	50,5 %	45,5 %
Topolya	97,3 %	95,0 %	87,8 %	81,8 %	66,9 %	60,9 %
Törökkanizsa	50,5 %	52,2 %	49,9 %	50,6 %	38,7 %	35,0 %
Becserek	19,3 %	36,0 %	37,7 %	25,8 %	17,6 %	14,5 %
Zombor	14,3 %	36,0 %	22,3 %	16,3 %	9,7 %	7,2 %
Temerin	86,0 %	91,2 %	80,8 %	73,5 %	55,6 %	42,6 %

A fentiekből kiderül, hogy a második világháború kezdetéig a magyarok arányszáma folyton növekedett (1880-ban a tartományban átlagban 72%, 1941-ben pedig 79% volt a magyarok aránya). Miután azonban Vajdaság végérvényesen Jugoszlávia részévé vált, fokozatosan, az utóbbi 10–15 évben viszont az egyes vidékeken hirtelen csökkent létszámuk (az említett városokban 1991-ben átlagosan 16,85%, 2002-ben pedig 14,28%-ot tesz ki). A lakosság részaránya alakulásának függvényében módosult a népesség kétnyelvűségének foka, szintje, aránya. Ma a szerb az államnyelv, de a nemzetiségi összetétel Vajdaság különböző részein nagyon eltérő. Míg Észak- és Közép-Bácskában a magyar közösség homogénebb (Magyarkanizsa 86,6%, Zenta 78,1%), addig Dél-Bácskában és Bánát déli részén (Szerémséget nem is említjük, mert ott ma már csak szórványban élnek magyarok) számuk drasztikusan csökkent. A folyamat 2002 után tovább folytatódott, de ezt konkrét adatokkal nem tudjuk alátámasztani. A fent említett, túlnyomórészt magyarlakta területeken még ma sem ritkaság a szerb anyanyelvűek kétnyelvűsége, sőt a magyarnak a szerb anyanyelvre gyakorolt hatása sem (erről bővebben l. ANDRIĆ, ČUDIĆ²). Ugyanott viszont lényegesen kisebb a magyar anyanyelvű tanulók kétnyelvűsége, sőt előfordulnak olyan esetek is, hogy a magyar diákok egyáltalán nem, vagy csak nagyon kicsit beszélnek a szerb nyelvet.

¹ Az adatok Mirnics Károly: Nemzeti kisebbségből szórványnépesség című tanulmányából valók = Kisebbségi létjelenségek. MTT Könyvtár 7., Szabadka, 2003, 25–84. l.)

² Andrić Edit: A népek és a nyelvek együttélése. Tanulmányok (Újvidék), 37. füzet, 2004, 91–100. l.

Čudić Marko: Prilog proučavanju mađarsko-srpskih jezičkih interferencija u Severnoj Vojvodini. Filološki pregled XXX, 2003. 2., 187–205. l.

Már néhány évtizede létezik az újvidéki Bölcsészettudományi Karon egy olyan szerb nyelvi tanszék, ahol magyar osztályokban tanító szerb nyelvtanárokat képeznek. Ekörül is felmerül néhány gond, kezdve attól, hogy nagyrészt azok iratkoznak ide, akiknek nem sikerült más tanszékre bejutniuk, nem túlzottan érdekli őket a magyar nyelv és nem veszik komolyan a munkát, egészen addig, hogy az itt diplomát szerző hallgatók nem a szakmájukban helyezkednek el, hanem más pályát választanak. Ebből az következik, hogy a szerb nyelvet sokszor olyan tanárok tanítják, akik maguk sem ismerik jól az államnyelvet, vagy ha igen, akkor más szakosok, és akár szerb, akár magyar nyelvtani tudásuk igen hiányos. Gondok merülhetnek fel még abban a kedvező esetben is, amikor szakképzett tanár tanítja a diákokat, mégpedig azért, mert a tanulók (kivált kisebb, homogénebb magyarlakta közösségekben) nem érzik szükségét annak, hogy megtanulják az államnyelvet. Ők ugyanis saját mikroközösségükben boldogulni tudnak anyanyelvükön, s nem gondolnak arra, hogy esetleg, érvényesülésük során szükségük lesz a szerbre. Talán ez az oka annak, hogy sok magyar érettségiző meg sem próbálkozik beiratkozni az Újvidéki Egyetemre, hanem tanulmányait Magyarországon folytatja, vagy pedig, ha itthon marad, olyan tanszéket választ, amelyen magyar tannyelvű az oktatás (a Magyar Tanszék, az idén kezdi meg munkáját a szabadkai Tanítóképző Egyetem, a szabadkai Műszaki Főiskolán és Közgazdasági Karon, valamint az újvidéki média szakon részben magyar nyelvű az oktatás).

Ezzel ellentétes jelenség az, amikor a diákokat teljes mértékben kétnyelvűeknek minősíthetjük. Az utóbbi kategóriába nagyrészt a vegyes házasságban született, valamint a túlnyomórészt szerblakta közösségekben élő gyerekek tartoznak, mint amilyen Szerémség és Dél-Bácska, ahol a magyarok csak szórványban élnek. Itt egy másik probléma merül fel inkább, az anyanyelv visszafejlődésének tendenciája, a környezeti nyelv kifejezett hatása, amely interferenciajelenségekhez vezet.

Ott, ahol a két nyelv megközelítőleg egyenértékű, felvetődik az a kérdés, hogy a kétnyelvű gyerekeknél melyiket tekinthetjük anyanyelvnek, mert ha az apa nemzetiségi hovatartozása a döntő a gyerekek esetében, akkor megessik, hogy a szerb apa gyereke, aki szintén szerbnek vallja magát, magyar tannyelvű iskolába jár és a magyart beszéli jobban.

A vajdasági magyar diákok nyelvhasználatát vizsgálva, egyik kutatásom során a tanulóknak a nyelvi jellegű feladatokon kívül egy ötven kérdést tartalmazó kérdőívet kellett kitölteniük, amelyben többek között a család és mikroközösségük nemzetiségi és szociális státusát határozták meg, nekik maguknak kellett felmérniük és értékelniük a szerb, illetve magyar nyelvi kompetenciájukat, nyilatkozniuk kellett nyelvhasználati szokásaikról, véleményyt mondani a kétnyelvűség hasznosságáról stb. A kutatást Szabadkán,

Újvidéken, Zentán, Szenttamáson, Kupuszinán és Ürményházán végeztem. E helységek földrajzi fekvése, a települések nagysága, a magyar lakosság százalékaránya a népességben, valamint az egyéb feltételek (gondolok itt konkrétan a művelődési tartalmak adottságaira és más körülményekre) teljesen különböznek. Ezúttal a kérdőívekből leszűrhető következtetéseket mutatom be.

Szabadka

A felsorolt helységek közül Szabadka van legközelebb az anyaország-hoz, a magyarok az összlakosság mintegy 35%-át teszik ki. Hozzá kell fűzni, hogy itt a legfejlettebb az oktatási hálózat magyar nyelven, a magyar tévé és rádió adásait is gond nélkül lehet követni. Szabadkán 41 diák (33 általános és 8 középiskolás) válaszolt kérdéseimre, ezekből 7 vegyes házasságban született, kettőnél az anya szerb, háromnál az apa, két tanulónál az apa horvát. A szülők iskolai képzettsége átlagosan szerény, amint az alábbi táblázatból kiderül.

szülő/végzettség	általános iskola	középiskola	főiskola/egyetem
anya	12	19	10
apa	13	24	4

Arra a kérdésre, hogy milyen nyelven beszélnek a szüleikkel, többségük azt válaszolta, hogy magyarul, csak három gyerek beszél az édesanyjával horvátul, egy az édesapjával szerbül és két gyerek az édesapjával mindkét nyelven.

A tanulók közül majdnem mindegyik magyar nemzetiségűnek vallja magát három kivételével, akik közül az egyik horvátnak, a másik szerbnek, egy viszont nem nyilatkozott. Érdekes megjegyezni, hogy az a tanuló, aki horvátnak tartja magát, otthon senkivel sem beszél horvátul és a családban elsőként a magyart sajátította el, szerbül csak az iskolában kezdett tanulni. A diákok nagy része azért tartja magát magyarnak³, mert:

- magyar az anyanyelve 31
- szülei magyarok 27
- beszél magyarul 7
- a közösséghez tartozónak érzi magát 8

Harmincötén előbb magyarul tanultak meg beszélni, négyen mindkét nyelvet egyszerre sajátították el, két diák nem válaszol a kérdésre. Szerbül 16-an a családban tanultak meg, 12-en az iskolában, 5-en a szomszéd gye-

³ Itt tetszés szerint két választ is megjelölhettek a diákok.

rekektől játék közben, 3 diák kijelentette, hogy nem tud szerbül (közülük 2 középiskolás), 5 viszont nem válaszolt a kérdésre. Ebből arra lehet következtetni, hogy ők sem beszélik az államnyelvet, s ez akkor a diákok egyötöd részét képezné.

Ezek után a tanulóknak maguknak kellett értékelniük mindkét nyelvi tudásukat, bár azt hiszem, nem teljesen volt egyértelmű a kérdés, mert az a gyanú merült fel, hogy nem a saját véleményüket írták be, hanem egy kicsit az iskolai osztályzatok voltak hatással az értékelésnél.

	1-es	2-es	3-as	3 / 4-es	4-es	5-ös	nem válaszolt
magyar	-	1	2	2	11	22	2
szerb	3	9	12	-	9	3	5

Meg kell jegyezni azt is (ami a fenti táblázatból nem derül ki), hogy egy diák csillagos ötössel, egy viszont 9-essel értékelte magyar tudását. 31 diák érzi úgy, hogy magyar nyelvtudása erősebb, ketten viszont meglepő módon a szerbet jelölték meg erősebbnek, míg 7 diák mindkét nyelvi kompetenciáját egyforma szintűnek ítéli meg.

A továbbiakban a diákok legszemélyesebb nyelvhasználati szokásaikról nyilatkoztak. Íme az eredmények:

Milyen nyelven ...	magyarul	német /arab ⁴	mindkét nyelven	nem válaszolt	nem szokott
álmodik?	35	1/0	-	2	3
imádkozik?	38	0/1	-	2	-
káromkodik?	17	-	20	2	2
számolja a pénzt?	39	-	-	2	-

A gyerekek túlnyomó többsége csak magyarul ír és olvas, éspedig csak házi feladatot ír, újságot, regényt olvas. 8-an olvasnak és írnak magyarul is, szerbül is, 2 olvas magyarul és angolul, 2 pedig 4 nyelven olvas.

Arra a kérdésre, hogy velük is megtörténik-e az a nálunk igen elterjedt jelenség, miszerint a magyar beszédbe szerb szavakat iktatnak, különböző formában 22-en válaszoltak igenlően, de volt közöttük ilyen felelet is:

- Nem mert nem beszélek jól szerbül.
- Velem ilyen még nem történt mivel alig tudok szerbül

⁴ Ezt a két adatot fenntartásokkal kell fogadni.

A következő kérdés az volt, hogy szerintük előny-e vagy hátrány a két-nyelvűség. A diákok túlnyomó többsége pozitívan vélekedik a kétnyelvűségről, íme a válaszok⁵:

- előny, mert több emberrel tudod magad megérte(t)ni ++
- Én szeretek szerbül beszélni és nem tartom hátránynak a kétnyelvűséget
- Előny. Minnél több nyelvet tudunk, annál értékesebbek vagyunk +
- Mindenképpen előny, mert segít a mindennapi életben és az érvényesülésben.
- előny mert mindkét nyelvet tudjuk beszélni
- előny több emberre tudok értekezni
- előny mert ahány nyelv annyi ember
- előny, mert jobban tud kommunikálni
- Előny. Mert sokszor előfordul hogy a közelbe nincs tolmács és szerb és magyar nem érti meg egymást
- Szerintem a kétnyelvűségnek nincs hátránya. Nemtudom megindokolni.
- Szerintem előny, mert ha megismerkedsz egy szerbbel, szót tudsz érteni vele.
- szerintem a kétnyelvűség előny, mivelhogy így két általa jól beszélt nyelvet is magáénak tudhat
- Előny, jobban feltalálja magát
- Előny mert több emberrel tudok barátkozni
- Igen, előny mert több nyelvet tudok és így nem maradok székenben.
- Igen mert akkor elvárják, hogy ne csak az anyanyelveden beszélj
- előny. Az ember többet ér ha több nyelven beszél.
- Előny. Így mindkét nyelven ki tudjuk fejezni magunkat.
- A kétnyelvűség szerintem előny, abból a szempontból, hogy az illető, aki két nyelven beszél ebben az országban bárkivel kapcsolatot tud teremteni. Kevesebb megaláztatást és szegényt érez. Viszont azok az emberek sokszor nem tudják eldönteni melyik nemzetiséghez tartoznak. Úgy érzik nem tartoznak sehova.
- Csakis előny ha jól használjuk mindkettőt
- Minnél több nyelvet tudsz, annál többet érsz.
- Előny, Ahány nyelvet beszélsz annyi ember vagy
- Előny ... kellene az országunk nyelvét tudni ... meg az anyanyelvet is, persze...

Csak ketten válaszoltak nemlegesen:

- Hátrány, mert egyiket sem tanuljuk meg tökéletesen

⁵ A kérdőívből idézett válaszokat az ott megadott módon és helyesírással közlöm. A feleletek utáni + jel azt jelöli, hogy a diákok között hányszor ismétlődött meg az azonos válasz.

– Hátrány

Egy válasz nem minősíthető, egy diák pedig nem válaszolt a kérdésre.

30 tanuló válaszolt negatívan arra a kérdésre, hogy megtörtént-e már velük, hogy rájuk szólt valaki, ne beszéljenek magyarul (egynél a kommentár: csak azt próbálja meg...), 11-nél a válasz igenlő volt, és pedig a következő helyzetekben fordult elő velük az eset:

- Ha utcán megállít valaki mindig magyarul válaszolok neki. De ők elvárják, hogy szerből beszéljek hozzájuk
- orvosnál, piacon. stb.
- az orvosnál és a postán
- közérthetben
- elpirosodtam
- már nem emlékszem pontosan
- séta közben a városban
- Amikor volt pár szerb nemzetiségű velünk és nem értették, hogy mit beszélünk
- A szerb órán

Újvidék

Újvidék Vajdaság legnagyobb városa, a tartomány fővárosa is egyben. Közel 300 ezer lakosa van, ebből a 2002-es népszámlálás adatai szerint 15 687 magyar. Bácska déli pontján helyezkedik el, 90 kilométernyire Magyarországtól. Öt általános iskolában folyik magyar tannyelvű oktatás, de a gyerekek létszáma igen kicsi, az alsó osztályokban van, ahol már csak öt diák tanul. Gimnázium is működik magyar nyelven, itt van a Magyar Tanácsok és némely tanszékeken magyarul lehet hallgatni az általános tárgyakat (szociológia, pszichológia). A magyarországi tévéállomások közül csak a Duna Televíziót követheti az itteni lakosság, mégpedig azok, akik bevezették a kábeltévét. Az Újvidéki Televízió magyar szerkesztősége egyre inkább leépülőben van, kevés a magyar műsor (a Mozaik Televízió most indítja be kísérleti egész napos adását), ezért a magyarok is leginkább a szerb állomások adásait nézik.

Újvidéken 67 diák vett részt a felmérésben, mind az öt általános iskola 5. és 7. osztályos tanulói kitöltötték a kérdőívet. Közülük 15-en vegyes házaságban születtek, és pedig 7 édesapa szerb, 3-nak pedig az édesanyja, egy gyerek mindkét szülője „egyéb”, az egyik édesapja arab, és egy diák nem válaszolt a kérdésre. A szülők iskolai végzettségével kapcsolatos adatok az alábbiak szerint alakulnak:

szülő/végzettség	általános iskola	középiskola/ gimnázium	főiskola/egyetem
anya	5	(28/9) 37	25
apa	4	(27/7) 34	23

46 anya csak magyarul beszél a gyerekével, 3 csak szerbül, 18-an pedig mindkét nyelven. Az apák közül 36-an beszélnek csak magyarul, 6-an szerbül és 25-en mindkét nyelven.

Az iskolákban a diákok többsége szerb nemzetiségű, de a magyarok velük is társalognak, a barátaik azonban többségben magyarok (17 diáknál), csak 8 tanuló válaszolt úgy, hogy több szerb barátja van. A magyar szomszédokkal 6 tanuló szerbül beszél (!), 12 szerbül is és magyarul is, a többiek magyarul társalognak (2 diáknak nincs magyar szomszédja).

62 diák magyarnak vallja magát, 1 szerbnek, 2-en nem tudják eldönteni, hogy magyarok-e vagy szerbek, és van közöttük egy török és egy arab gyerek is. Érdekes megjegyezni, hogy van 8 olyan diák, aki magyarnak érzi magát, függetlenül attól, hogy édesapja vagy édesanyja szerb. A magyar nemzetiség mellett azért döntöttek, mert:

- a szüleik magyarok 49
- magyar az anyanyelvük 47
- beszélnek magyarul 16
- mások annak tartják őket 6
- a közösséghez tartozónak érzik magukat 7

A továbbiakban a legszemélyesebb nyelvhasználati kérdések felől érdeklődtünk:

Milyen nyelven ...	magyarul	szerbül	mindkét nyelven	nem válaszolt	nem szokott
álmodik?	32	-	31	4	-
imádkozik?	50	2	3	5	7
káromkodik?	5	2	53	5	2
számolja a pénzt?	44	6	15	2	-

A fenti táblázatból kiderül, hogy a gyerekek vagy magyarul vagy mindkét nyelven egyaránt álmodnak, hogy inkább csak magyarul imádkoznak, de mindkét nyelven káromkodnak, s a pénzt magukban leginkább magyarul számolják, de néha szerbül is.

A diákoknak több mint a fele előbb a magyar nyelvet sajátította el (37-en), 24 gyerek egyszerre tanulta meg a magyart és a szerbet, 1 viszont előbb a szerbet. A szerbet legtöbben (34) a családban tanulták meg, és pedig mind

1,5–5. életévük között, többségük kb. 2 éves korban, a többiek az utcán, az óvodában, a barátok között, illetve környezetüktől tanultak meg szerbül beszélni. Csak 8-an találkoztak a szerbbel először az iskolában.

	1-es	2-es	3-as	3 / 4-es	4-es	5-ös	nem válaszolt
magyar	-	-	4	2	31	30	-
szerb	-	3	20	1	23	20	-

Amint a táblázatból látható, nincs olyan gyerek, aki ne tudna szerbül, 32 diák úgy érzi, hogy jobban beszél magyarul, 10 hogy a szerb nyelvtudása az erősebb, 25-en pedig hogy egyformán beszélnek a két nyelvet.

28 diák csak magyarul olvas, 32-en magyarul is és szerbül is (és még valamilyen világnyelven), 6-an nem válaszoltak erre a kérdésre, 4 viszont csak szerbül olvas (itt a szabad idejükben való olvasásra gondolunk, nem pedig az iskolai kötelező olvasmányokra). Ami az írást illeti, itt a magyar nyelv még inkább dominál, 49-en csak magyarul írnak, 8-an magyarul és szerbül, a többiek vagy nem feleltek vagy nem kaptunk tőlük érdemleges választ. Leginkább regényeket olvasnak és csak házi feladatot írnak.

Arra a kérdésre, hogy velük megtörténik-e, hogy néha szerb szót használnak, amikor magyarul beszélnek, az alábbi válaszokat kaptuk:

- Igen
- Néha
- Én csak szavakat használok a beszédembe, mert ezt érdekesnek találjuk
- Meg de ritkán
- Nem, én csak ha a szó nem jut eszembe az egyik nyelven akkor a másik nyelven mondom
- Igen van velem is megtörténik néha
- Őszintén majdnem mindig. Kivétel magyar órán.
- Igen mert pár szavat nem tudom megmodnani magyarul hanem szerbül
- Persze.
- Sajnos igen
- Megtörténik néhányszor
- Igen barátaim szokták így csinálni
- Olyan van és nekem is megtörténik néha
- Néha (de ritkán)
- Nagyon sokszor
- Szoktam párszor de az anyukámmal is megtörtént ez mint velem
- Néha csak amikor sietek a beszédben.
- Úgy
- Valamikor megtörténik velem
- Igen sokszor, vagyis ritkán

- Hát valamikor
- Csak akkor történik meg amikor egy hónapot nem beszélem az egyik nyelvet.
- Gyakran
- Megtörténik, de inkább akkor ha magyarul beszélek
- Persze. Úgy érdekesebb
- Valamikor egy szót amit magyarra szeretném mondani eszembe juttat szerben
- Csak a társaságban, ha különböző nemzetiségekkel vagyok.
- Megtörténik elem is.
- Nem
- Nem, soha

Tehát 7 diák kivételével a gyerekek használják az alaki tükrözést. Az egyik esetben biztosak vagyunk, hogy őszinte választ kaptunk, a többinél viszont, azt hiszem, csak az elvárásnak akartak megfelelni. Érdekes azonban a feleletek megfogalmazása, az ugyanis, hogy magyarázkodni kívánnak-e vagy csak a gyakoriságot akarják hangsúlyozni. Olykor viszont meg is indokolják, miért teszik ezt.

Amikor a kétnyelvűség hasznosságára kérdezzük rá, a tanulók nagy része előnyként értékeli azt, van közöttük két diák, aki hátránynak tartja és meg is indokolja (Hátrány mert keverik a két nyelvet), háromnak viszont nincs határozott álláspontja ezzel a kérdéssel kapcsolatban. A leggyakrabban előforduló válaszok ezek voltak:

- Előny, mert jobb ha az ember több nyelven tud
- Előny, mert több emberrel bírok beszélgetni.
- Előny, több embert lehet megérteni
- Előny, Több nyelv, több ismerős
- Előny, ahány nyelvet tudsz, annyit érsz
- Előny, mert így több emberrel megtudok értekezni.
- Előny, mert kihathat később a munkalehetőségre.
- Előny, mert minnél több nyelvet tudsz annál többet érsz
- Igen, mert nem jön zavarba ha pl. németül kell beszélnie
- Előnység, mert fejlettebb a tudás
- Szerintem előny senkinek nem rossz ha több nyelvet tud.
- Előny – könnyebben lehet beszélni
- Előny azért mert jobban tudunk kommunikálni.
- Előny, minnél több nyelvet tud valaki anél jobb az biztosan okos
- Szerintem előny, azért mert tudunk mind a 2 nyelvet
- Előny mert az okosab
- Szerintem ez előny. Joban lehet az embereknek megérteni
- Előny azért mert többet tudsz a más nemzetiségről és kulturáról

- Előny. Többet ér az ember ha több nyelvet beszél
- Előny. Minnél több nyelvet tudsz annál okosabb vagy
- Előny. Gazdag az ember ha több nyelvet tud.
- Jól beszélek magyarul meg szebül is.
- Előny, minél több nyelvet tudok annál több embert ismerhetek meg
- Minnél többnyelvet beszélek annál többet érek
- Előny mert több nyelvet tudunk.
- Előny, mert több országban feltudjuk találni magunkat

27 diák nyilatkozott úgy, hogy rájuk szóltak, ne beszéljenek magyarul.
Éspedig:

- leginkább a környezetbe. Mert sokat beszélek magyarul
- az utcán és az iskolában és azért mert meséltem valamit a testvéremnek
- Az iskolában és néha az utcán. Olyan helyzetekben mikor sok szerbvel voltam.
- parkban barátaimmal
- Mikor az iskola év előtt mentem tankönyvet magyarul veni és egy ember le szidott hogy hogy birok szerb országban magyarul beszélni.
- Egy este 11 órakor magyarul beszélünk a parkba. Egy fiatal legény ránk szól, hogy ne beszéljünk magyarul. Kicsit be volt rugva (részeg volt)
- Akkor amikor többségben magyarok voltunk valahol és azért, hogy azok a szerb gyerekek akik velünk voltak megértsék amit mondunk.
- Az utcán amikor a barátommal iskolába mentem.
- Amikor társaságban vagyok és a barátnőmmel magyarul beszélek és a többiek szerbek akkor rámszólnak hogy ne beszéljünk magyarul mert ők nem értik.
- Amikor társaságban vagyok és szerb is van közöttünk.
- Az úton az iskolából hazafelé.
- Az autobusban, mikor a barátnőmmel magyarul beszélünk.
- Miért nem birok magyarul beszélni
- Amikor szerb társaságban vagyok.
- Az iskolában a barátnőmnek vannak szerb barátnői és ha beszél velük és én hozzá szólok magyarul, akkor rám szokott szólni.
- A szerb nyelv órán. A tanárnő szokot rám szólni.
- Hogyha beszélgetésünk közben egy szerb oda jött hozzánk vagy amikor az utcán hangosan beszéltem magyarul.
- Az iskolában, a szünetben
- Városban és autobusokban amikor szüleimmel és barátaimmal beszélek.
- Az utcán amikor még barátnőmmel haza.
- Társaságban (főként)

Az esetek egy részében nem a nemzetiségi gyűlölet szítása rejlik, hisz van közöttük jóindulatú figyelemztetés is, bár a nemzeti tolerancia hiánya az utóbbi néhány évben drasztikusan növekedett a városban.

Zenta

Zenta kb. 20 ezer lakosából a 2002-es népszámlálás adatai szerint 15 860 magyar. A város Bácska északi részén helyezkedik el, magyar művelődési központ, ahol a magyar oktatás is színvonalasan meg van szervezve. Itt van az egyik magyar tehetséggondozó gimnázium is, amelynek tanulói Vajdaság különböző részeiből valók. 14 tanuló vett részt a felmérésben, közülük egy tanuló vegyes házasságban született, az apa szerb.

szülő/végzettség	általános iskola	középiskola/ gimnázium	főiskola/egyetem
anya	2	(5/2) 7	5
apa	2	7	4 (1 Phd)

A szülők egy apa kivételével (aki szerb) magyarul beszélnek a gyerekekkel. A tanulók mind magyar nemzetiségűeknek vallják magukat, éspedig azért, mert:

- magyar az anyanyelvük 11
- a szüleik magyarok 6
- mert a közösséghez tartozónak érzik magukat 6
- igazából nem tudja eldönteni.

A tanulók között van egy lázadó fiatalember, aki megjegyzi:
– de bár ne lennék magyar (áthúзва).

Érthető, hogy mindannyian előbb a magyart tanulták meg, szerbül csak később, az iskolában vagy a környezetüktől, de vannak olyanok is közöttük, akik úgy nyilatkoznak, hogy nem tudnak szerbül. Érdekes, hogy kivétel nélkül magyarul álmodnak, imádkoznak és számolják a pénzt magukban, de 7-en mindkét nyelven káromkodnak (még az is, aki nem beszél szerbül).

Milyen nyelven ...	magyarul	szerbül	mindkét nyelven	nem válaszolt	nem szokott
álmodik?	14	-	-	-	-
imádkozik?	14	-	-	-	-
káromkodik?	7	-	7	-	-
számolja a pénzt?	14	-	-	-	-

Nyelvtudásukat így értékelték:

	1-es	2-es	3-as	3 / 4-es	4-es	5-ös	nem válaszolt
magyar	-	1	1	1	5	5	-
szerb	3	4	4	1	2	-	-

Csak két tanuló érzi úgy, hogy a szerb nyelvi tudása jeles, hárman közülük viszont nem beszélik a nyelvet. 13-uk szerint a magyar erősebb a szerb nyelvi kompetenciájuknál, s csak 1 egyenlíti ki a két nyelvet, éspedig jeles szinten.

Még ilyen homogén magyarlakta környezetben is megtörténik, hogy szerb szavakat kevernek beszédükbe a diákok, de néha csak a tréfa kedvéért. Érdekes azonban, hogy itt a tanulók sokkal toleránsabban, elnézőbben viszonyulnak ehhez a jelenséghez, mint Vajdaság többi részeiben, még akkor is, ha velük ilyesmi nem fordul elő. Lássunk néhány véleményt:

- Sajnos Kúla vidékére nagyon jellemző, többek közt én is szoktam ezt használni.
- A környezet hatása, erről nem teljes mértékben ő tehet.
- Ez a környezettől függő. Mindenki úgy beszél, ahogy jónak érzi.
- A hétköznapi beszédben sokszor magunk sem tudjuk mi a szerb és mi a magyar szó. Természetes, hogy a környezet kihatással van az ember szóhasználatára
- Semmi gond, ha olyan közössébe van mit csináljon.
- A környezet behatása miatt van, vagy csak mert jobban hangzik.
- Nálam is megesik néha ez a dolog. Van, hogy egy szerb szóval jobban ki lehet fejezni magadat, mint egy magyar szóval.
- Vagy ki akar tűnni, vagy megszokás, környezetéből fakad.
- Nem túl jó dolog. Ez a magyar nyelv elszerbesítéséhez vezet. Én igyekszem elkerülni az idegen szavak használatát amennyire lehet.
- Ha valaki magyarul beszél, akkor beszéljen magyarul és ne keverje bele a szerbet (magyar nyelvtudása 4-5 szerb pedig 1-es – apai nagyapja szerb)
- Egyes esetekben nagyon érdekes, máskor már idegesítő
- Igaz.
- Próbálkozom ezen változtatni.

Néhányan azzal magyarázzák a szerb szavak hiányát beszédükben, mert nem tudnak jól szerbül:

- Nem mert nem tudok túl jól szerbül
- Csak ritkán, mert töröm a szerbet és szégyenlek makogni.

Két vélemény kivételével mindannyian határozottan előnyként ítélik meg a kétnyelvűséget, de már konkrétabb, felnőttekhez illő megindoklással:

- előny, könnyebb érvényesülni

- előny, több nyelven tud elhelyezkedni mint munka hely, mit új lakóhely
- előny, mert jól tud kommunikálni minkét nyelvű ismerőseivel, viszont talán egyik nyelven sem érzi magát igazán otthon.
- Előny, sokkal több helyen érvényesül
- Előny, egyértelműen jobban feltalálja magát az ember
- Lehet hátrány és előny is. Hátrány lehet azért mert a gyerek igazán egyik nyelvet sem tanulja meg igazán.
- Mindenféleképpen előny. A hivatalos papírok szerb nyelven vannak írva, a boltban is gyakran előfordul hogy az eladó szerbül szólal meg, vagy a buszvezető stb. Nem árt, ha ilyen helyzetben mi is meg tudunk beszélni szerbül.
- Előny, mert vajdaságban nehéz magyarnak lenni.
- Előny, főleg az elhelyezkedés és a mindennapi életben is.

Csak hárman tüntették fel, hogy rájuk szóltak, ne beszéljenek magyarul:

- Ha a társaságban szerbek is vannak
- Társaságban, mikor többségben voltak a szerbek akkor azt mondták, hogy szerbül beszéljünk
- Boltban

Ürményháza

Ürményháza dél-bánáti falu, Vajdaság dél-keleti részén fekszik, a vizsgált helységek közül a legmesszebbre esik Magyarország határától. 2002-ben 1 033 lakosa volt, ebből 714 a magyar. Csak egy általános iskolája van, nemrég még a felső tagozat sem működött, mert kevés volt a gyerek, ezért a diákoknak 5. osztálytól Zichyfalvára kellett járniuk. Pillanatnyilag van annyi diák, hogy működtessék a felső osztályokat is. A magyarországi tévéállomások adásait nem lehet fogni, az Újvidéki Televízió műsorait lehet csak követni magyar nyelven. 19 gyerek töltötte ki a kérdőívet, közülük 5 vegyes házasságból származik (2 anya szerb, 2 szlovák, 1 apa szlovák).

szülő/végzettség	általános iskola	középiskola/ gimnázium	főiskola/egyetem
anya	6	13	-
apa	7	(11/1) 12	-

Az édesanyák közül 14-en csak magyarul beszélnek gyerekeikhez, a két szlovák nemzetiségű csak az anyanyelvén, egy anya csak szerbül, 2 viszont szerbül és magyarul is kommunikál. Az apák (kettő kivételével) csak magyarul beszélnek otthon (a szlovák apa csak szlovákul, egy viszont szerbül is és magyarul is).

Mind a 19 gyerek nemzeti hovatartozásául a magyart jelölte meg, mert:

- szüleik magyarok 6
- a közösséghez tartozónak érzik magukat 4
- magyar az anyanyelvük
- magyarul beszélnek 1

Egy gyerek kivételével, aki előbb a szerbet tanulta meg és még négyen, akik egyszerre tanulták meg mindkét nyelvet, a többiek először magyarul tanultak meg beszélni. A szlovák szülők gyerekei három nyelven beszélnek. A szerbet vagy a családban (6) vagy pedig az iskolában / óvodában sajátították el (13).

	1-es	2-es	2 / 3-as	3-as	4-es	4 / 5-ös	5-ös
magyar	-	-	2	3	8	3	2
szerb	-	1	-	5	10	-	2

Ötüknél a magyar erősebb, négyüknél a szerb, és kilenc diák úgy értékelte, hogy egyforma nyelvi kompetenciával rendelkezik mindkét nyelven.

Milyen nyelven ...	magyarul	szerbül	mindkét nyelven	nem válaszolt	nem szokott
álmodik?	10	-	8	1	-
imádkozik?	18	-	-	1	-
káromkodik?	6	-	12	1	-
számolja a pénzt?	18	-	-	1	-

Mindannyian helytelennek találják a szerb szavak tükröztetését a magyarban, de többségük beismeri, hogy velük is megtörténik a jelenség.

Kivétel nélkül előnynek tartják a kétnyelvűséget, méghozzá tisztán gyakorlati okokból. Csak két tanuló említi meg, hogy rájuk szóltak a barátnőik, akik nem tudnak magyarul, hogy beszéljenek szerbül, mert nem értik őket.

Összegezés

A kétnyelvűség vidékünkön természetes jelenség, de nem mindenhol és nem egyforma mértékben van jelen. Annak foka, szintje több tényezőtől függ. Kihat rá:

- a település földrajzi fekvése, pontosabban az anyaországhoz való közelsége
- a település nagysága (város vagy falu, ha az utóbbiról van szó, az, hogy milyen közel van a városhoz)
- a magyarok aránya az összlakosság számához viszonyítva

- a mikroközösség nemzeti összetétele (szomszédok, iskola, baráti kör, városrész)
- a család viszonyulása a kétnyelvűség szükségességének kérdésköréhez
- a szülők kétnyelvűségének foka (bár a kutatás kimutatta, hogy a szülők iskolai végzettsége és foglalkozása nincs közvetlen hatással a gyerek kétnyelvűségére, inkább az anyanyelv megőrzését befolyásolja)
- hogy léteznek-e művelődési intézmények mindkét nyelven a helységben
- hogy kénytelen-e a gyerek az anyanyelven kívül államnyelven is kommunikálni
- a szerb tanár motivációja és felkészültsége
- a tanítási módszerek.

A kétnyelvűség magasabb szintje nem szükségszerűen az anyanyelv rovására megy, de a szerb nyelv hatása jobban érezhető az olyan diákok magyar megnyilatkozásaiban, akik kimondottan jól beszélik a szerb nyelvet. Beszédükbe gyakrabban csempésznek be szerb szavakat, sőt a szerb nyelvre jellemző vonzatokat használnak, tükörfordítást alkalmaznak. Ez a túlnyomóan szerb lakta vidékekre jellemző inkább, s itt a magyartanárok, az iskola felelőssége, valamint a szülők szerepe hangsúlyozottabb, mint a többi helységben⁶.

⁶ Erről bővebben:

Andrić Edit: A szerb nyelvnek a vajdasági magyar nyelvre gyakorolt hatása = Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. élőnyelvi konferencia előadásai. Budapest, 1995, 235–245. l.

Andrić Edit: Közvetlen alaki tükrözés az újvidéki magyarok nyelvhasználatában = Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. 10. élőnyelvi konferencia, Budapest, 2000, 11–16. l.

Andrić Edit: Szerb lexikai hatások a vajdasági magyar nyelvben. Iskolakultúra (Pécs), XII. évf., 02/10., 72–76. l.

Andrić Edit: A vajdasági magyar diákok nyelvi hibáiról. Hungarológiai Közlemények, Újvidék, XXXIV. évf., 2002. 4., 48–59. l.

Andrić Edit: A szerb nyelv hatása a kétnyelvű gyerekek magyar nyelvhasználatára Vajdaságban. V. Pszicholingvisztikai Nyári Egyetem, Balatonalmádi, 2002. május 26–30. = Jubileumi kötet CD-n, szerk.: Dr. Lengyel Zsolt – Dr. Navracsics Judit, VE Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék

Andrić Edit: A szerb nyelv hatása a magyar általános iskolás tanulók nyelvére a Vajdaságban = Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások. Szerk. Gábrityné dr. Molnár Irén és Mirmics Zsuzsa. MTT Könyvtár 7., Szabadka, 2003, 193–213. l.

Andrić Edit: A vajdasági magyar gyerekek nyelvhasználatában tapasztalható környezetnyelvi hatásokról = Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré. Szerk. P. Lakatos Ilona és T. Károlyi Margit, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004, 153–162. l.

Andrić Edit: A népek és nyelvek együttélése. Tanulmányok, Újvidék, 37. füzet, 2004, 91–101. l.

Andrić Edit: Iskoláskori kétnyelvűség Vajdaságban = Mi ilyen nyelvben élünk? MTT Könyvtár 9., Szabadka, 2004, 249–267. l.

STUDENTS' BILINGUALISM IN VOJVODINA

Bilingualism is a natural phenomenon in our region, yet it is not present everywhere and it can be of different levels. The degree and level of bilingualism depends upon various factors. A higher level of bilingualism does not necessarily mean the detriment of the mother tongue, nevertheless the influence of the Serbian language is decidedly stronger in the utterances of those Hungarian students who speak Serbian really well. They are ready to insert Serbian words into their speech more frequently, even to use case inflections characteristic of the Serbian language as well as loan translations. This feature is more characteristic of the regions with a dominant Serbian population, and subsequently the responsibility of the Hungarian teachers, the school and the role of the parents is more significant.

CSEH MÁRTA

KULTÚRÁK TALÁLKOZÁSA: A MŰFORDÍTÁS

Meeting of cultures: translation

Ahol két kultúra él egymás mellett, ott fájdalom van – tartja az orvostudomány. Ennek a bölcs mondásnak az analógiájára hangoztatja napjaink egyik neves magyar nyelvésze, Balázs Géza, hogy „ahol két nyelv él egymás mellett, ott fájdalom van”. Ezzel a gondolattal arra utal a nyelvész, hogy a különböző nyelvek és a különböző nyelveket beszélő közösségek együttélése rendszerint nem zökkenőmentes: egymástól eltérő szokások, életmód, értékrend nehezíthetik esetenként a végső soron közös emberi értékeken nyugvó életvitelt.

Ezzel a mássággal, ezekkel a „másságokkal” különösen érzékeny közegben találkozunk, ha műalkotást próbálunk meg átültetni egyik nyelvről a másikra. A műfordítás – Kosztolányi szavaira utalva –, a „gúzsba kötve táncolás” szinte szövegről szövegre más-más módon teszi próbára a fordítót.

Az elmúlt években szerbről magyarra fordítottam le néhány szöveget – értekezést, esszét, szépprózát – előadásomban a fordítás(ok)hoz kötődő élményeimet, tapasztalataimat szeretném megosztani a hallgatósággal. Főleg a következő kérdésekkel érintkezőket:

- a szövegválasztás motívumai
 - a szövegellenállás (nyelvi-nyelvközi mozzanatok)
 - a közegellenállás (az életvitelbeli „másságok”-kal kapcsolatos fordítástechnikai kérdések)
- Milica Mičić Dimovska a kortárs szerb próza elismert személyisége. Újvidéken született 1947-ben. Rövidprózáinak azok a tartalmi jellemzői keltették föl bennem a fordító érdeklődését iránta, amelyekről James Joyce-nak a *Dublini emberek* című szövegei jutottak eszembe. Továbbá az író stílusának, nyelvének, szóhasználatának rendkívüli árnyaltsága, gazdagsága.

Kulcsszavak: kortárs szerb irodalom, Milica Mičić Dimovska, műfordítás, a szerb irodalom magyar fordítása, fordítástechnika

1. A kongresszus egyik plenáris előadásában hallhattunk tegnap arról, hogy a kisebbségi létben fontos szerepe van a „befogadás”-nak. Az előadó mint a kisebbségi lét kulturális vonatkozásainak egyik fontos tényezőjéről beszélt erről.

Szerencsésnek mondhatom magam, hogy – bár nem vagyok hivatásos műfordító – az a néhány szerb nyelvű szöveg, amely az utóbbi években mint olvasót annyira megkapott, hogy szükségét éreztem lefordítani őket ma-

gyarra, megjelenhetett a *Hid* folyóirat különböző számaiban, tehát az egyéni élményen túlmenően lehetővé vált, hogy mások is olvashassák, hogy – ha kedvező fogadtatásban részesül – fordításirodalmunknak a részévé váljon. Milica Mićić Dimovska¹ kortárs szerb író nő néhány novellájáról² van szó, s ezúttal azokról a tapasztalataimról szeretnék beszámolni, amelyeket e szövegek fordítása során szereztem.

Mondanivalóm három témakört érint, ezeket a következőképpen nevezem meg: 1. a szövegválasztás motívumai; 2. „szövegellenállás” (nyelvi-nyelvközi mozzanatok); 3. „közegellenállás” (az életvitelbeli „másságokkal” kapcsolatos fordítástechnikai kérdések).

2. A szövegválasztás motívumai a Dimovska-fordításokat illetően eszemben egyértelműen körülírhatók: olyan szöveg fordításába fogtam bele, amely „megszólított” valamilyen összefüggésben (a tartalma, a stílusa, a nyelvezete okán), s ennek a motiváltságnak legfőljebb az állított korlátot, hogy akadt-e a szövegben olyan részlet, szó, motívum, amellyel – úgy érzem, nehezen tudnék megbirkózni. Sokáig töprengtem pl., hogy az *U procepu* novellának milyen címet adjak. A szövegében is volt egy szó, amelyet semmilyen szótárban nem találtam meg. (Végül kiderült, hogy sajtóhibáról van szó, de ezt csak a szerzővel való konzultálás után sikerült kideríteni.) A *Psiha za Bogorodicu* vallásos-misztikus története miatt vonzott és taszított egyidejűleg, hogy végül az esztétikai értékei nyomjanak a latban annyit, hogy vállalam az áttünetését magyarra. A *Koža* lefordítását azért halogatom, mert van benne egy motívum, amelyet nyelvileg lesz nehéz megoldani. A szerző azon kívánságának sem tettem még eleget, hogy az 1942-es újvidéki razzia egyik túlélőjének az élettörténetével foglalkozó, *Odmrzavanje* című elbeszélést lefordítsam, bár fontos szövegnek tartom.

3. A nyelvi-nyelvközi mozzanatokkal kapcsolatos tapasztalataimmal folytatom. „Ahol két kultúra él egymás mellett, ott fájdalom van.” (Balázs Géza). Az alkalmi műfordító parafrázisa erre a megállapításra: ahol két nyelv él egymás mellett, ott fájdalom van. Hiszen a kultúra – ha irodalmi alkotásról van szó – eredetijében is és fordításában is a nyelvben valósul meg. A különböző nyelvek és a különböző nyelveket beszélő közösségek együtt

¹ Kortárs szerb író nő. Újvidéken született 1947-ben. A Belgrádi Egyetem Filológiai Karán irodalomtudományból szerzett oklevelet. 1981-ben Szimnai-díjban, 1992-ben Andrić-díjban részesült. Művei: *Priče o ženi* (novellák, 1972), *Poznanici* (rövidpróza, 1980), *Utvare* (regény, 1982), *Odmrzavanje* (novellák, 1991), *Poslednji zanos* (regény, 1996), *U procepu* (novellák, 1998), *Putopisi* (1999), *Mrena* (regény, 2002), *Zaručnice* (novellák, 2003), *Utočište* (regény, 2005).

² Az alábbi szövegekről: *Osmehivanje* (A mosoly), *Zelena nimfa* (A zöld nimfa), *Parta* (A parte), *Izabranik* (A kiválasztott), *U procepu* (Csapdában), *Psiha za Bogorodicu* (A Szüzanya tükre).

(és nem pusztán egymás mellett) élése rendszerint zökkenőkkel jár: eltérő szokások, életmód, értékrend színezik – esetenként nehezíthetik – a (végső soron) közös emberi értékeken nyugvó életvitelt, s mindez a nyelv(ek)ben is megmutatkozik. Emellett a magyar nyelv és a szerb egyébként is eléggé különböző módon „működik”.

3.1. A frazémák (többszavas szókészletteni egységek) lefordíthatatlansága klasszikus és kimaradhatatlan terület, amikor a fordító izzadságos munkájáról van szó. Véleményem szerint – és ezt fordítástechnikai stúdiumaimon tanultam meg még hajdanán, egyetemista koromban, Papp György tanár úrtól – előtérben a gondolatnak kell állnia. Már csak azért is, mert az irodalmi alkotásnak, még ha fordításszöveg is, elsősorban olvasmányosnak illik lennie. Művészi alkotásról lévén szó azonban, amely eredetileg mégiscsak egy másságokkal teli világot fest, a fordító számára mindig nyitott marad a kérdés: mennyi (nyelvben zajló) idegenséget/másságot engedhet meg magának. Esetről esetre más lehet a jó megoldás. *A Szűzanya tükre* című novellából veszek két idézetet (három példát) „liberális” hozzáállásom illusztrálására.

(1) *šta oni znaju* – ‘mit tudják ők’ – sejtelmük sincs

(1a) *Ali šta oni, ti kritičari i pamfletisti znaju o slasti slikanja po živom modelu!*

(1b) De ugyan már, kritikusoknak, pamfletíróknak sejtelmük sincs arról, micsoda gyönyörűség élő modellt festeni!

(2) *upotrebljavati [reč, izraz] u negativnom smislu* – ‘negatív értelemben használni [vmely szót, kifejezést]’ – elmarasztalólag

(3) *imati nešto protiv [nečega]* – ‘ellene lenni [valaminek]’ – semmi kifogása [nincsen] [valakinek valami ellen]

(2/3a) *Za kritičare, bio sam majstor portreta u duhu akademskog realizma.* Nisam imao ništa protiv tog izraza iako su ga izvesni kritičari upotrebljavali u negativnom smislu, *kritičari kojima se gadila reč „narudžba”.*

(2/3b) A kritikusaim szerint az arcképeimet az akadémiai realizmus jellemzi, s mestere vagyok ennek az irányzatnak. Semmi kifogásom ez ellen a minősítés ellen, habár egyes bírálóim, azok, akiknek szállka a szemében a „megrendelés” szó, sokszor használják elmarasztalólag.

3.2. *A zöld nimfa* fordítása közben pedig azon töprengtem sokat, hogy joga van-e a fordítónak megváltoztatni a szöveg legközönségesebb grammatikai jellemzőit. Konkrétan: például az igeidőket. Ebben a novellában ugyanis az idősíkok váltakozásával játszik az író. A történet: (happy end nélküli) mese az írógépről, s a gépirókisasszony a novellában, míg írja a főnöke által diktált szöveget, el-elábrándozik, fölidézi az előző esti mulatság történéseit. Mindkét idősik az eredetiben múlt idejű igealakokhoz kötődik. Azt hiszem, nem tévedtem, s nem látja kárát a fordítás „esztétikuma”, hogy az

irodai történeteket jelenidejűsítettem, a múlt idejű igealakokat pedig az ábrándok síkjában hagytam meg.

3.3. Mi a jó megoldás tulajdonnevek esetében? Ha létező földrajzi objektumokról, illetve személyekről vagy olyan műalkotásokról, rendezvényekről stb. van szó, amelyek ismertek mindkét nyelvterületen, nyilván nem kérdés a kérdés, hiszen mindkét nyelvnek az eszköztárában megtalálható a „jeltárgyak” megfelelő nyelvi kódja, a fordítónak csak az a dolga, hogy megtalálja őket: *Grgeteg* – Görgeteg, *Almaška crkva* – Almási templom, *Leon i Konstantin* – León és Konsztantínosz, *Akatist* – Akathisztosz (*A Szűzanya tükre* c. elbeszélésben), *Ajfelova kula* – Eiffel-torony, *Kanski festival* – Cannes-i Fesztivál (*A zöld nimfa* c. novellában). Viszont ettől eltérő helyzet is adódhat. *A zöld nimfa* című szövegben fontos szerepet játszik egy neves színésznő (akivel a gépirólány azonosul), s „aki” majdnem meghíúsította, hogy megszülessen a fordítás. Nem sikerült ugyanis kinyomoznom, létező személyt nevez-e meg a Никол Карусел betűsor. A további gond ezzel kapcsolatban, hogy ha – mondjuk mégis – fiktív személyről lenne szó, mi a latin betűs írásképe a névnek? A Nicol Carousell névalak mellett döntöttem.

Hogy a személyneveket le kell, le lehet-e fordítani egy műalkotásban, adott esetben vitás kérdés is lehet, hiszen a szerzői névadás néha beszélő neven keresztül közvetít esztétikai tartalmakat, írói szándékot. *A Szűzanya tükre* c. elbeszélésben például a történet kulcsszereplőjének *Gospojinka* a keresztnéve, szoros összefüggésben azzal, hogy Szűz Máriát a görögkeleti vallásban (a szokásosabb, gyakrabban használatos névalak, a *Bogorodica* mellett) a *Gospojina* névvel is megnevezik. A fordításban ez az összefüggés nem volt figyelmen kívül hagyható, lábjegyzetben utalnom kellett rá.

A katolikus és a pravoszláv vallás közötti különbségeket sem szerettem volna teljesen elsikkadni hagyni. Ezért használtam Gábor arkangyal megnevezésére a *Gábiel* névváltozatot, ezért a *Bogorodicá*-ra nemcsak az *Istenanya*, *Szűzanya* neveket, hanem egy ízben a görög katolikusok által használatos „tükörfordítást”, az *Istenszülő*-t is.

3.4. A fordítás kapcsán legtöbbet talán mégis a közszavakkal kapcsolatos gondokról, tévesztésekről, buktatókról szokás, érdemes beszélni.

A fordításban körülírással is csak jelezni tudtam a szerb szöveg *vršnjakinja* ’valakivel azonos korú nő’ szavát:

(4a) *Terao ju je da posećuje rodbinu i svoje vršnjakinje iz susedstva.*

(4b) Biztatta, látogassa meg a rokonokat, a szomszédban lakó barátnőit...

Az *izraz* ’kifejezés’ helyett is jobbnak láttam a *minősítés* szót használni, mert így gördülékenyebb lett a mondat. Vö. (2/3a), (2/3b)!

A *svakako* jelentése(i) (1. ’mindenképpen, minden módon, mindenesetre’; 2. ’föltétlenül, okvetlenül, biztosan, bizonyára’; 3. ’természetesen, per-

sze' stb., lásd: Szerbhorvát—magyar Nagyszótár, 3: 265) nem látszottak alkalmasaknak a kívánt tartalom közvetítésére, ezért a főmondatban egy főnévre bízom a *svakako* módosítószóval kifejezett jelentéstartalmat:

(5a) *Svakako, konačni izgled lica na slici biva na izvestan način idealizovan...*

(5b) Tény, hogy a képeimen az arc valamiképpen idealizálttá válik...

A magyarban-szerbben egyaránt poliszém a *familija/família* jövevényszó. Használati értékük a mindennapi beszédben mégsem egészen fedi egymást: a vajdasági szerbek körében a *familija* szót bizonyos választékosság jellemzi, patinát kap tőle a szöveg, amelyben előfordul (s furcsa, de csak látszólagos ellentmondásként közvetlenebbé, bizalmasabbá, familiárisabbá is válik egyben).

Jelentéstartalmának is van olyasféle vonatkozása, hogy természetesebben alkalmazható a társadalom magasabb rétegeibe tartozó családok jelölésére. Pl: a *Svekrvina smrt* című novellájában Milica Mičić Dimovska is így használja: „*Ta njegova velika ljubav bila je od onih devojaka koje muškarce obrću oko prsta, pred kojima muškarci padaju na kolena, puze pred njima zaboravljajući na svoje dostojanstvo, svoj ponos, zaboravljajući na svoju familiju.*” (Zaručnice, 30) „*I htela ju je za snaju i nije. Htela ju je zato što je godilo njenoj sujeti da se orodi s familijom jednog profesora fakulteta...*” (Zaručnice, 31)

A magyarban a *família* szónak más a stílusértéke: választékossága inkább azzal függ össze, hogy régies, ma már ritkán használt szava a köznyelvnek (*on je iz dobre familije: jó családból való*); ha ma *familiá*-t emlegetünk mégis, annak van némi ironikus, enyhén gúnyos vonatkozása (Micsoda *família!*, Szép *kisfamília!*)³. Véleményem szerint „semleges” megfelelőként helyesebb a *család* szóval fordítani, mint pl. *A Szűzanya tükre* c. elbeszélésben:

(6a) *U to vreme sam familiju preselio u Beograd...*

(6b) Ez idő tájt költöztettem át a családomat Belgrádba...

3.5. Esetenként terminus vagy szakkifejezés is előfordul a szépirodalmi szövegben, a célnyelvi megfelelő föl kutatásához vagy szakszótárak vagy a szakma művelői segíthetik hozzá a fordítót. A *zöld angyal*-ban ilyen az *akrilátok* (akrilati) a vegyészet, *A Szűzanya tükré*-ben pl. az *ikonoklaszták*, *képrombolók* (ikonoklasti) a művészettörténet terminusai közül. Ez utóbbit fontosnak tartottam magyar szóval jelölni, hogy az olvasónak ne kelljen lexikonokban keresgélnie a ritka szó után:

³ '(Népesebb v. jelentősebb) család' jelentésben – ahogy az ÉKsz. értelmezi – olvashatunk a *familiá*-ról Selma Lagerlöf *Helga* c. regényének magyar fordításában, a hősnő, Helga egyik mondatában: „Odahaza úgy örült az apám meg az anyám, hogy ilyen jó familiánál szolgálók.” (Külföldi Regényírók sorozat, Franklin Társulat, é. n.) Itt a népies beszédmódot érzékelteti.

(7a) *Da li je trebalo da spalim sve te slike na kojima je Gospojinkin lik? Bogobojažljivo odgovaram molitvom: Oprosti mi, Gospode, za to mešanje slike i slike, odraza i odraza, fantazije i fantazije, jer nije u mojoj moći da ponudim rešenje. Nisu to mogli ni carevi vizantijski, ikonoklasti, Leon i Konstantin.*

(7b) El kellett volna égetnem a képeket, amelyeken Goszpojinka alakja megjelenik? Istenfélő ember lévén fohász a válaszm: „Bocsáss meg nekem, Uram, hogy összetévesztettem a képet a képpel, a képzetet a képzet-tel, a képzeletet a képzelettel, mert nem adatott meg nekem a hatalom, hogy ismerjem a helyes választ. Nem voltak annak birtokában még a képrombo-ló bizánci császárok, León és Konsztantinosz sem.”

A terminusok esetében a fordítónak körültekintőnek kell lennie akkor is, ha a szöveg nem kíván maradéktalan szakszerűséget. Gondolni kell arra is, hogy gördülékeny legyen, maradjon a szöveg, élvezhető a kifejezésforma, még ha esetleg magyarázatra vagy körülírássra van is szükség a befogadó kultúra szemszögéből nézve.

4. Az életvitelbeli „másságokkal” kapcsolatos fordítástechnikai kérdésekről jelzésképpen csak annyit, hogy leginkább *A Szűzanya tükre* című elbeszélés fordítása során találkoztam ilyenekkel. A római katolikus és a görögkeleti vallás miszticizmusa között nem húzható párhuzam. Bár a fordítás elkészült, egy jó ismerősöm (maga is fordító) jó előre figyelmeztetett, hogy legyek fölkészülve az esetleges elmarasztaló bírálatokra is. Hiszen ahhoz, hogy minden egyes motívum – legyen bár szó egy apró utalásról, sugallt, de esetleg ki sem mondott jelzésről csupán –, amely az eredetiben megjelenik, s amelynek ott fontos funkciója van, ne sikkadjon el semmi, alaposabban kellene ismernem a pravoszláv vallást, liturgiát. A figyelmeztetés elgondolkodtatott, s a szokásosnál is tovább „érleltem” a fordítást.⁴

5. A magam számára egy betűszót „alkottam” figyelmeztetőül, hogy mit kell elvárnom magamtól, ha fordítok, hogy mire kell törekednem, ha jól akarom végezni ezt a munkát. Ez a betűszó a KAP:

K(=következetesség), A(=azonosíthatóság), P(=pontosság).

A KAP mindhárom problémakört érinti, amelyekről a fentiekben szó esett.

⁴ Közben elolvastam a Háború és békét. Egyszer Makai Imre, s egyszer Bonkáló Sándor fordításában. A Tolsztoj-regény olvasása közben fogalmazódott meg bennem a gondolat: ha valaki magyarul olvassa (majd) a Dimovska-szöveget, talán élvezetet talál benne akkor is, ha nem is mindenben tudtam híven követni az eredeti motívumrendszerét.

MEETING OF CULTURES: TRANSLATION

Medical science holds: Where two cultures live side by side there is pain. Analogously to this wise saying, Géza Balázs, one of the most eminent Hungarian linguists of our days, asserted: “Where two languages live side by side there is pain”. With this thought he wished to point to the fact that the coexistence of various languages, or communities that speak various languages is usually not free from conflicts: differing customs, ways of life or scale of values can in individual cases impede what should be, all things considered, a way of life based on mutual human values. When we try to render a text into another language we are confronted with this “differentness”, in a particularly sensitive medium. Translation, - says Kosztolányi – is like “trying to dance when being hog-tied”, and for the translator it is like being put to a different kind of test with each text that he is to translate.

In the recent years I have translated several texts from Serbian into Hungarian: theses, essays, works of fiction, and I would like to share my observations and experience with the audience. I am going to focus on the following issues:

- motives for choice of texts
- text-resistance (lingual and inter-lingual elements)
- medium-resistance (problems related to translation techniques arising from the “differentness” in the ways of life)

Milica Mičić Dimovska is a renowned contemporary Serbian prose writer. She was born in Novi Sad in 1947. It was those features in the subject-matter of her short stories that reminded me of the *Dubliners* by James Joyce and also her style, language and the extraordinary finesse and richness of her choice of words that captured the translator’s interest in me.

KATONA EDIT

IRODALOMPOLITIKA ÉS ÉRTÉKKÖZVETÍTÉS*Szubjektív gondolatok a második világháború utáni időszak délvideki fordításirodalmáról*

Literature policy and conveyance of values

Subjective thoughts on translation-literature in Vojvodina after the Second World War

A szerző munkájában a második világháború utáni időszak fordításirodalmát vizsgálja. Annak ered nyomába, mit és miért fordítottak szerbről magyarra a Vajdaságban az elmúlt fél évszázadban. Műve nem tételes bibliográfia, csupán szubjektív látélet arról, hogyan reflektálódik a politikai akarat az irodalmi művek fordításában, ennek milyen pozitív és negatív hatásai vannak, és hogyan válik a kulturális miliő változásával a fordítás néhány lelkes fordító magánügyévé, akik azért mégis megtalálják a kiadót is a fordításaikhoz. Véggövetkeztetésként elmondható, hogy ma kevesebb fordítás jelenik meg, vonatkoztatható ez különösen a szerbről magyarra történő fordításra.

Kulcsszavak: fordítás, érték, ideológia, fordítói és fordítási indítatások

Egy másik kultúrával találkozva mindig érdeklődéssel vizsgáljuk, mi az, ami megragadja az idegen ajkú olvasókat, mit fogad be a világ irodalmunkból. Mi az, ami beépül az illető kultúrába, mi válik népszerűvé? A másik viszonyítási alapnak az kínálkozik, mit fordítunk le mi más népek, a mi esetünkben a velünk egy közösségben élő népek irodalmából, hogyan gazdagítja ez látókörünket, illetve az oktatáspolitikai révén hogyan szorítja ki esetenként az anyanyelvű szépirodalmat.

Munkám írásakor az volt a legfőbb indítékom, hogy megkeressem a szerb(horvát) és magyar irodalom találkozásának jellegzetes, fénylő vagy csak pislákoló pillanatait. Nem volt célom tételes bibliográfia készítése, csak közös gondolkodásra ingerelni, részben megélt emlékeim alapján, részben az összevető vizsgálatok során élém kerülő alkotások felemlegetése kapcsán felidézni egy korszak eredményeit és ellentmondásait.

Hogy mit olvasunk, mit olvashatunk, miből töltekezünk, azt alapvetően meghatározza az irodalompolitika, a fordításpolitika. Az kerül a befogadó

elé, amit kinyomtatnak, amit megvehetünk a boltban, amire kötelez az iskola. A második világháború utáni időszak sajátos viszonyokat teremtett a szocialista világ könyvkiadásában. Anélkül, hogy ennek mélyebb elemzésébe fognánk, nyilvánvaló, hogy témánkra nézve ez meghatározó jellegű, több szempontból is.

Mivel a határon túli (délvidéki) magyarság szemszögéből vizsgáljuk az adott időszakot, természetesen nem lényegtelen, hogy Magyarország és Jugoszlávia között feszült viszony alakult ki. Számos kérdés merül itt fel: Mi az, amit az anyaországban egyáltalán kiadtak, mi az, ami hozzánk átkerült, mi az, amit az itteni fordítók olvashattak, továbbá, milyen fordítás kiadására volt itthon igény és esély?

A másik viszonylat, hogy mit olvasunk/olvastunk mi a többségi nemzet irodalmából nemzetiségként, szintén erősen politikai meghatározottságú volt a háború után. Mindenesetre sokkal többet, mint az anyaországiak.

A fordítás az ötvenes években vett lendületet. Az idők szellemében irányított és erősen ideológiai meghatározottságú volt. Ha a korabeli időszakra vonatkozó bibliográfiákat olvassuk, elénk táruul gyermekkorunk iskolai irodalma. Egyszerre megvilágosodik, miért is nem tud szabadulni az ember a gondolattól, hogy ezzel a témával foglalkozni kell, hogy hiába tartozik ez a múlt világába, nagyon is érdekel, befolyásol bennünket, hogy ebből vagyunk, illetve ezzel akartak formálni bennünket. Ahogy számba veszem az adatokat, látom, amint ajándékba kapom egyik-másik könyvet az iskolában, ahogy ott sorakoznak a múltbeli polcokon: *a Történetek Tito életéből, a népfelszabadító háborúból, Nikola Bursać kalandjai, A nagy háború kis hősei* stb. Ezeknek a kiadványoknak a nyomtatása, alkotása nem szünetelt. Még a hetvenes évek végén is reneszánszát élte. Ehhez mérten hogyan jelentett volna vérlázító szentségtörést a Symposion-nemzedék szabad szelleme.

Ahogy cédulázom az adatokat, megjelennek a mesék és az ifjúsági irodalom. Voltak itt kedvenc hőseim, akikre szívesen emlékszem. Koko történetei Ivan Kušantól ma is kísérnek.

Az ideológiai töltésű szövegek túltengése egyértelmű és természetes volt. Ezek fordíttatása a korabeli irodalompolitikának valósággal szívügye volt. Pinki és Nikola Bursać példaképként lebegtek előttünk, a pionírtörténeteknek se vége, se hossza nem volt: könyvben, képregényben, filmen stb. Nem véletlen. Egy új mitológiát kellett teremteni, új hősökkel, fogalmakkal, rítusokkal. Mindezt a beavatási szertartás jegyében. (Így lettünk pionírok, pionírvezetők, noha magunk sem voltunk tisztában vele, mit is jelent az.)

A testvériség–egység jegyében megismertük egymás népköltészetét, noha ez eléggé egyoldalú volt, mert magyarról történő mesefordításokról kevésbé beszélhetünk. Persze az egyoldalúság nem helyes kifejezés itt, hiszen Jugoszlávia szinte minden népének és nemzetiségének irodalmát felölelte a

kínálat. Elég csak visszaemlékezni a tankönyveimre, a tankönyveinkre, olvasókönyveinkre. Ez a vonal olyan erős volt az utolsó időkig, hogy nem egy középiskolás tanítványom akadt, akinek a népballadáról szólva, általános iskolai élményeiből elsősorban vagy kizárólag a szláv népballadák címe tolt az ajkára, stilisztikából pedig csak a szláv antitézis jutott eszébe. A fordításirodalom a későbbiekben kiterjedt a műköltészetre is. Feledhetetlen, hogy biflázták még a gyerekeim is a nem mindig pergő fordításverseket.

Aztán arra is emlékszem, hogy szenvedtem a középiskolában a szerb(horvát) házi olvasmányokkal, majd miképp kezdtem élvezni némely versek ritmusát, Ivo Andrić történeteit, Krleža drámáinak szentenciáit vagy később Danilo Kiš szellemes írásait. Egyetemi éveim során pedig már az is érdekelni kezdett, hogyan lehet valamit fordításban megközelítőleg egyenértékűen visszaadni. Összefoglalásként Esterházy NDK-s lányokról írt esszéjének (Egy közép-európai férfi keservei) a konklúziója jut eszembe: egy történelmi szűk-séghelyzetnek a hozadékaiból is részesültem. Papp György a fordításokra vonatkozóan ingyenlakomákról (Híd, 2003. július-augusztus, 816. l.) beszél, amikor idegen kultúrák asztalánál lakmározunk. S természetesen az egyetemes magyar irodalom is részesült ebből a lakomából. Több évtizeden keresztül főként a vajdasági fordításokból ismerhette meg a délszláv irodalmat.

Hatalom és kultúra

A hatalom a második világháború után a kultúra ellenőrzésére, szabályozására, egyenkultúra létrehozására törekedett. A határon túli magyar fordítók előtt '45 után ott állt a nagy feladat, a magyar nyelv számára még szinte érintetlen szerb irodalom fordítása. Ez akkortájt nem is ment olyan könnyen, hisz nem voltak még kiérlelt fordítók, a délszláv irodalom jeles ismerőiről sem beszélhetünk. A megfelelő ideológiai töltésű szövegek fordíttatása és megjelentetése körül folyóirat-szerkesztők, irodalompolitikusok bábkodtak. A feladat alól senki nem bújhatott ki. Jobb sorsra érdemes tehetséges fiatal íróink foglalatostkodtak az irodalmi alkotások mellett (nyilván penzumból) ideológiai szövegek magyarításával is.

Az intenzív fordítói tevékenység során neves vajdasági költőink, íróink a délszláv irodalom kiváló tolmácsolóivá nőttek ki magukat. Különös figyelmet érdemel itt Herceg János, Fehér Ferenc, Ács Károly, Pap József, Brasnyó István, Borbély János és a Vajdaságba emigrált Csuka Zoltán munkássága. Az elmúlt hatvan év alatt Ivo Andrićtól, Jovan Sterija Popovićtól, Stevan Sremactól kezdve Antonije Isakovićon, Ranko Marinkovićon keresztül Mirko Kovačig, Danilo Kišig számos jeles szerző több száz kötete jelent meg magyarul.

A hatvanas-hetvenes években számos figyelemre méltó, értékes fordítás született. Csuka Zoltán tolmácsolásában élvezhettük Ivo Andrić Nobel-dí-

jas író világhírű alkotását, a *Hid a Drinán* című regényt (*Na Drini ćuprija*), Forum Könyvkiadó, Novi Sad, 1962. De Csuka munkáját dicsérik többek között a következő fordítások is: Miloš Crnjanski: *Čarnojević naplója* (*Dnevnik o Čarnojeviću*), Európa Könyvkiadó, Budapest, 1973. vagy Ivan Goran Kovačić számomra nagyon emlékezetes *Tömegsír* (*Jama*) című alkotásának átültetése (Testvériség–egység, Noviszdád, 1952) stb.

Borbély János fordítói tevékenységét egy igényesen elkészített gyűjteményes novelláskötet mellett (Aranyhegyek *birodalma*. Forum, Újvidék, 1985) számos kiváló fordítás fémjelzi. Pl. Ranko Marinković: *Kezek* (*Ruke*). Forum, Novi Sad, 1961, Danilo Kiš: *Borisz Davidovics síremléke* (*Grobnića za Borisa Davidovića*). Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1978, Danilo Kiš: *Fövenyóra* (*Peščanik*). Forum, Újvidék, 1973. stb.

Herceg János fordításában olvashattuk pl. a következő műveket: Dobrica Ćosić: *Majd megvirrad már* (*Daleko je sunce*). Testvériség–egység, Újvidék, 1953, Branislav Nušić: *A gyászoló család* (*Ožalošćena porodica*). Testvériség–Egység, Újvidék, 1951, Oskar Davičo: *A költemény* (*Pesma*), Mihailo Lalić: *Lakodalom* (*Svadba*). Forum, Novi Sad, 1959.

Ács Károly is jelentős fordítói tevékenységet hagyott maga után, amikor külföldre távozott. Pl. Danilo Kiš regényeinek is hiteles tolmácsolója volt: *Korai bánat* (*Rani jadi*). Forum, Újvidék–Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1970, *Kert, hamu* (*Bašta, pepeo*). Brasnyó István fordításai közül a *Kazár szótár* (Milorad Pavić: *Hazarski rečnik*) pl. a mai napig vonzza az anyaországi közönséget is.

A háború után nagy lendületet vett a magyar klasszikusok műveinek átültetése is. Lazar Merković, Ormai Eugén, Đorđe Beljanski, Aleksandar Tišma, Mladen Leskovac, Jadranka Damjanov, később Danilo Kiš, Sava Babić, Seja Babić, Ramadanski Draginja, Vickó Árpád és még sokan mások láttak munkához.

A magyar irodalom értékeiből az '50-es, '60-as években a mindig népszerű Petőfi mellett megjelentek Ady Endre, József Attila versei pl. Danilo Kiš fordításában a Forum kiadásában 1961-ben: Endre Ady: *Krv i zlato* (*Vér és arany*), Attila József: *Noć predgrađa* (*Külvárosi éj*). Jókait már a XIX. században is rendkívül sokat fordították. Az '50-es években elkezdődött műveinek újbóli szerb nyelvű kiadása. Az *Arany ember* (*Zlatan čovek*. Bratstvo–jedinstvo, 1955), *Az új földesúr* (*Novi spahija*. Matica srpska, Novi Sad, 1951) voltak a legnépszerűbbek.

Mikszáth és Móricz már a század első felében megjelent szerbül, s a háború után folytatódott műveiknek a kiadása. A már a századelőn is népszerű *Szent Péter esernyője* mellett (*Kišobran svetog Petra*. Nolit, Beograd, 1965) a *Beszterce őstroma* (*Opsada grada Besterca*. Prosveta, Beograd, 1951), a *Különös házasság* (*Neobični brak*. Bratstvo–Jedinstvo, Novi Sad,

1957) is lefordításra került. Móricz Zsigmond korán megjelent alkotásai mellett a háború utáni fordítások közül a *Rokonok* (*Rodaci*. Forum Kiadó, Novi Sad, 1963) és a *Légy jó mindhalálig* (*Budi dobar sve do smrti*. Matiča srpska, 1950) emelhető ki.

Kosztolányi Dezsőtől szerbül/horvátul a versein kívül az *Édes Anna* (*Ana*. Bratstvo–jedinstvo, Novi Sad, 1980) a *Nero, a véres költő* (*Krvavi pesnik*, Zagreb) jelent meg, a *Pacsirta* pedig két fordítást is megélt (*Život u kavezu*. Džepna knjiga, Sarajevo, 1958, ford. Létmányi István és Ševa. Radio B92, Beograd, 1998, ford. Marko Čudić). Végül az *Esti Kornél* is révbe ért, *Kornel Večernji* (Dereta, Beograd, 1999) címen fordította le Sava Babić.

Déry Tibortól természetesen a *Niki* (Niki. Forum, Novi Sad, 1963) és a *befejezetlen mondat* (*Nedovršena rečenica*. Prosveta, Beograd, 1969) került előtérbe. Németh Lászlótól először az *Égető Esztert* (*Estera*. Minerva, Subotica–Beograd, 1960), majd az *Iszonyt* (*Užas*. Minerva Subotica–Beograd, 1963) fordították le. A '70-es, '80-as években Örkény egypercesei több fordító érdeklődését is kiváltották, Sava Babić jóvoltából pedig a *Tótékat* (*Vatrogasac Tot*) is olvashatta a szerb közönség.

A női szerzők közül kiemelkedik Szabó Magda, akinek több regénye is népszerűsége tett szert: Pl. *Az őz* (*Srna*. Forum, Novi Sad 1964), a Zágrábban megjelent *Freskó* (*Freska*, 1963), a *Mondják meg Zsófikának* (*Recite Žofiki*. Nolit, Beograd, 1975) és a *Régimódi történet* (*Starinska priča*. Narodna knjiga, Beograd, 1982) került a boltokba.

A szerkesztők persze mindig tekintettel voltak a művek tematikájára, politikai kisugárzására. Igyekeztek megóvni olvasóikat a nemkívánatos ideológiai befolyásoktól. Attól sem riadtak vissza, hogy kihagyják a művekből pl. a vallási tematikájú részleteket. Így maradt ki a *Pacsirta* Szarajevóban megjelent fordításából Vajkayék imája és a keresztre feszített Jézusról szóló rész 1958-ban (Papp György, 2001, 130. l.).

Ami helyi sajátosságnak számított, az mindenképpen a vajdasági magyar szerzők átültetése volt. Szép gyakorlatnak tekinthetjük a vajdasági magyar szerzők műveinek a fordítását. A korabeli regénypályázatok megvásárolt pályaművei közül számos hamarosan szerb (ahogy akkor mondtuk, szerb-horvát) nyelven is hozzáférhető volt, de Majtényi Mihály regényeit is korán lefordították. Pl. a *Garabonciás* már 1951-ben megjelent (*Grabancijaš*. Bratstvo–jedinstvo, Novi Sad), négy év múlva a *Bige Jóska házassága* is követte (*Ženidba Joške Bige*. Minerva, Subotica). Költőink egy- és többnyelvű antológiákban jelentek meg. Fehér Ferencnek gyűjteményes kötetét (*Szívemben nyugvó tengerek*) adták ki szerbül Miroslav Antić fordításában (*U srcu mi more pritaženo*. Minerva, Subotica, 1979). Sinkó Ervin regényeinek fordításai is napvilágot láttak a zágrábi kiadóknál. Mindezek olvasottságára nincsenek adataink, mindenesetre a politikai akarat egyértelmű volt.

Sava Babić fordítói munkásságát szemlélve is láthatjuk, hogy a hetvenes években maga is számos vajdasági magyar szerző művének fordítását vállalta, de tájékozódott már a kortárs magyarországi irodalom irányába is. A '90-es években azután eljegyezte magát Hamvas Béla művészetével, s minden hozzáférhető művét lefordította. Ezek közül kiemelkedik a *Scientia sacra I Silentium*, 1994, *Magia sutra*, *Karneval I-III*, 1999., *Karneval IV-VIII*, 2000.

A felsorolást lehetne folytatni. Intenzív, sokszor ideológiai indíttatású, de gyakran igen szép elképzelések valósultak meg. A '90-es években a kulturális miliő megváltozásával, a nemzeti erővonalak mentén kialakuló irodalompolitika a szétdarabolt országban nem tartotta már fontosnak a fordítások egyengetését. A szociokulturális légkör megváltozott, kulturális sivatag keletkezett, az alkotók szétfutottak a szélrózsa minden irányába, Magyarországra, a nyugati államokba költöztek. Mára elhanyagolhatóan kevés vajdasági magyar mű jelenik meg szerb fordításban. A Vojvodina című lap 2005. januári számában Vickó Árpád a Füst Milán Fordító Díj kapcsán (amelyet Esterházy Péter *Hahn-Hahn grófnő pillantása* című regényének fordításával érdemelt ki: *Pogled grofice Han-Han*) nyilatkozva azt is felpanaszolja, hogy a (közelmúltban elhunyt) jeles irodalomtörténész, Bori Imre munkássága, több tucat könyve teljesen elkerülte a kiadók figyelmét. Mindössze *A vajdasági magyar irodalom történetét* adták ki szerb nyelven, még a '70-es években (*Književnost jugoslovenskih Mađara*. Matica srpska, Novi Sad, 1976).

A vajdasági magyar szerzők '80-as években megjelent szerb nyelvű gyűjteményes kötetének (*Neobičan poklon*. Matica srpska, Novi Sad, 1983) a nyomába szegődött most a vajdasági magyar prózairók két antológiája, a *Jedina priča* és a *Symposion antologija*, valamint egy kétnyelvű verseskötet is megjelent a vajdasági magyar költők műveiből *Januári borostyán / Januarski ćilibar* címmel Vickó Árpád szerkesztésében (Arka, Smederevo, 2003), amely szintén ápol némi folytonosságot, mivel ezen a címen jelent meg Fehér Kálmán kétnyelvű verseskötete is Sava Babić fordításában a távoli 1974-es évben (Bratstvo–jedinstvo, Novi Sad).

Ma a valamikori bőséggel szemben kétségtelen az apály. Az anyaországi és a vajdasági szerzők szerb nyelvű megjelentetése is elsősorban néhány lelkes fordító buzgalmának köszönhető, akik sokszor igen csekély tiszteletdíjért vagy csupán a maguk örömeire fordítanak, és színvonalas munkáikkal igyekszenek felszítani a kiadók gyér érdeklődését. Sava Babić már említett elkötelezett munkája nélkül nem jelenhettek volna meg Hamvas Béla és mások művei. Vickó Árpád tevékenységének köszönhető, hogy Konrád György művei közül *A látogatót (Posetilac)*, 1990) éppúgy leemelheti a polcra a szerb olvasó, mint a *Kerti mulatságot (Vrtna zabava)*, 1997) vagy a *Város-*

alapítót (*Osnivač grada*, 1991). *Melinda i Dragoman* című fordításáért Vickó Árpád nemrégiben Miloš N. Đurić-díjban is részesült.

Az elmúlt évtizedek terméséből kiemelhető még pl. a következő alkotások fordítása is: Hajnóczy Péter könyvét, *A halál kilovagolt Perzsiából* (*Opusteli persijski grad*) címűt Marko Čudić fordította magyarra, Kertész Imre: *Sorstalanságát* (*Besudništvo*) Aleksandar Tišma ültette át (Prometej; Stylos, Novi Sad, 2002).

Ramadanski Draginja értékközvetítő tevékenysége is külön figyelmet érdemel. Kitartóan és színvonalasan fordítja a magyar költőket és prózaírókat. Bazsalikom Műfordítói Díjjal elismert munkáját, a Sziveri János verseiből készült fordításkötetét (*Raspuklina*) maga is a legjelentősebbnek tartja. Az újvidéki Zlatna greda folyóiratban is rendszeresen jelentkezik, főleg jeles magyar költők verseinek a fordításával.

S amit természetesen nem lehet említés nélkül hagyni, az Zilahy Lajos műveinek töretlen népszerűsége. A könyvei iránti érdeklődés nem csökken. Már az idén is megjelent két kötete szerb nyelven. Nála nagyobb népszerűségnek talán csak Márai Sándor regényei örvendenek ma a szerb olvasókörzség körében. *A gyertyák csonkig égnék* (*Sveće gore do kraja*) 2003-as kiadása után 2005-ben megjelent a *Napló* (*Dnevnik*) és az *Eszter hagyatéka* (*Esterina zaostavština*) is.

Fordítás és értékmeghatározás

Fordításkor kulcsfontosságú kérdés az irodalmi művek értékének megállapítása. Amikor értékről beszélek, ismét sikamlós területre érkezem. Koronként, kultúránként változhat a fogalom jelentése. Az sem vitás, hogy körünkben is átalakulóban van az érték fogalma. Sokat beszélünk az értékvesztésről, de hosszabb távlatból tekintve, lehet, hogy csak a fogalom változásáról beszélhetünk majd. Mindesetre a paradigmaváltás nem lehet kérdéses. Témánk szempontjából az a kérdés, mi tekinthető értékesnek, érdekessnek a befogadó irodalom számára.

A háború után közvetlen napi politikai szükségleteket szolgált ki az irodalom- és így a fordításpolitikai is. Persze ennek felbukkanása minden korban érzékelhető, a Jugoszlávia felbomlását fémjelző időszakban pedig ismét meghatározó jelleget kapott. Ha kinyitjuk az internetes honlapokat, szerb nyelven meglepően sok információt találunk Konrád Györgyről. Noha kétségtelen, hogy Konrád György művei, a közép-európai ember léthelyzetét, a közép-európaiságot meghatározó esszéi, regényei megérdemelnék a figyelmet, és a szerb irodalomban jelen lévő Európa-igenlő/-tagadó önmeghatározás kontextusába nagyon is beleillenek, népszerűvé válása mégis egyértelműen politikai színezetű. A befogadást vitathatatlanul nagymértékben segítette Konrád állandó jelenléte a jugoszláviai kulturális és politikai élet-

ben. Az érdeklődés végül a NATO-bombázások idején tett kijelentései, nyilatkozatai kapcsán vált hatványozottá. Ez volt az a pont, amelyen a Másik Szerbia és a nemzeti beállítottságú retorika találkozott. Mindegy most itt, hogy úgy fogalmazunk, hogy Konrád jelentősége egy elszigetelődött közegben felerősödött, vagy csupán elnyerte az őt megillető helyet, tény, hogy népszerűsége politikai megokoltságú. A mű szempontjából persze az a fontos, hogy eljutott egy idegen közeg olvasójához, méghozzá Vickó Árpád érthető tolmácsolásában (aki tizenkét kötetnyit fordított le a szerző alkotásaiból), a többi ügyis a jövő titka. Persze Konrád György népszerűsége kapcsán most is felmerülhet, hogy milyen mértékben vonható párhuzamba az olvasottságával.

Személyes indíttatások

Akár írunk, akár fordítunk, önmegértési, önmeghatározási törekvéseink vezetnek bennünket. Vonatkozhat ez az egész nemzetre, az egyénre, a nemzetre gondoló egyénre. A szerb fordítási irodalomban Petőfi pl. mindig a népszerűségi lista élén állt a fordítók és a megrendelők szempontjából is, hisz minden korban elő tudták rántani tőle a megfelelő verset. Származása is egyértelmű vonzóerőt képviselt a szerb fordítók számára. A korabeli szerzők egyik kedvelt vitatémája volt, mennyiben fedezhető fel vonásaiban szláv származása (Babić, 1985, 15–16. l.). Mindez természetes, hiszen pl. Danilo Kiš családi vonatkozásai miatt is felkelti a magyar olvasó figyelmét. Volt a szerb irodalomban egy olyan időszak is, amikor nem volt szükség a fordításra, magyarul idéztek, mert irodalmi/értelmiségi körökben a magyar nyelv ismerete természetes volt. Fordítani csak 1848 után kezdtek (Babić, 1985, 20. l.).

Mit keresünk a másik irodalomban? Mi ragadhat meg bennünket egy másik kultúrából, és viszont? Sava Babić a fordító indíttatásai között az univerzális emberit emlegeti, ugyanakkor Oravecz Imre *Szajla* című művének fordítását indokló szavaiból szépen kitetszik, hogy ami lenyűgözi, az nagymértékben az egyéni élményeivel rezonáló szöveg. „Az az igazság, hogy bár a könyv magyarul van írva, mégsem csupán magyar, a miénk is, csak le kell fordítani, de előtte figyelmesen kiválasztani azokat a részeket, amelyek nem szorítják lokális keretek közé, hanem ellenkezőleg, segítenek kiemelni univerzális jellegét. És hogy a lokális színezet is megőrződjék valamelyest, a fordításban el kell mozdítani a nyelvet az itteni »bácskai nyelv« felé.” (Babić, 1999, 43. l.). Így szól az univerzális és lokális viszonyáról, de ugyancsak idézhető a személyességre való utalás is: „Oravecz verseiben költészet té erjedve szinte minden gyerekkori tapasztalatom megilelem. Az első kóborlásokat a közeli beláthatatlan akácerdőben; a mezítlábas topogást, az első megrázkódtatásokat a családon kívül, egy olyan objektíve létező világban,

mely nem engedelmeskedik az egyéni vágyaknak; tehénpásztorkodás a cserjésben és a legelőkön... háború és háború utáni évek, legyilkolt szomszédok, elűzött emberek, új szomszédok, új nyelv.” (Babić, 1999, 52. l.)

A vajdasági magyar novellisták legújabb szerb nyelvű gyűjteményes kötetének (*Jedina priča*, Antalogija proze vojvodanskih mađarskih pisaca) utószavában Bányai János arról beszél, hogy a vajdasági prózaírók néhány évtizeddel korábbi antológiájával ellentétben (*Különös ajándék* – szerbül: *Neobičan poklon*), mely befelé forduló, belterjes volta miatt a szerb olvasó számára befogadhatatlan volt, a Vickó Árpád fordításában közölt szövegek beilleszkednek a szerb irodalom folyamába, mint ilyenek befogadhatók, számíthatnak a jó visszhangra (*Jedina priča*, 226. l.).

Teofil Pančić (Vreme, 1999. dec. 11.) viszont korszerű, formabontó vonásaiért üdvözli ujjongó szavakkal a fiatal vajdasági magyar írók szerb nyelvű kötetét, a Pressburger Csaba szerkesztette Symposion-antológiát (*Antologija Symposion*, 1996–1998. Subotica, 1999). S nemcsak a szerb irodalommal harmonizáló jellegét említi, hanem kiegészítő funkcióját is hangsúlyozza. Nyilván mindkét szemlélet tartalmaz megszívlelendő szempontokat.

Mindenesetre reményt keltő ezeknek a kötetnek a megjelenése, a párbeszéd folytatását remélhetjük tőlük a vajdasági irodalomban.

Írók és fordítók

Az egymás mellett élő kis nyelvek számára különösen fontos egymás megismerése, elfogadása, az egymás kultúrájából való töltekezés.

A kis nyelv – nagy nyelv, kis irodalom – nagy irodalom kérdéskörének viszonylagosságát a közép-európai alkotók, olvasók tudják igazából érzékelni. Minden nép számára a maga irodalma a legnagyobb, hiszen legterjedelmesebb ismeretei, élményei ebből származnak, legfőbb kötődései ehhez fűzik. A szomszéd népek irodalma épp a fordítások révén válik kézzelfoghatóvá, befogadhatóvá. A kisebbségben élők számára anyanyelvi szinten és fordításban is elérhető a többségi nép irodalma. A befogadást segítheti a kulturális, tradicionális vonatkozások ismerete. Itt kevesebb a valószínűsége az olyan bakiknak, mint ami Danilo Kiš *Kert, hamu* című regényének francia fordításakor történt, hogy az *Omer és Merima* bosnyák balladát *Homer és Merimé*nek fordítsuk, mivel ismerjük a történetet. Tudjuk, hogy nem Homéroszról van szó.

Politikai színezettől mentes vonzódások mindig voltak minden irodalomban, amellet, hogy minden népnek megvan a maga világirodalma. A szerb irodalomnak mindig is szoros kötődése volt az orosz irodalomhoz, a magyar irodalomban ez az érdeklődés politikai indíttatásokból fokozódott a második világháború után, s méltatlanul szorgalmazott szerzők éppúgy előfordultak, mint ahogy nagy formátumú írók műveinek kiváló fordításai is

születtek nagyszerű íróink tollából, akiknek ráadásul ez volt az egyetlen érvényesülési lehetőségük.

„Kis” irodalmak egymás között

Sava Babić különös órákat tartott nekünk, fordító hallgatóknak. A magyar irodalom elkötelezettjeként arról folytatott velünk párbeszédet, hogyan kellene lefordítani egy-egy szót, mi lenne az adekvát kifejezés. Így valódi beszélgetőtársnak érezhettük magunkat, akiknek a véleménye számít, és az anyanyelvi kompetenciánk segítségével a poétikaiba is betekintést nyertünk.

Babić a kis irodalom – nagy irodalom kérdését épp azzal dönti el, hogy felfedez egy nagy magyar gondolkodót, világirodalmi nagyságot.

„Közel negyven éve fordítom a magyar irodalmat, és egyre több örömet lelem benne. Nem szerződök kiadókkal, én már régóta azt fordítom, amit értékesnek, időtállóknak gondolok, ami nem évül el, és nem értéktelenedik el, hogy mikor jelenik meg a fordítás, mintha már nem is az én gondom lenne... Így készült el több mint száz mű fordítása, s csupán mintegy a fele jelent meg.

Hogy lehetne hát számomra a magyar irodalom kicsi? Szinte meg sem hallom az ilyen jelzőket; a lehető legtöbbet elsajátítottam belőle magamnak és a nyelvemnek, abból, ami benne a legjobb és megismételhetetlen. Valaha, rég kissé irigykedtem Homérosz, Goethe, Puskin fordítóira... Minden nap beszélgetnek, barátkoznak, meghitt viszonyban vannak ekkora géniuszokkal, akik aztán a fordítóik nyelvén szólalnak meg. Amióta rátaláltam Hamvas Bélára, többé senkire sem irigykedem” (Babić, 1999, 32. l.).

Hamvas és a vajdasági szerzők mellett Babić széleskörű érdeklődése más szerzőkre is kiterjed. Mutatja ezt, hogy az újabb irodalmi vonulatok alkotóit sem téveszti szem elől, így lefordította Eörsi István *Emlékezés a régi szép időkre* (*Sećanje na stara dobra vremena*, 1990) vagy Bodor Ádám *Sinistra körzet* című regényét (*Sinistra*. Poglavlja jednog romana. Dereta, Beograd, 2000). Esterházy Péter műveit is szívesen ülteti át szerbre. Említhetjük pl. a *Hrabal könyvét*, amelyet a belgrádi Dereta Könyvkiadó adott ki 2001-ben, de Esterházy nagyregényével, a *Harmonia caelestisszel* is ő birkózott meg (*Harmonia caelestis*. Prometej, Novi Sad, 2006). Természetesen a regény folytatásáról, a *Javított kiadásról* sem feledkezett meg (*Ispravljeno izdanje*. Prometej, Novi Sad, 2006).

Sava Babić beszél arról, hogy már régen azt fordítja, amit értékesnek tart. Rejtve benne van e mondatban, hogy nem volt ez mindig így. Danilo Kiš viszont egyértelműen jelzi, hogy csak személyes indítékokból fordított. Egy helyütt ugyan említi, hogy didaktikai okokból ültette át Petri György verseit, hátha a jugoszláv költők közül is elindul valaki ezen az úton (Danilo Kiš, 1990, 264. l.). A hatás nem maradhatott el, a dolog természeténél

fogva épp Danilo Kiš és Petri György költészete között mutathatók ki párhuzamok (Bányai János, 2006), noha Danilo Kiš Ady hatását említi, a prózairók közül pedig Kosztolányit emeli példaképpé.

Ha megvizsgáljuk a fordítók személyiségét, identitását, láthatjuk, hogy a legjelesebbek között több olyan van, aki a magyar nyelvvel szoros kapcsolatot ápol gyermekkorától, kiváló a passzív nyelvtudása, a magyar környezet, irodalom áramában élt. Nagyon érdekes itt Danilo Kiš Ady Endréhez és költészetéhez fűződő kapcsolata. Kiš nem szűnik meg hangsúlyozni, hogy még ifjú korában Ady némította el benne a költőt, mert megérezte, hogy ő költőileg nem tudná Adyhoz hasonlóan megragadni ifjúkori lelkiállapotait, így a fordításokban éli ki a költői ambícióit, indíttatásait (Danilo Kiš, i. m., 252. l.), (akár Arany János drámaírói tehetségét Shakespeare műveinek tolmácsolásakor). Danilo Kišnek ez a megjegyzése nem hagy kétségeket afelől, hogy az ifjú poétajelölt mennyire mélyen átélte, nyelvileg is értette Adyt. Nem mellékes megemlíteni azt sem, hogy szerinte a fordítás kiváló stilisztikai gyakorlat, sőt akár franciául megfogalmazott mondat is segíthet a végső fogalmazásban. Ide kapcsolnám azt a kijelentését is, melyben arról beszél, hogy miért alkalmaz magyar szavakat a műveiben. „Itt van ez a szó: *kökényszemű*, csak magyarul van értelme, hiába törekednék arra, hogy szerbre fordítsam” (Danilo Kiš, i. m., 260. l.). Érezhető itt, hogy valahol mélyen őrzi a nyelvet, a vele való kapcsolatot.

Fontos lehet a találkozás, a közeg megélése is, mint ahogyan egy anekdotikus történetben a jobbára Belgrádban élő Sava Babić meséli, hogy hosszabb magyarországi önkéntes száműzetésében (Jugoszlávia bombázása idején) találkozott a *rezeda* szóval. „János élvezettel mutatja a »sztyeppét«, a magas füvet, meg a rezedabokrokat (»hisz Krúdyt fordítasz«, mondja), pedig én azt hittem, hogy a szó csak halványzöld színt jelent.” (Babić, 1999, 63. l.)

A közeli kapcsolatok lehetővé tették, hogy egyes írók művei hamarabb megjelenjenek fordításban, mint eredetiben. Nem csak a Symposion volt megjelentetési lehetőség az anyaországi szerzők számára, de pl. Danilo Kiš így közölte Petri György verseit akkor, amikor Petri Magyarországon hivatalosan nem jelenhetett meg (Danilo Kiš, 1990. 264. l.). Esterházy Péter pedig a maga csalafinta módján a saját írásai közé csempészte be Danilo Kis prózáját.

A határon túli magyar irodalom hozadékai

A határon túli magyar kulturális közeg természetesen az anyaországinál előnyösebb helyzetben volt a háború utáni három-négy évtizedben a szerb kultúrával való kapcsolatai révén. Egyfelől a nyelvismeret, másfelől a szerb irodalmi élettel való élő kapcsolat tette lehetővé a jeles művek fordítását, ezzel mintegy szolgálatot téve az egyetemes magyar kultúrának is. Hisz

amikor ismertté és elismertté vált pl. Danilo Kiš munkássága Magyarországon, máris kész fordításokra támaszkodhattak, pl. az anyaországban is megjelentek Danilo Kišnek a Forum által már korábban kiadott munkái Borbély János tolmácsolásában. A Danilo Kis-breviárium is az innen elszármazott Radics Viktória munkáját dicséri.

Kivételes csoda, s ez csak kortárs alkotók fordításánál történhet meg, hogy a fordító eszmét cserélhet a szerzővel, kikérheti a véleményét, megfogalmazhatja a kételyeit, magyarázatokat fűzhet a választott formákhoz. Mi több, akár címet is adhat a fordításnak. Így igazán az övé az átültetett alkotás. Egy ilyen megkapó történetről számol be a fordító Borbély János Danilo Kiš *Peščanik* című műve kapcsán: „A történet másik érdekessége, hogy a regény magyar címét maga Danilo adta meg némi gerendanezés után. Hárman voltunk együtt a Forum szerkesztőszobájában: Tomán László, a szerkesztő, a fordító meg a furfangos író, ki a homokórát – bizony – nem találta elég pregnánsnak. Közös erővel törtük a fejünk, jaj, hogy is mondják a homokot másképpen, ejnye hát, a homok egyszerűen homok, mi más volna? S akkor vágta ki Danilo a nagy adut, hogy *föveny*! Ja, tényleg, bólintott most már a másik két nyelvzseni is... Daninak..., a Petőfi-fordítónak könnyű, hiszen a Tisza partján csakugyan sárga föveny-szőnyeg volt terítve, mint emlékezetes!” (Borbély János, Híd, 2003. július-augusztus, 807-808. l.)

A magyar irodalomnak ma is vannak szerelmesei a délvidéki kulturális közegben. Nekik köszönhető, hogy számos magyar mű szerb fordításban ott szerepel a könyvtárak polcain. Viszont a szerb nyelvű irodalom fordítása ma nagymértékben áthelyeződött Magyarországra (a fordítókkal együtt). Pl. Radics Viktória, Borbély János, Balázs Attila az anyaországban dolgozik, noha pl. Borbély János az újvidéki Híd című folyóirat révén jelentette meg legújabb Dragan Velikić-fordításait, pl. *Az északi falat (Severni zid)* címmel.

Összegezés

A délvidéki irodalmi közegben egy a kultúra számára kedvezőtlen pillanatban újjáéledésre, újjászerveződésre van szükség. A fiatal alkotók mintha éreznék is, hogy új alapokon nyugvó kapcsolatokat kell kialakítaniuk, s természetesen egyéni igényeik alapján kell felnőniük a régi nagy fordítók mellé. Vannak jelek arra, hogy akadnak alkotók, akik ezt a nagy múltú munkát folytatni fogják. Ennek szép példája a nagybecskereki Ulaznica folyóirat következő számában a Szerbhorváth György és Virág Gábor szerkesztésében, Ramadanski Draginja fordításában megjelenő igényes válogatás a kortárs magyar prózairodalomból (*Najlepše pečurke posle kiše*). Csak remélni lehet, hogy az anyaországi és a délvidéki kiadóházak már korábban is gyakorlattá vált együttműködésével a lelkes fiatalok egyre több mű-

vüket meg is tudják jelentetni. A munkához a fordítóknak biztatást adhatnak az olyan fordítói díjak, elismerések, mint a Bazsalikom és a Füst Milán Fordítói Díj, a Miloš N. Đurić-díj, és lehetőséget az alapítványi támogatottságú fordítói műhelyek, aminek szép példája a balatonfüredi Magyar Fordítóház.

Irodalom

- Babić, Sava (1985): Kako smo prevodili Petefija. Matica Srpska, Novi Sad
- Babić, Sava: (1999): Hamvas hárs. Egy műfordító feljegyzéseiből. Vár ucca tizenhét könyvek 33., Művészetek háza, Veszprém
- Bányai János (2006): Danilo Kiš Petrit fordít és verset ír. = B. J.: A védett vesztes. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 129–134. l.
- Borbély János: Por és hamu. Híd, 2003. július-augusztus, 805–813. l.
- Csáky Sörös Piroska (1973): A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970. Forum, Újvidék
- Csáky Sörös Piroska (2000): A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1984–1999. Forum, Újvidék
- Čudić, Marko: Danilo Kiš versfordításairól. Üzenet, 2003. nyár, XXX. évf., 9–11. l.
- Čurčić, Marija–Vida Zeremski (1982): Bibliografija međusobnih prevoda književnih dela naroda Jugoslavije i narodnosti Vojvodine 1945–1980. Biblioteka Matice srpske, Novi Sad
- Faragó Kornélia (2003): Idegen kontextusban = Bernáth Árpád és Bombitz Attila (szerk.): Magyar irodalmi jelenlét idegen kontextusban. Grimm Könyvkiadó, Szeged
- Gerold László (2001): Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- Hózsa Éva: Fordítás rózsá-áron. Üzenet, 2003. nyár, XXX. évf., 55–62. l.
- Kiš, Danilo (1990): Gorki talog iskustva. Narodna knjiga, Beograd
- Lazović, Miško: Vreme je za čas srpskog. Vojvodina, 2005. január (elektronikus kiadás)
- Leskovic, Maja (szerk., 2003): Jedina priča. Antologija proze vojvođanskih mađarskih pisaca. Forum, Novi Sad
- Pančić, Teofil: Novo mađarsko pismo: Antologija Symposion. Vreme, 1999. dec. 11. (elektronikus kiadás)
- Papp György (2000): Milyen kritika a fordításkritika? Logos, Tóthfalu
- Papp György: „Ingyenlakomáink mesteréről”. Híd, 2003. július-augusztus, 816–819. l.
- Radics Viktória (2002): Danilo Kiš. Pályarajz és breviárium. Kijárat, Budapest

LITERATURE POLICY AND CONVEYANCE OF VALUES

Subjective thoughts on translation-literature in Vojvodina after the Second World War

In this study the author studies translated literature of the period after the Second World War. She wishes to find out what has been translated from Serbian into Hungarian over the past fifty years and for what reasons. This work is not a bibliography with entries, but merely a subjective perception of how political will is reflected in the choice of translated literary works, of the positive and negative effects this has, and how, alongside the changing

cultural environment, translation becomes the private affair of a few enthusiastic translators who will, in spite of everything, still find a publisher for their translations. As a final conclusion she notices that recently fewer translated works have been published, and this is particularly true of translations from Serbian into Hungarian.

KÁICH KATALIN

SZÍNHÁZI KAPCSOLATOK A REFORMKORBAN A MAI VAJDASÁG TERÜLETÉN

Theatrical relations within the territory of Vojvodina in the reform age

A dolgozat a reformkori színházi kapcsolatokkal foglalkozik, melyek a mai Vajdaság területén alakultak ki. Ezek a kapcsolatok a német, magyar és szerb játékszínnek a koordináta-rendszerében bontakoztak ki, melyben a német hatás fokozatosan vesztette elsőbbségét, a magyar és a szerb pedig egymást segítve bontakoztatta ki, mindegyik a maga módján, sajátos nemzeti jellegű színházi kultúráját a térségben.

Kulcsszavak: reformkor, színház, magyar, német, szerb, Vajdaság

„... hogy pedig a műveltségei törekedésnek legcsalhatatlanabb jele a játékszínnek pártolása és részvétel fogadtatása csak a világtalan kétli mert ki nem látja a művelt Német, Angol, Francia, Olasz és egyéb országoknak:/ mellyekben a faluk műveltsége s csinosága a Magyarországi városokéval is vetélkedik:/ ám hő részvétét, mellyel ott a Játékszínnek látogattnak s pártoltatnak, hogy továbbá a színészet a felvilágosodásnak, népi gyalulatnak leghatalmasb s közönségesen elismert eszköze, tanusítják azon szózatok is mellyek Magyarországon is az országgyűléseken a játékszin állandósítása mellett a legnagyobb áldozatok megajánlásával emelkedtek. Egy szóval a Játékszínnek világszerte kedveltetnek s pártfogoltatnak, csupán Zombor Város az, melly a műveltség s a csinos társalkodás ezen érzék finomító eszközének magát mintegy ellenszegezi, s azt olyannak elesmérni nem akarja, millyennek a műveltek által tartatik” (KÁICH 1975. 109.).

Az idézett sorokat egy 1841. április 14-én keltezett és a Városi Tanácshoz benyújtott levélben olvashatjuk, melyet Karácsony Leopold, Mrázovits Jakab, Michailovits Miklós, Doits Lázár és Kovatits Vladimir írt alá, s melynek létrejötte szoros összefüggésben állt azzal az elutasítást tartalmazó dokumentummal, mely a városatyák döntése értelmében fogalmazódott meg, s melynek lényege az volt, hogy a tanácstagok Gottfried Lange német vándortársulati igazgatótól minden különösebb ok nélkül megtagadták a játszási engedély kiadását, holott mind a társulat működési engedélye, mind pedig az úti okmányok rendben voltak.

1841-et írunk tehát, a reformkor, a nemzeti öntudatra ébredés eszméi, ha késve is, de Bács-Bodrog vármegye székhelyét is elérték, igaz, a helybeli Olvasókör megalakítására még várni kell, hiszen majd csak 1844-ben nyitja meg kapuit ez az intézmény, melyet magyar, szerb és német polgárok hoznak létre. Az volt az elképzelés, hogy a kör mindenekelőtt a művelődési élet beindításának, hatékonyabb kiépítésének szolgálatát vállalja fel, s mellözi a nemzetiségi viszonyok alakulásának a körülményeivel való foglalkozást, de már a következő évben különvált a szerb és a magyar olvasókör, mintegy jelezvén: újrafogalmazódtak a célkitűzések, s ezek megvalósítása nem igényli a közös munkálkodást. Az esettel kapcsolatban a magyar politikai életben megnyilvánuló, nemzetiségek iránti türelmetlenség is hallatott magáról. Kossuth Lajos a Pesti Hírlapban élesen kifogásolta a szerb elnevezést az 1845. május 12-[25]-jén megalakult Srpska Čitaonica viszonylatában. A válasz sem maradt el, hiszen a Serbske Novine 1845. május 28-ai számában Aleksandar Stojaković reagált Kossuth cikkére, mondván, hogy „Ez a név [mármint a szerb] számunkra éppoly kedves, mint nekik a magyar. Amikor ők azt állítják, hogy a nemzet neve a nép legnagyobb kincsei közé tartozik, nem gondolják talán azt, hogy ez csak a magyarok joga, nem pedig a szlávoké is.” (KÁICH 1975. 12.)

Az eset egyértelműen bizonyítja, hogy a soknemzetiségű vármegyében élő lakosság körében a nemzeti jelleg tekintetében megnyilvánuló különbözőség artikulációja immár folyamatban volt, a nemzeti hovatartozás mibenlétének megfogalmazása elsődrendű feladattá lépett elő, és a közös, pl. civilizációs polgári célkitűzések realizálásában ennek a másféleségnek ezentúl meghatározó szerepe lesz. Miközben az olvasókörök tevékenységében a nemzeti sajátosságok szempontjai érvénysültek, városunkban a színjátszás ez idő tájt, mint idézett levelünk is alátámasztja, az egyetemes emberi művelődés értékei érvényesítésének okán fogalmaztat meg tiltakozást, mert egy jobbára szláv lakosú szabad királyi városban és megyeszékhelyen, amelyben egyharmadot tett ki a magyarok száma, a városi vezetés elutasított egy német szintársulatot. Lényegében kettős irányultságú jelenségről van szó: egyfelől a színházi előadásokat az egyetemes emberi műveltséghez való tartozás letéteményeseként aposztrofálják a tiltakozást megfogalmazók, másfelől ugyanakkor a nemzeti nyelv és kultúra ápolásának, terjesztésének fontosságára is történik utalás.

A két esemény egy időben történő megnyilvánulása azt jelzi, hogy a megyeszékhelyen az egyetemes és a nemzeti iránti érzékenység párhuzamosan jelentkezik konkrét cselekvések formájában, a közös és az egymástól elkülönülő érdekek még nem teljesen a kizárólagosság ismérvei szerint manifesztálódnak a mindennapok hordalékaként, az éles elválasztódás pedig még nem árnyékolta be visszavonhatatlanul az egymás közti kapcsolatok alaku-

lását, függetlenül attól, hogy azok gazdasági, társadalmi vagy művelődési jellegűek voltak-e.

Az alulírók, mint láttuk, zömében szlávok, tehát szerbek és ún. bunyevácok, akik tisztában voltak azzal is, hogy a kor, melyben e „hallatlan” esemény lejátszódott, nem a német színészetet részesítette előnyben a birodalomnak ebben a részében, hiszen „fő tárgya a Magyar Nyelv virágoztatása” volt, annak terjesztése elsőrendű feladat lett ebben a városban is, de mint megállapították, ez nem lehetett oka az elutasításnak. Senki sem állíthatja azt, „hogy két nyelvet egy városban művelni nem lehet”, továbbá „a Német Nyelv haszna tagadhatatlan, s főleg a műveltekhez tartozást igénylő előbbkelőknél multhatatlanul szükséges annál is inkább, mivel ezen nevezett »műveltség« nem egy, hanem több nyelvnek tudását feltételezi.” (KÁICH 1975. 109-110.)

Az öt aláíró azt is elmondta, nem tartozik a színjátszást kedvelők táborába, mégis arra kéri a nemes tanácsnokokat, vizsgálják felül a döntést, hiszen elutasító magatartásukkal szégyent hoztak a városra, melyet már egyéként is elkerülnek a vándorszínészek, az „élvezetekbeni szűkölködés s a műveltségbeli hátramaradás” pedig rossz hírért keltheti a megyeszékhelynek (uo.).

Visszatérve a mai Vajdaság színjátszásának sajátosságos alakulástörténetére, a kezdetek a 18. század második felére vezethetők vissza, amikor a hivataltal betelepítési folyamatok eredményeként alakult ki a régió multietnikus, majd kétszáz évig érvényes demográfiai jellege.

Akárcsak a Habsburg Birodalom többi részében, az első színházi előadásokat itt is német vándortársulatok honosították meg, miközben az ortodox és a katolikus egyházi alapítású iskolákban az iskolai színjátszás megjelenése is tetten érhető. A ferences rendiek irányításával Szabadkán 1747 és 1774 között pl. tíz előadást rendeztek latin, horvát és magyar nyelven, Zomborban 1779 februárjában és áprilisában adták elő a *Comoedia de adolescente* című darabot, melyet Boda Gerard tanított be, míg Vukovich Andrásnak, a szintaktus professzorának diákjai a *Declamatio jovialist* mutatták be nagy sikerrel 1781. január 24-én. Az ortodox egyház oktatási intézményei is ismerték az iskolai színjátszás jótékony hatását. Karlócán Emanuil Kozačinski tanította be a *Traedokomediát*, melyet 1734. június 15-[26-]én mutattak be a diákok. A század végére Nagybecskerek és Versec is felsorakozott azok közé a városok közé, melyekben gyökeret vert az iskolai színjátszás. Ennek legismertebb szerb képviselője Emanuilo Janković volt, aki Goldoni I[II] *mercanti* című komédiáját fordította le és jelentette meg, de szerb színpadra alkalmazta többek között Johann Jacob Engel *Der Dankbare Sohn* című egyfelvonásosát is, melyet 1793-ban adtak elő a verseci diákok. A 18. és 19. század fordulójára végül is a német vándortársulatok tevékenysége, valamint az iskolai színjátszás fokozatosan beépült a mai Vajdaság művelődési életébe, s a

19. század elejére megteremtette azokat az előfeltételeket, melyek elősegítették mind a magyar, mind pedig a szerb színjátszás kibontakozását.

Párhuzamosan kialakuló színházi kultúráról van szó, melyben a német teátrumi hagyomány követendő példaként jelenik meg, hogy azután a nemzeti öntudatra ébredés korában a nemzeti jelleg felerősödésének eredményeképpen a német által közvetített egyetemesség helyére fokozatosan lépjenek be a magyarosított, illetve szerbesített változatok, majd pedig az önálló magyar, illetve szerb drámairodalmi alkotások.

A 19. század első felében a többnemzetiségű térségekben, mint amilyen a mai Vajdaság területe volt, megkülönböztetett helyet foglalt el a Singspiel, ugyanis ez a műfaj alkalmas volt arra, hogy átlépje a nyelvi korlátokat, s a potenciális színházi publikumnak azt a részét is meghódítsa, amelyik egyébként nem volna képes a színpad nyújtotta műélvezet befogadására. A későbbiek során az annyira közkedvelt népszínmű, illetve a szerbeknél a narodni komad sa pevanjem ennek a 19. század első felében térségünkben német közvetítéssel kialakult színházi ízlésvilágnak lett a továbbéltetője az egész évszázadban, de később, a 20. században is. A két világháború között az elszakított területeken magyar identitásmegőrző szerepet kapott a népszínmű, s főleg az amatőr színjátszásban lett meghatározó szerepe.

A kialakult színházi kapcsolatok sokféleségét állapíthatja meg a mai kutató. Ezúttal nem térnénk ki a korabeli drámairodalom német, illetve szerb és magyar érintkezési pontjainak taglalására, elemzésére, inkább a realizált színpadi produkciókban tetten érhető viszonyokról kívánunk szólni. Számos vonatkozó forrás hívja fel a figyelmet olyan mozzanatokra, amelyek az együttműködés, az egymásra utaltság ismérveit foglalják magukba annak érdekében, hogy a kivitelezett színpadi előadások a vegyes ajkú lakosság körében létre tudjanak jönni, mind a vendégszereplő társulat, mind pedig a publikum megalégedésére.

Függetlenül attól, hogy a negyvenes években a német színjátszás mellé szorosan felzárkózott mind a kialakuló magyar, mind pedig a szerb játékszín, a német vándortruppok továbbra is jelentős szerepet töltöttek be a mai Vajdaság teátrumi életében, azzal a különbséggel, hogy gyakran kellett kenyérharcot vívniuk, immár nemcsak más német sorstársaikkal, de a magyar vándortársulatokkal, meg időnként a Joakim Vujić tevékenységével fémjelzett szerb színházi törekvésekkel is.

Tekintettel arra, hogy az országjáró színészek egyedüli kielégítő megélhetési forrását a jól látogatott színházi előadások jelentették, a publikum kegyeinek megszerzéséért mindent megtettek az ekhósszekéren vándorlók. A vegyes ajkú lakosság pártfogását különböző cselfogással próbálták kiérdemelni. A leggyakoribb módja annak, hogy a nagyérdemű jóindulatát elnyerje egy társulat, az volt, hogy pl. egy magyar előadás során a primadonna, a

nézők üdvöskéje néhány dalt a közönség körében lévő szerb érdeklődők kedvéért szerbül adott elő. Déryné nevéhez fűződik az első ilyen jellegű kísérlet, aki 1812-ben Budán a magyar társulat által előadott Czerny Györgyben, melynek realizálásában a budai szerbeknek igen nagy szerepe volt, nos tehát a Ruzsicát alakító, országszerte elismert, ünnepelt és szeretett énekesnő néhány dalt szerbül adott elő. Igen nagy jelentőséggel bíró eseményről lehetett szó, hiszen, majd negyven évvel az esemény után, amikor Déryné visszaemlékezéseit írta, még mindig emlékezett a szerb szövegekre, s szó szerint idézte azokat emlékiratában:

Sto mi fajda od mladostzi
Kad prebivám u zsalosztzi
Sta ne mogu z drágim biti
Ni o danu ni o nótyi –

„Volt dicsőség, volt tapsvihar, én még kis életemben olyat nem kaptam, de akkoriban még tán senkisésem” – jegyezte meg Déryné (DÉRYNÉ 1879. I., 141.).

E jól bevált gyakorlattal gyakran lehet találkozni a 19. század elején a mai Vajdaság területén is. Hasonlóképpen járt el az Újvidéken 1842-ben vendégszereplő, Gottfried Lange vezette német társulat is. A Serbske Narodne Novine 1843 elején tudósította olvasóit arról, hogy a szerb újévkor adott német előadás megkezdése előtt a színészek két dalt szerbül énekeltek el. A helybeli Morfidis templomi karnagy dr. Petar Jovanović szövegére komponált zenét, melynek előadását igen nagy meglepéssel nyugtázták a szerb nézők. A színészek ezután a Mnogaja ljeta című kompozíciót adták elő, szűnni nem akaró tapsot érdemelve ki ezzel.

A szerb polgárság a reformkor idején gyakran állt a magyar színészek mellé. A szerb kultúra Athénjének is nevezett Újvidéken eddigi tudomásunk szerint 1836 májusában járt először magyar vándortársulat Körösy Ferenc igazgatása alatt. Az eseményről a Honművész olvasóit a Péter és Pál aláírású referens tájékoztatta. Ugyanebben az időben Friedrich Goldheim német truppja is a városba érkezett, amely szintén megkapta a játszási engedélyt, így a két társulat egy ideig felváltva játszott. Vasa Stajić Újvidék művelődéstörténetével foglalkozva idézte a következőket: „Azonban a német igazgató látván a köz figyelmet, egészen a Magyarok részére hajolni, többet játszani nem tartván tanácsosnak, felváltva ítelt játszási jogát 10 ezüst forinton a magyar társaságnak eladta, s Pétervárra vonult játékszini előadásainak folytatására.” (STAJIĆ 1951. 280-281.)

Péter és Pál tudósításából azt is megtudhatjuk, hogy a nézőtérén ülő szerb és német polgárok szintén türelmetlenül várták a függöny felgördülé-

sét. A Fácánhoz címzett vendéglő színtermében május 21-én jól sikerült Kőrösyék bemutatkozása, s a dalokat nagy tetszéssel fogadta „a színteremnek azon része is, mely az előadást nem érté... Színészeink mind kitapsoltattak.” (KÁICH 1983. 14.)

A Cserni Györgyöt is bemutatta a magyar társulat. A szerbek Joakim Vujić szerbesített változatát már ismerték, így nem csoda, hogy sokan beültek a magyar előadásra is, melyben Kőrösyné játszotta Ruzsica szerepét. Az eset kapcsán újra a Honművész színházi referensének beszámolóját idézzük, miszerint „a magyar és rácz énekkel” gazdagon teletűzdelt színpadí mű „csal-étek vala a művészetet kevésbé értő közönségünkre is. A színterem még soha illy tömve nem vala, ám bár a darab nem érdemlé.” (KÁICH 1983. 15-16.)

Szuper Károly egykori színházigazgató sokszor járt a mai Vajdaság területén társulatával. 1847-ben Zombort, Bács-Bodrog vármegye központját látogatta meg színészeivel, s erről az eseményről is részletesen számol be naplójában. Előadásainak sorozatát, miután a városi kapitány kiadta a játszási engedélyt, meg is kezdte május 2-án Szigeti József Jeggyűrű című darabjával. Ezzel kapcsolatban a következőket írta Naplójában: „alkalom [volt] meggyőződni újra, hogy az egész közönség, legkivált pedig a *vagyonosabb szerb családok* keresve keresik az alkalmat, hogy egyik-másik színész iránti előismerésüknek kifejezést adhassanak.” (KÁICH 1975. 4.)

A „nemzeti színésztársaság”, melyet Jánosi János vezetett, 1834 februárjának közepén érkezett Nagyikindára. A Torontáli aláírású tudósító számolt be a három hónapig tartó színházi eseménysorról. Egy írásából meg tudhatjuk, hogy „tekintetes Ippi Bydeskúty Lajos úr, a királyi helyettes biztos” – aki „különös szívességgel viseltetvén a társaság iránt” – minden alkalmat felhasznált arra, hogy a magyar színészek pártfogása töretlen maradjon a vendégjáték alatt. A trupp „magaviselete igen szilárd és szerény” volt. A Jelenkor tudósítója 1834. február 22-én arra hívta fel a figyelmet, hogy „a jó szívű szerbek s más oda való lakosok mind a mellett is, hogy közülök a nemzeti nyelvet csak kevés érti, é jámbor vándorinkat úgy fogadták, hogy három hónapig tartandó maradásuk biztosítva lenne.” (KÁICH 2004. 57.) Márpedig Nagyikinda lakosainak nagy részét ekkor is a szerbek alkották.

A reformkorban, a mai Vajdaság területén járt vándortársulatok nyomán haladva megállapíthatjuk, hogy a vegyes ajkú lakosság körében a színházi kultúra alapjait mindenekelőtt a német színtársulatok, 1816-ot, illetve 1825-öt követően pedig a magyar színjátszás hőskorát fémjelző színészek fektették le, s mindezt az egyházi befolyás alatt álló szerb iskolai színjátszás, valamint Joakim Vujić színházi tevékenykedése egészíti ki.

Ebben a kialakuló színházi kultúrában meghatározó szerepe volt az operának, de főleg a Singspielnek, hiszen a zenei műfaj megkönnyítette a nyelv-

vi korlátok áthidalását, a színpadi produkció és a publikum között kialakítható zavartalan kapcsolatteremtést segítve elő, ami ebben az időben nagy fontossággal bírt, hiszen a társulatok megélhetési körülményeit döntően befolyásolta az előadások látogatottságának alakulása, lévén hogy egy-egy társulat jövedelmét mindenekelőtt az eladott belépőjegyek biztosították. A közönség, mint a korabeli forrásokból kiderül, igen kedvelte az akár német, akár magyar vagy szerb nyelven előadott zenés produkciókat, így ez a műfaj kulcsfontosságú feladathoz jutott a mai Vajdaság területén a színházkedvelők ízlésvilágának kialakításában. Nem csoda, hogy a későbbi műsorrendekben mind a magyaroknál, mind pedig a szerbeknél a népszínmű – *narodni komad sa pevanjem* –, úgy is mint a nemzeti jelleg, de úgy is, mint a kapcsolatteremtés reprezentánsa, megkülönböztetett helyet foglalt el. A szerb fordítók előszeretettel dolgozták át, illetve szerbesítették meg a magyar népszínműveket már igen korán, azaz már 1848 előtt is.

A kibontakozás folyamán színházi kultúránk tehát kelet-közép-európai indíttatású volt, s ez az irányultság majd csak a 20. század közepétől kezdődően módosul a délkelet-európaiság irányába.

Irodalom

- Káich Katalin (1975): Egy fejezet a magyar–szerbhorvát irodalmi és kulturális kapcsolatok történetéből. Zombor 1875–1918. Ravangrad, Zombor
- Uő (1983): Az újvidéki magyar nyelvű színháztörténete és repertóriuma 1836–1918. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék
- Uő (2004): Jánosi János 1834. évi délvidéki körútja. Tanulmányok (Újvidék), 2004, 54–67. 1.
- Marjanović, Petar (2005): Mala istorija srpskog pozorišta. Pozorišni muzej Vojvodine, Novi Sad
- Vasa Stajić (1951) : Gradja za kulturnu istoriju Novog Sada. Matica Srpska, Novi Sad
- Déryné naplója (1879). Sajtó alá rendezte Bayer József. I-III. kötet, Budapest, Singer és Wolfner

THEATRICAL RELATIONS WITHIN THE TERRITORY OF VOJVODINA IN THE REFORM AGE

The paper deals with theatrical relations that developed among theatres on the territory of presentday Vojvodina in the reform age. These relations developed within the coordinate system of German, Hungarian and Serbian theatres, the dominance of the German influence gradually gave way to the Hungarian and Serbian theatres which asserted themselves backing each other, and developed their own individual theatrical culture with a specific national character.

ISPÁNOVICS CSAPÓ JULIANNA

**VAJDASÁGI MAGYAR VONATKOZÁSÚ
BIBLIOGRÁFIÁK A XXI. SZÁZAD ELEJÉN**Hungarian bibliographies in Vojvodina at the beginning
of the 21st century

A tanulmány áttekinti a vajdasági magyar bibliográfia XXI. század eleji állapotát, kitér a bibliográfiakészítés színtereire, megkísérli összefoglalni a vajdasági magyar vonatkozású bibliográfiák típusait, a kiadás helyét, a kiadót, a kiadás évét, a szerzőt, a megjelenési formát, valamint a kiadvány típusát tartva szem előtt. A tanulmány gerincét az egyes kurrens és retrospektív nemzeti jellegű, szak-, intézményi, helyismereti/helytörténeti, személyi, illetve perszónálbibliográfiák, folyóiratrepertóriumok, sajtóbibliográfiák rövid leírása, elemzése alkotja. A szöveg zárógondolata: hol is tartunk a nyomtatott anyag digitalizálása, illetve az új, kizárólag elektronikus adatbázisok létrehozása terén?

Kulcsszavak: bibliográfia, magyar vonatkozású, Vajdaság, nemzeti, szak-, intézményi, helyismereti/helytörténeti, személyi/perszónál-, repertórium, sajtóbibliográfia, digitalizálás

A zürichi szőrmekereskedő fia, a nürnbergi ötvöscsalád sarja, Conrad Gesner (1516–1565) tanári munkája és orvosi praxisa mellett „világbibliográfiájával” a modern bibliográfia előfutáraként Frédéric Barbier¹ meglátása szerint újradefiniálja a tudás, a tudományos információ fogalmát. Manapság talán furcsán hat, de a svájci tudós *Bibliotheca universalis*ának (1545) elsődleges célkitűzése (háromezer szerző tizenkétezer munkájának a felsorolásával) már akkor: könnyebben és gyorsabban tájékozódni az egyre növekvő könyvtermés egyik szegletében, a tudományos források között. Amennyiben egyetértünk Barbierral, konstatálhatjuk, a születőben lévő új műfaj, a bibliográfia a tudományos információ definiálása mellett a kutatómunka menetét, irányultságát is megváltoztatja, hiszen hozzájárul az olvasási szokások, a forrástanulmányozás megváltozásához, amennyiben „az extenzív olvasás és a célratoró, gyors »betekintés« kizsoritja az intenzív olvasást és a kommentárt (...) Gesner munkája jól illusztrálja, hogyan vezet az adatok gyűjtése, szabványosítása és rendszerezése a tudás definíciójának módosu-

¹ Frédéric Barbier: A könyv története. Osiris Kiadó, Budapest, 2005

lásához és alapvető kategóriáinak megváltozásához.”² Állandó szerkezetű és rendszerbe szerkesztett szócikkek, komplex és megbízható mutatórendszerek, mindez a svájci bibliográfus nem előzmények nélküli, de újragondolt „leleménye”. Ugyanakkor a születő műfaj olyan újfajta tudományos tárgylagosságot teremt meg, melynek köszönhetően a mindenkori szerző munkája könnyen ellenőrizhető, hiszen az olvasó bármikor visszakeresheti az egyes állítások, elméletek, modellek forrását, ihletőjét.

Gesner színre lépése óta elmúlt néhány évszázad, s a nyomdaipar rohamos fejlődésének köszönhetően a megbízható források gyors és könnyű felkutatása manapság egyre sürgetőbb igény. A tudományos kutatás rendkívüli tempóban fejlődött az elmúlt időszakban, írja Vajda Ferenc a Magyar Tudományban³, majd hozzáteszi, a tudományos kutatás témakörére vonatkozó információmennyiség az utóbbi tizenkét év alatt megduplázódott. Hogyan tájékozódni az egyre gyorsabban és egyre nagyobb mennyiségben áramló információk zuhatagában? Elegendők-e a teljes szövegű adatbázisok és az internet? Amíg nem olvasható (hallható és nézhető) minden dokumentum CD-ROM formájában is, amíg túl sok a „szemét”, a fölösleges, haszontalan információ a világhálón, addig marad Gesner „találmánya”, a modern értelemben vett bibliográfia. Különösen igaz ez azokban a társadalmakban, régiókban, amelyekben még mindig a nyomtatott dokumentumé a vezető szerep, amelyekben még éppen hogy elkezdődött vagy folyamatban van a számítógép „beilleszkedése”, a világot átfogó hálóra való rákapcsolódás.

A vajdasági magyar tudomány eredményeinek számbavétele, áttekintése, feldolgozása és értékelése tehát valahol a bibliográfiai adatnál kezdődik. Vannak-e bibliográfiáink? Mi az, ami van? És mi az, ami hiányzik?

Bibliográfiai kutatás (kurrens és retrospektív) Vajdaságban több helyen is folyt/folyik (az újvidéki Magyar Tanszéken, az újvidéki Szerb Matica Könyvtárában, a zentai Thurzó Lajos Közművelődési Központban / Vajdasági Magyar Művelődési Intézetben, a szabadkai Városi Könyvtárban, az újvidéki Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság felkérésére). Ezeknek a kutatásoknak köszönhetően különböző típusú magyar vonatkozású bibliográfiák állnak a kutató rendelkezésére.

A térség magyar vonatkozású bibliográfiáit osztályozhatjuk a kiadás helye, a kiadó, a kiadás éve, a szerző, a megjelenési forma, valamint a kiadvány típusa szerint. A kiadót tartva szem előtt általában állami tudományos/kutató, oktatási intézmény (Hungarológiai Intézet, Magyar Tanszék, a becsei Városi Múzeum és Képtár), könyvkiadó (Forum Könyvkiadó, szabadkai Szabadegyetem), könyvtár (a Szerb Matica Könyvtára, a szabadkai

² I. m., 137. l.

³ Tudományos kutatás és együttműködés informatikai bázison. Magyar Tudomány, 1999. 4., 459–463. l.

Városi Könyvtár), esetenként civil szervezet (Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság), egyházi kiadó (Agapé) dönt úgy, hogy vállalja a kevésbe eladható, de értékes és hasznos publikációk megjelentetését. A kiadás helyét tekintve a legtöbb bibliográfia Újvidéken készül, utána következik Szabadka, újabban hallat magáról Zenta, egy esetben pedig Becsén is publikálnak könyvjegyzéket. Bibliográfiáink megjelenési idejét tartva szem előtt elmondhatjuk, hogy folyamatos a produkció. Helyszín és kiadó, amint láttuk, akad, de mi van a szerzővel? A kép egy kissé tarkább, mint gondolnánk, hiszen a hivatásos bibliográfusok mellett egyetemi hallgató/abszolvens, informatikus, irodalomtudós, művelődéstörténész, történész is vállalkozik bibliográfiakészítésre. Kutatási segédleteink eleinte önálló kötet, füzet formájában kerültek a használó kezébe, később szakfolyóiratban láttak napvilágot (Új Symposion, Üzenet, Hungarológiai Közlemények, Létünk, Híd, Új Kép, Bácsország, Aracs). Rejtett bibliográfiák (gyűjteményes munkákban, antológiákban, lexikonban, monográfiákban) természetesen folyamatosan készültek és készülnek Vajdaságban is. Bibliográfiáink sokfélék. Vajdaság nemzeti bibliográfiája magyar anyagban gazdag, tovább tipologizálva szak(irodalmi), néprajzi, könyvtörténeti, személyi, kiadói, intézményi, helytörténeti/helyismereti, sajtóbibliográfia, sajtórepertórium (cikkbibliográfia) dokumentálja a régió hungarológiai kutatásait.

A vajdasági hungarika-kutatás segédeszközeit Csáky S. Piroska is áttekintette egyik tanulmányában⁴. Az általa bemutatott és leírt bibliográfiák nemzeti bibliográfiák, illetve annak is tekinthetők, hiszen nem egyetlen szakterület eredményeit követik, hanem a vajdasági magyarság egészét (művelődési, kulturális, tudományos eredményeit) érintik, több szempontból (vagyis gyűjtenek mindent, amit a térség jeles személyiségei írtak vagy róluk jelent meg, ami velük történt országhatártól, esetenként nyelvtől függetlenül).

Bibliografija Vojvodine címmel az 1981-es tárgyévvel, az ISBD nemzetközi szabványát követve indul Vajdaság kurrens nemzeti bibliográfiája az újvidéki Szerb Matica Könyvtárának gondozásában. Az egyelőre csak a monografikus kiadványokat felölelő bibliográfia a tartományban élő nemzetek és nemzetiségek/nemzeti kisebbségek nyelve szerint (szerb, horvát, magyar, szlovák, román, ruszin, albán, újabban roma), ezen belül betűrendben tagolja a begyűjtött tételeket. Mi rejlik a monografikus kiadványok megjelölés mögött? A bibliográfiában fellelhetjük az adott térségben publikált magyar és két-, illetve többnyelvű könyvek (tankönyvek, antológiák, gyűjteményes munkák), füzetes kiadványok, brosúrák, katalógusok adatait is. A gyűjteményes kiadványok, antológiák, verses- és novelláskötetek, tanulmány-, esszé-,

⁴ Csáky S. Piroska: Hungarika-kutatás Vajdaságban = Cs. S. P.: Könyv, könyvtár, olvasó. JMMT–Magyar Tanszék, Újvidék, 1997, 177–189. l.

kritika-, konferenciakötetek esetében a bibliográfia részletes tartalmi feltárással szolgál. Az annotált bibliográfiák körébe sorolható tehát, az információ értékelésére azonban nem vállalkozik, ehelyett pontos tartalommutatók révén maximálisan tájékoztat a többszerzős kiadványok tartalmáról, s ez sem kevés. A vaskos kötetek végén található mutatók sokrétű, több szempontú keresést tesznek lehetővé. Ezen a téren Vajdaság bibliográfiája egyaránt túlszárnyalja a magyar és a szerb nemzeti bibliográfiát is, hiszen a szerzői név- és tárgymutató mellett szakrendi (ETO), földrajzi (a kiadás helye szerinti), nyomda, sorozat, nyelvek szerinti index áll a használó rendelkezésére. Kurrens bibliográfia lévén illene az adott tárgyévek teljes anyagát közölnie, a kötelespéldány-rendszer azonban ebben az esetben sem működik kifogástalanul, másrészt, úgy tűnik, a gyorsan és egyre nagyobb mennyiségben áramló új információkat a könyvtár bibliográfiai, illetve beszerző részlege sem győzi mindig követni. A bibliográfia készítői ezt a fogyatékosságot az egyes kötetek végén közölt folyamatos frissítésekkel igyekeznek pótolni, ami bevett gyakorlatnak számít, gondoljunk akár a szerb, akár a magyar nemzeti bibliográfiára.

Marija Čurčić és Vida Zeremski készítette el a könyvtár számunkra is nagyon fontos kutatási segédletét, az akkor még autonóm tartomány délszláv–magyar, magyar–délszláv (magyar–román, szlovák, ruszin vonatkozásban is) műfordítástörténeti bibliográfiáját *Bibliografija međusobnih prevoda književnih dela naroda Jugoslavije i narodnosti Vojvodine 1945–1980*⁵ címmel. Ez a monografikus kiadványokat (önálló köteteket, antológiákat, kétnyelvű könyveket) számba vevő segédlet egyedülálló próbálkozás, s a kapcsolattörténeti, hatástörténeti kutatások fontos eszköze lévén mindenképpen folytatásra vár, hiszen az utóbbi 26 év anyaga válna így könnyebben kutathatóvá.

Csáky S. Piroška retrospektív bibliográfiái⁶ az egyházi kiadványok kivételével a vajdasági magyarság könyvtermését sorakoztatják fel 1918-tól a hetvenes évekig. Az első bibliográfia 2340 tételt közöl tárgyi/tematikus rendben (ez áll időben közelebb hozzánk), a másokban 433 könyv adatait olvashatjuk szerzői betűrendben. A *jugoszláviai magyar könyv* című kötet a II. világháború utáni könyvtermést regisztrálja 1970-ig. A szerző a bibliográfiát megelőző 30 oldalnyi bevezető tanulmányban röviden vázolja azt, amit a

⁵ Bibliografija međusobnih prevoda književnih dela naroda Jugoslavije i narodnosti Vojvodine 1945–1980 / A jugoszláv népek és vajdasági nemzetiségek kölcsönös műfordításainak bibliográfiája. Matica srpska, Újvidék, 1982.

⁶ Csáky S. Piroška: A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1973

Csáky S. Piroška: Vajdasági magyar könyvek 1918–1944. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1988

bibliográfia dokumentál, vagyis az ebben az időszakban működő újvidéki Testvériség–Egység Könyvkiadó Vállalat (1951), a Magyar Szó (1947-től), a szabadkai Minerva Lap- és Könyvkiadó Vállalat (1954-től könyveket is ad ki), az újvidéki Progres kiadóvállalat (1955–1959), a Forum Könyvkiadó (1957), a Tartományi Tankönyvkiadó (1965), a Híd folyóirat, a Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség, a belgrádi magyar nyelvű könyveket (főleg politikai kiadványokat, brosúrákat) is kiadó intézmények (a JSZNK Újságíró Egyesületei Szövetségének Sajtó- és Kiadóvállalata, a Tájékoztató Iroda, a külügyminisztérium), a Budućnost könyvkereskedés, a zágrábi Mladost, Epoha, a belgrádi Nolit könyvkiadói tevékenységét. A *Vajdasági magyar könyvek* című bibliográfia és tanulmány a két világháború közötti (1918–1941) könyvkiadás helyzetképe, a kor magánkiadóinak, a régió könyvkiadása első intézményesítési kísérleteinek (Kalangya Könyvtár, Jugoszláviai Magyar Könyvtár, Délszláv Nemzeti Könyvtár, A Munka Olcsó Népkönyvtára) a felidézője. A két kötet fontos kiegészítője a Létünk⁷ c. társadalomtudományi folyóiratban megjelent, a vajdasági magyar egyházi kiadványok adatait leíró bibliográfia. Készítői Csáky S. Piroska és Csapó Julianna. Hogy miért maradtak ki, hogy miért nem kerülhettek bele ezek a dokumentumok a jugoszláviai, illetve vajdasági magyar könyv „lettáraiba”, azt, úgy hiszem, nem kell magyarázni, hiszen a mindenkoron aktuális politikai helyzet kényszerítő erejével, a cenzúra fogalmával mindenki tisztában van. Az említett könyvek legfrissebb, igen fontos kötetpárja⁸ Kókai Sándornak (1953–2002) az 1980-as évek végén megkezdett gyűjtésére vezethető vissza. Kókai a délvidéki egyházi jellegű műveket, hungarikákat gyűjtötte egybe, tekintet nélkül a felekezeti hovatartozásra. A bibliográfia első része (1815–1918) kizárólag az ő gyűjtése, az 1918–1944-es periódus vonatkozásában a szakmai irányító, Csáky S. Piroska is közli az általa gyűjtött anyagot, az 1945 utáni részt pedig Csáky S. Piroska készítette. Ő volt az, aki Kókai Sándor halála után, meghagyva az alapszerkezetet (időrend, azon belül betűrend), kiegészítette, egységesítette a bibliográfia anyagát.

Hiánypótló vállalkozásba kezdett az 1990-ben újvidéki székhellyel alakult *Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság*, amikor kiskönyvtárában

⁷ Magyar nyelvű egyházi kiadványok Jugoszláviában 1945–1994 / Csáky S. Piroska – Csapó Julianna. Létünk, 1995. 1-2., 85–125. l.

⁸ Csáky S. Piroska–Kókai Sándor: „Az írás szavai szerint” (bibliográfia). Forum Könyvkiadó–Agapé, Újvidék, 2006

megjelent az első *viSSzapillantó exteriorika bibliográfia Hírünk a világban*⁹ címmel. A jugoszláviai magyar szerzők külföldön megjelent műveinek összegyűjtéséről és leírásáról van szó. A hiánypótló segédlet anyagi támogatója eleinte a Soros Alapítvány New York-i igazgatósága, később az Illyés Közalapítvány, a Művelődési és Köznevelési Minisztérium, végül a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, az Arany János Közalapítvány és a Tartományi Oktatási és Művelődési Titkárság (Újvidék). A vállalkozás két kötet után az akadozó alapítványi támogatás miatt elakadni látszott, de a társaság kiskönyvtára szerkesztőjének, Bosnyák Istvánnak köszönhetően sikerült kiadni a teljes bibliográfiát. Az egyes szponzorok, alapítványok ugyanis nem mutattak túl nagy hajlandóságot a teljes sorozat támogatására, ezért

⁹ HÍRÜNK A VILÁGBAN

Hírünk a világban : jugoszláviai magyar exteriorika [I.], 1945–1990 : az ország határain kívül megjelent primer közlések s a jugoszláviai magyar szellemi élet külföldi recepciója : 1989–1990. évi kötet / az anyaggyűjtést végezte Gál Júlia (számítógépes válogatás), Hargitai Gáborné, Orvos Mária, Szerb Judit ; szerkesztette Orvos Mária. Újvidék, 1993

HÍRÜNK A VILÁGBAN

Hírünk a világban : jugoszláviai magyar exteriorika [II.], 1945–1990 : az ország határain kívül megjelent primer közlések s a jugoszláviai magyar szellemi élet külföldi recepciója : 1987–1988. évi kötet / az anyaggyűjtést végezte Hargitai Gáborné, Orvos Mária, Szávuly Mária, Szerb Judit ; szerkesztette Orvos Mária. Újvidék, 1996

HÍRÜNK A VILÁGBAN

Hírünk a világban : jugoszláviai magyar exteriorika [III.], 1945–1990 : az ország határain kívül megjelent primer közlések s a jugoszláviai magyar szellemi élet külföldi recepciója : 1984–1986. évi kötet / az anyaggyűjtést végezte Hargitai Gáborné, Orvos Mária, Szávuly Mária, Szerb Judit ; szerkesztette Orvos Mária. Újvidék, 1997

HÍRÜNK A VILÁGBAN

Hírünk a világban : jugoszláviai magyar exteriorika [IV.], 1945–1990 : az ország határain kívül megjelent primer közlések s a jugoszláviai magyar szellemi élet külföldi recepciója : 1981–1983. évi kötet / az anyaggyűjtést végezte F. Gaál Kinga, Hargitai Gáborné, Orvos Mária, Szávuly Mária, Szerb Judit ; szerkesztette Orvos Mária. Újvidék, 1999

HÍRÜNK A VILÁGBAN

Hírünk a világban : jugoszláviai magyar exteriorika [V.], 1945–1990 : az ország határain kívül megjelent primer közlések s a jugoszláviai magyar szellemi élet külföldi recepciója : 1976–1980. évi kötet / az anyaggyűjtést végezte F. Gaál Kinga, Hargitai Gáborné, Orvos Mária, Szávuly Mária ; szerkesztette Orvos Mária. Újvidék, 2002

HÍRÜNK A VILÁGBAN

Hírünk a világban : jugoszláviai magyar exteriorika [VI.], 1945–1990 : az ország határain kívül megjelent primer közlések s a jugoszláviai magyar szellemi élet külföldi recepciója : 1971–1975. évi kötet / az anyaggyűjtést végezte F. Gaál Kinga, Hargitai Gáborné, Hoffer Rezsőné, Orvos Mária, Szávuly Mária ; szerkesztette Orvos Mária. Újvidék, 2005

HÍRÜNK A VILÁGBAN

Hírünk a világban : jugoszláviai magyar exteriorika [VII.], 1945–1990 : az ország határain kívül megjelent primer közlések s a jugoszláviai magyar szellemi élet külföldi recepciója : 1961–1970. évi kötet / az anyaggyűjtést végezte Hargitai Gáborné, Hoffer Rezsőné, Orvos Mária, Szávuly Mária ; szerkesztette Orvos Mária. Újvidék, 2006

valóban nagy kitartás és akaraterő kellett az újabb és újabb pénzforrások felkutatásához. Az exteriorika készítői az OSZK bibliográfusai, a könyvtár Hungarika Dokumentációs Osztályának munkatársi köre, élükön Orvos Máriával, a hét kötet szerkesztőjével. A bibliográfia célja „...a jugoszláviai magyarság társadalmi, tudományos, irodalmi, művészeti megnyilvánulásainak és azok külföldi fogadtatásának feltárása az 1945–1990 közötti években.”¹⁰ A gyűjtés köre a jugoszláviai magyar alkotók önálló, időszaki kiadványokban (hírlapok, folyóiratok, évkönyvek stb.) megjelent alkotásait és egyéb, különböző témájú és műfajú publikációit (cikkek, tanulmányok, interjúk, recenziók, grafikák, fotók stb.), valamint tanulmánykötetekben, antológiákban közreadott írásait öleli föl. A gyűjtés köre nyelvektől független, más szerzőknek a jugoszláviai magyarságot érintő vagy a vonatkozó személyiségek munkásságával foglalkozó közlemények is bekerültek a bibliográfiába, amely egyúttal a témát érintő híryanagot is közli. A tételek szerkezete a bibliográfiai leírás megfelelő szabványain alapul, ha szükséges, annotáltak. A bibliográfia szakrendje az ETO egyszerűsített változata, azaz a MNB. Külföldön megjelenő hungarikumok szerkezetét követi. A vajdasági magyar bibliográfia fontos darabjai ezek a lila színű könyvecskék. A már említett nemzeti vagy nemzeti jellegű bibliográfiáinkhoz kapcsolódva a „vajdasági hungarikum” fogalomkörét alakítják ki.

A vajdasági magyar szakbibliográfiakészítés impozáns képviselői *A jugoszláviai magyar irodalom éves bibliográfiai füzetei*. A Bibliográfiai Füzetek sorozatát az egykori Hungarológiai Intézet indította útjára. Három évtized irodalmi és bibliográfiai termését rejtik magukba ezek a kiadványok.

„Ezideig a jugoszláviai magyar folyóiratok és lapok magyar irodalomtörténeti repertóriumra önálló közlemény formájában nem jelent meg. Az alábbi munka az első próbálkozás.” – írja Pastyik László¹¹, a füzetek elindítója. A szerző¹² előszavából az is kiderül, hogy a vállalkozásnak előzményei is vannak. 1950 óta a Bibliografija Jugoslavije (Jugoszláv bibliográfia) C sorozata közli a magyar és a jugoszláviai magyar irodalomra vonatkozó cikkeket, tanulmányokat. Mivel a jugoszláv nemzeti bibliográfia adatközlései és -feldolgozásai gyakran hiányosak és pontatlanok, az újvidéki Hungarológiai Intézet vállalkozott a megfelelő szaksegédlet elkészítésére. Az első füzet (1968-as tárgyév) vékonyka (31 oldal, a tételek számozatlanok), mindössze az újvidéki Dolgozókat, az újvidéki Bölcsészeti Kar Évkönyvét, a sza-

¹⁰ Orvos Mária: Előszó = Hírünk a világban VII. JMMT, Újvidék, 2006, IX. 1.

¹¹ Pastyik László: A jugoszláviai magyar folyóiratok és lapok 1968. évi magyar irodalomtörténeti repertóriumra. Hungarológiai Intézet, Újvidék, 1970

¹² Topolyai születésű irodalomtörténész, bibliográfus, publicista. 1969–1987-ig a Hungarológiai Intézet, később a Magyar Tanszék kutatóasszisztense, 1987-től az Újvidéki Rádió lektora, munkatársa.

badkai 7 Napot, az újvidéki Hidat, Képes Ifjúságot, Magyar Szót, a szabadkai Školski život magyar cikkeit, az újvidéki Savremeno obrazovanje magyar vonatkozású anyagát és az újvidéki Új Symposiont dolgozza föl (9 forrás). A repertórium szerkezete, anyagrendezése tematikus, a magyar irodalmi bibliográfiák kialakult gyakorlatát követi. Ennek értelmében a kiadvány általános részében a könyvkiadással, könyvterjesztéssel, könyvtárüggyel, sajtóval, nyelv- és irodalomtudománnyal, folklórral, színművészetrel, filmmel, televízióval kapcsolatos cikkek, közlések adatai találhatók meg. Antológiák, gyűjteményes munkák cím alá a második rész bibliográfiai egységei vannak besorolva, végül az egyes szerzőkkel kapcsolatos írások, tanulmányok, kritikák, könyvismertetések, interjúk, beszélgetések azonosító adatai alkotják a segédlet harmadik részét. A tételek esetenként, ha szükséges, rövid annotációval vannak ellátva. A témán belül időrendben sorakoznak a dokumentumleírások. A tételek számozatlanok, hiszen nem készült névmutató. A feldolgozott közlemények jellege, műfaja, terjedelme másodlagos, jelzi Pastyik – könyv, tanulmány, cikk, recenzió, hír egyaránt információs értékkel bír. Az 1969-es tárgyévben a repertórium anyaga az akkoriban induló Tanulmányok (az újvidéki Magyar Tanszék évkönyve) és a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeinek anyagával bővül. A repertórium rövid ideig a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeinek a mellékleteként jelenik meg, 1974-től pedig önálló bibliográfia. Az 1971-es esztendő a címváltozás éve. A kiadvány A jugoszláviai magyar irodalom 1970. évi bibliográfiájaként kerül ki a nyomdából. A cím tartalmi okokból változik, az anyag a jugoszláviai magyar irodalom könyvészeti adataival bővül. A sorozat formai változása legalább ennyire lényeges. A 745 tétel ezúttal számozott, mert ettől az évtől végre névmutató is készül a bibliográfiához, így a nyomtatvány használhatóbb kutatási segédeszközzé válik. Az 1971. tárgyév terjedelmi növekedést mutat: 53 oldalas füzet (846 tétel), tizennyolc lap, folyóirat és évkönyv adatai, ebben az évben indul két fontos szabadkai folyóirat, az Üzenet és a Létünk, a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület pedig útjára bocsátja a Magyar Szó társlapját, a Nyelvművelőt. A tételek között felfedezhetjük a 20. évfolyamába lépő zágábrábi-eszéki Magyar Képes Újság és a 12. évfolyamát kezdő muraszombati Népújság cikkeinek adatait is. Túllépve vajdasági jellegén ettől lesz igazán jugoszláviai magyar a bibliográfia. Az 1973-as tárgyév újabb gazdagodást mutat. A bibliográfia 977 egysége között rábukkanhatunk a hosszas vajudás után megszülető Oktatás és Nevelés című szabadkai szellemi műhely, pedagógiai folyóirat anyagára. 1977-ben, az 1975-ös tárgyév elkészülésének évében változik a sorozat címe. Ettől kezdve Bibliográfiai Füzetek felírat jelenik meg a fedőlapon. A címváltozást az Intézet átszervezése teszi szükségessé. Az kutatóintézet egyesül a tanszékkel, az új intézmény neve Magyar

Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete lesz. A fenti tárgyév 22 lap, folyóirat évkönyv anyagáról informálja az érdeklődőket. Új lappal gazdagodik Vajdaság szellemi élete, sajátos színfoltja lesz a Misao – Gondolat című ötnyelvű lap, amely ettől kezdve gazdagítja a bibliográfus gyűjtését. Az 1978. év anyaga újabb gazdagodást jelez: 1183 tétel 55 oldalon. Az 1979-es év anyagát a Horvátországi Magyarok Szövetsége Évkönyv címmel induló kiadványának írásai bővítik. Ez a tárgyév 1408 tételt tartalmaz. A következő évek rohamos mennyiségi gyarapodást jeleznek (1984-es tárgyév: 1604, 1985-ös év: 1986 egység), irodalmi, szellemi éltünk egyre lendületesebben gazdagodó korszaka ez. Az 1985-ös tárgyév a formátumváltás éve is. Nyilván a füzetek kezelhetőségét kívánta fokozni a szerző és a kiadó, midőn a kisebb, füzetyszerűbb méret mellett döntött, habár a 107 oldalas nyomtatványt már inkább könyvnek kellene neveznünk. Az 1986. tárgyévtől Pohárkovics Elvira¹³ készíti a bibliográfiát. Egyéb változások is történnek: többé nem a Tartományi Tudományi Önigazgatási Érdekközösség az anyagi támogató, hanem a Magyar Köztársaság Művelődési és Közoktatási Minisztériuma és Vajdaság Tartományi Tudományügyi Alapja. Az impresszum kiadváltozást jegyezték: a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete mellett társkiadóként az újvidéki Forum Könyvkiadó tűnik föl. A sorozat szerkezete változatlan marad. A cikkek feldolgozása azonban másképpen történik. A fenti tárgyévtől kezdődően a cikkek és a könyvek bibliográfiai leírása az ISBD szabvány szerint készül. A gyűjtőkör kiegészül: „A jugoszláviai magyar szerzők munkásságának teljesebb bemutatása érdekében szükségesnek látszott szerzőink idegen nyelven (Jugoszláviában vagy külföldön) megjelent kötetekinek a begyűjtése is, ha erre alkalom adódott.”¹⁴ Újdonság az is, hogy a gyűjteményes tanulmány-, illetve esszéket analitikus annotációt, azaz tartalomleírást kaptak. A szerzőn kívülálló okok miatt az 1986. évi bibliográfia elkészítésére csak az 1987. évi füzet befejezése után kerülhetett sor. „Így, bár néhány dolgot szívesen változtattunk volna, a már elkészült következő évi füzethez kellett szorosan igazodnunk. Egy dologban mégis vállaltuk a következetlenséget: ebben az évben ugyanis felvettük a jugoszláviai magyar szerzőknek a világirodalomra és a jugoszláv népek és nemzetiségek irodalmára vonatkozó írásait, kiegészítve a hazánkban megjelent magyar nyelvű fordításkötetekkel a világirodalom ill. a hazai iro-

¹³ Zentai születésű bibliográfus, könyvtáros, szerzetes nővér, 1971-től iskolai könyvtáros, majd a Matica srpska könyvtárosa, illetve a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék könyvtárában dolgozik, 1992-ben bencés kolostorba vonul, 1993-ban beöltözik, Angelika nővéreként Nonnbergben él.

¹⁴ Pohárkovics Elvira: A jugoszláviai magyar irodalom 1986. évi bibliográfiája. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete– Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1992, 5. l.

dalom tárgyköréből. Mivel az ilyen jellegű anyag eltér a bibliográfia eddigi koncepciójától és zavarná az anyag elrendezését, függeléként illesztettük a bibliográfiához.”¹⁵

Az 1988. tárgyévtől jómagam vettem át a sorozat anyagának begyűjtését, szerkesztését. Elsődleges szempontom a sorozat jellegének, egységének a megőrzése. Ezért az újabb füzetek külseje a régi formátumhoz igazodott. A tételek leírásakor Pohárkovics példáját követtem, megmaradtam a nemzetközi szabvány mellett. A tételek annotálása terén inkább Pastyik gyakorlatához igazodtam, annotáció ott jelenik meg, ahol szükséges, a gyűjteményes köteteknél és antológiáknál van ugyan analitikus annotáció, de nem olyan részletes, mint Pohárkovicsnál. Ezt azért sem tartottam indokoltnak, mert a Matica srpska könyvtárának monografikus kiadványokat közlő kurrens bibliográfiájában mindez megtalálható (Pohárkovics a Matica gyakorlatát mentette át a Bibliográfiai Füzetekbe). A könyvek bibliográfiai leírása mellett a periodikumok anyagának repertorizálását tartom igazán jelentősnek, hiszen ezt az anyagot egyelőre csak a tanszéki sorozat dolgozza föl. Szerencsés döntés volt Pohárkovics részéről a bibliográfia hungarika jellegének fölerősítése. A lehetőségektől függően jómagam is igyekeztem begyűjteni a jugoszláviai magyar szerzők más nyelven (Jugoszláviában vagy külföldön) megjelent kötetaineik adatait. A világirodalomra vonatkozó cikkek rögzítése hasznos lenne, de ez már egy másik bibliográfia anyaga. Az elmúlt tíz év során olyan észrevételek is megfogalmazódtak, hogy hasznos lenne a periodikumokban közölt szépirodalmi anyag repertorizálása. Igen, ez egy újabb segédkönyv tárgya lehet.

Az elmúlt tíz év bibliográfiai gyűjtőmunkája során kissé tágabban értelmeztem az irodalom fogalmát, mint elődeim. Igyekeztem egybefogni könyvészeti, irodalmi, nyelvészeti, folklorisztikai, művelődéstörténeti, színházi, televíziós, rádiós és filmművészeti életünk minden jelentős és adott pillanatban jelentősnek tűnő történését, eseményét. A középpontban természetesen mindvégig a szépirodalom volt és van, egyre táguló, bővülő világával, szellemi, kulturális kapcsolataival. A háborús évek bibliográfiája érdekes mozgásokat mutat. Sajtónk alakulása meglepő módon mindvégig élénk, lapok, folyóiratok szűnnek meg, jönnek létre. Nyelv- és irodalomtudományunk, irodalmi életünk a mostoha körülmények ellenére folyamatosan gyarapszik, életben tartja díjait, rendezvényeit, intézményeit. A folklorisztikai kutatás hol nekilendül, hol szerényebb ütemben követi a népeletet. Művelődéstörténetünk viszont valósággal felvirágzik: gazdag helytörténeti anyag gyűlik össze időszaki kiadványainkban, végre beindul az egyháztörténeti kutatás, iskola-, művészet-, zene-, tudomány- és sporttörténetünk szintén értékes

¹⁵ I. m., 6. l.

publikációkkal gyarapszik. Színházi berkekben nagy az akarás. Nemcsak a hivatásos vajdasági magyar teátrumok környékén zajlik az élet, öntevékeny színjátszóink is tartják a frontot. Az elmúlt tíz év mennyiségi mutatóinak rohamos gyarapodása tehát nem csupán a bővített gyűjtőkör eredménye, hanem irodalmi, művelődési életünk lendületvételének a jele is. Az 1988-as tárgyév 2344 bibliográfiai egységet foglal magába 143 oldalon, 25 feldolgozott periodikummal. A további gyarapodásról beszéljenek a számok: 1990: 28 feldolgozott periodikum, 3256 tétel, 184 oldal; 1991: 31 feldolgozott periodikum, 3065 tétel, 180 oldal; 1992: 26 feldolgozott periodikum, 2082 tétel, 134 oldal; 1993: 26 feldolgozott periodikum, 2168 tétel, 155 oldal; 1994: 27 feldolgozott periodikum, 2685 tétel, 186 oldal; 1995: 31 feldolgozott periodikum, 3318 tétel, 255 oldal; 1996–97: kettős szám, 35 feldolgozott periodikum, 6415 tétel, 386 oldal; 1998–1999: kettős szám, 36 feldolgozott periodikum, 5528 tétel. Az adatok által is jelzett információbőség tehát mindenképpen irodalmunk, irodalmi életünk, kultúránk gyarapodását¹⁶ jelzi.

A fenti irodalmi szakbibliográfia mellett *Pató Imre*¹⁷ és *Bosnyák István*¹⁸ publikált még irodalmi, illetve folklorisztikai bibliográfiai összeállítást.

*Káich Katalin intézményi*¹⁹ *reperetórium*a, *bibliográfiája* nagyon jól hasznosíthatók a néhai Hungarológiai Intézetben folyó kutatások, illetve az itt működő szakemberek munkásságának, tudományos eredményeinek áttekintése során. Az *intézeti kiadványok repertórium*a 1968-tól, a tanszéki kiadótévékenység megindulásától, az intézmény működésének 25. évfordulója alkalmából tekinti át az 1969-ben alakult Hungarológiai Intézet publikációit, melyek az adott periódusban (1968–1983) folyó hungarológiai és kapcsolattörténeti kutatások maradandó dokumentumai. „Ez a kiadvány” – írja a szerző a Bevezetőben – „az Intézetünk Tanulmányok című évkönyveiben, valamint a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, illetve a Hungarológiai Közlemények című folyóiratában közzétett cikkek, tanulmányok,

¹⁶ Ispánovics Csapó Julianna: Egy sorozat nyomában. A jugoszláviai magyar irodalom bibliográfiájának évi füzetek 2002-ben. Tanulmányok, 2002

Ispánovics Csapó Julianna: Egy szak(irodalmi) bibliográfia tanulságai. Könyvtári Figyelő (Budapest), 2003. 2., 373–381. l.

¹⁷ Pató Imre: A Kanizsai Írótábor bibliográfiája. Hungarológiai Közlemények, 1984. 3., 1075–1106. l.

¹⁸ Bosnyák István: Jugoszláviai magyar népköltészeti kalauz (tanulmány, bibliográfia) Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1991

¹⁹ Káich Katalin: Az intézeti kiadványok repertórium 1968–1983. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1983. (A Hungarológiai és Komparatistikai Kutatások Jugoszláviai Bibliográfiája 1.)

Káich Katalin: Az intézeti dolgozók válogatott bibliográfiája 1959–1984. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1990. (A Hungarológiai és Komparatistikai Kutatások Jugoszláviai Bibliográfiája 2.)

dokumentumok, könyvismertetések és egyéb publikációk, továbbá az egyedi kiadványok repertóriumát tartalmazza. A Tanulmányok tizenöt fürete és a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, illetve a Hungarológiai Közlemények ötven száma került feldolgozásra, az egyedi kiadványok közül pedig mindazok, melyek 1968. és 1983. között a Tanszék, a Hungarológiai Intézet és a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete²⁰ kiadásában (esetleg társkiadó részvételével) láttak napvilágot.”²¹ Az intézeti dolgozók válogatott bibliográfiája az 1959–1984 közötti időszak publikációinak az útmutatója, vagyis az újvidéki Magyar Tanszék megalakulásának a pillanatától dokumentálja a vajdasági magyarság tudományos kutatóintézményében folyó hungarológiai és komparatistikai kutatások eredményeit. A tematikus elrendezésű bibliográfia a területi elvet követve csak a Jugoszláviában megjelenő/megjelent magyar nyelvű periodikumok adatait dolgozta föl. Mindkét bibliográfia egy induló sorozat része, első, illetve második kötete. A hungarológiai és komparatistikai kutatások jugoszláviai bibliográfiája Bosnyák István sorozatbevezetője szerint összesen négy kötetből állt volna. Az ütemterv harmadik kötete „...összegezhetné a jugoszláviai magyar lapokban, folyóiratokban és kiadóházakban 1945-től 1985-ig más szerzők tollából megjelent hungarológiai és kapcsolattörténeti munkákat. Végül, negyedik kötetként, a jugoszláv nemzetek és nemzetiségek nyelvén a felszabadulás óta megjelent ugyanilyen tárgyú cikkek, tanulmányok bibliográfiai feldolgozása zárhatná sorozatunkat.”²² Csak sajnálni lehet, hogy a vállalkozás befejezetlen maradt. A harmadiknak tervezett kötet anyaga jórészt felbukkan irodalmi szakbibliográfiánkban is, a negyedik összeállításán, a témára vonatkozó délszláv, illetve kisebbségi (szlovák, román, ruszin) nyelvű közlemények begyűjtésén viszont talán ma is érdemes lenne elgondolkodni.

Vajdaság bibliográfiájában a tartomány területén megjelent/megjelenő tankönyvek is szerepelnek. Ám ha valaki a vajdasági magyar nyelvű tankönyvek története iránt érdeklődne, annak számára mégis gyorsabb és eredményesebb, s talán legmegbízhatóbb kutatási segédlet az első kézből vett információ, azaz az újvidéki Tankönyvkiadó Intézet három kötetnyi kiadói bib-

²⁰ A Hungarológiai Intézet, valamint a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék 1976-ban egyesült, így jött létre az új intézmény Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete néven, a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei című folyóirat pedig Hungarológiai Közlemények címen jelent meg a továbbiakban.

²¹ Káich Katalin: Bevezető = K. K.: Az intézeti kiadványok repertórium. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1983, 9. l.

²² Bosnyák István: Egy bibliográfiai kissorozat elé = Káich Katalin: Az intézeti kiadványok repertórium. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1983, 8. l.

*liográfiája*²³ lenne, amely a teljesség igényével prezentálja az intézmény könyvtermését (időrendben, iskolatípusok és fokozatok szerint), számba véve ezen belül a magyar nyelvű oktatást segítő publikációkat is.

A vajdasági magyar könyvkiadók, nem tudni miért, nem tartják túl fontosnak a reklámanyag (katalógusok, rölapok) készítését, nem szólva a bibliográfia műfajáról. A Tankönyvkiadón kívül csupán három kivételtől szólhatunk. Az újvidéki *Forum Könyvkiadó* két átfogó retrospektív, leíró *bibliográfiáját*²⁴ Csáky S. Piroska, az újvidéki Magyar Tanszék könyvtártudományi szakembere, bibliográfusa készítette el. A segédkönyvek az intézmény teljes, nem csak magyar nyelvű kiadványtermését mutatják be időrendben, azon belül szerzői betűrendben. A fenti két segédlet az 1957-ben alakult kiadó kiadványtermésének műfaji gazdagságáról tanúskodik, a kötetek folyamatos tétele számozása nyomán pedig megtudhatjuk, hogy 1957–1999 között a Forum Könyvkiadó 2041 könyvvel, nyomtatvánnyal gazdagította a vajdasági magyar kultúrát. A szintén újvidéki székhelyű, 1977-ben alapított *Agapé Katolikus Egyházi Lap- és Könyvkiadó* időrendbe (azon belül szerzői betűrendbe) rendezett kiadványjegyzékét²⁵ Kókai Sándor kezdte el, és Szabó Judit, a kiadó történész munkatársa fejezte be. Az Újvidéken működő civil szervezet, *Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság (JMMT)* teljes könyvtermését bemutató legfrissebb *bibliográfia*²⁶ a szabadkai Új Kép című folyóirat részpublikációjaként került az érdeklődők kezébe. Vajon mikor lesz a fentiekhez hasonló kiadói összegzése az újvidéki Vajdasági Magyar Tudományos Társaságnak, a Családi Kör (Újvidék) című hetilapnak, a szabadkai Szabadegyetemnek (két ismert sorozata: Életjel

²³ Библиографија / Bibliográfia / Bibliografia / Bibliografie / Библиография – Tankönyvkiadó Intézet 1965–1985. Szerk. Stojadin Ljubenković. Zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad, 1985

Библиографија = Bibliografija = Bibliográfia = Bibliografia = Bibliografie = Библиография – Tankönyvkiadó Intézet 1986–1990. Zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad, 1991

Библиографија – издања завода за уџбенике и наставна средства 1993–1997. Szerk. Petar Pijanović. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997

²⁴ Csáky S. Piroska: A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1957–1983. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1984

Csáky S. Piroska: A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1984–1999. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2000

²⁵ Kókai Sándor – Szabó Judit: Az Agapé kiadványainak könyvjegyzéke / Lista knjiga u izdanju Agapéa / List of Agapé Books. Agapé, Újvidék, 2003

²⁶ A JMMT bibliográfiája 1993–2000 /Ispánovics Csapó Julianna = Önmagunk nyomában. A JMMT jubiláris évkönyve 1990–2000. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék, 2000, 299–331. l.

Ispánovics Csapó Julianna: A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság Kiskönyvtára 1990–2005 (bibliográfia). Új Kép, 2005. 9., 39–46. l.

Könyvek, Életjel Miniatűrük), a szabadkai Grafoproduktnak, a tóthfalusi Logosnak, a szabadkai Magyarságkutató Tudományos Társaságnak, a zentai Thurzó Lajos Közművelődési Központnak, a Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Körének, a kanizsai Cnesának...?

Nemzeti, szak-, intézményi, kiadói bibliográfiáink sorába szerény számban illeszkednek a régió magyar vonatkozásokkal is bíró *helytörténeti/helyismereti* könyvészeti összefoglalói. Páll Sándor a szerzője a *Becse bibliográfiája*²⁷ c. kiadványnak, amely egy nyomdászattörténeti tanulmány kíséretében területi elv alapján, nyelvtől és szerzőtől függetlenül, a teljesség igényével kíván begyűjteni minden becsei, Becsével kapcsolatos monografikus és időszaki kiadványt, kis- és aprónyomtatványt. A segédkönyv szerkezete kronologikus, további bontásban a szerzők betűrendjében közli a címleírásokat. A dokumentumok leírása a kiadványok kézbevételeével történt, s ehhez kapcsolódóan a szerző lelőhelyjegyzéket is kreált, hiszen minden tétel után jelzi, hol, melyik könyvtárban, múzeumban, levéltárban található a vonatkozó dokumentum. *Szabadka helytörténeti bibliográfiája*²⁸ a fentitől sokkal impozánsabb vállalkozás. A három kötetnyi bibliográfia nem egy szerző munkája. Munkatársai: Szentgyörgyi István [1921–2004], Eva Bažant, Nevenka Bašić Palković, Kiss Gusztáv, Katarina Čeliković. A bibliográfia gyűjtőköre Szabadka-centrikus, az első két kötet időrendet követve, azon belül betűrendben közli a könyvek, gyűjteményes munkák, antológiák, tankönyvek, évkönyvek, kis- és aprónyomtatványok láttamazás alapján történő leírását. Külön fejezetben jelennek meg az iskolai értesítők, naptárak, időszaki kiadványok adatai. A „trilógia” harmadik kötete a monografikus kiadványok címleírásaiban a használhatóság terén modernebb szempontokat érvényesít: a bibliográfiai tételek szerkezete az ISBD (M) ajánlásait követi, s nem mellékes, hogy a segédkönyvet, akár Vajdaság bibliográfiáját, több mutató (személynév, cím, kiadó, nyomda, szerb/horvát/magyar nyelvű tárgymutató) teszi használhatóbbá.

A *személyi, illetve perszónálbibliográfia* terén is akad még bőven tenni-való. Az első *önálló kötet* formájában közreadott ilyen jellegű munka a vaj-

²⁷ Páll Sándor: Бечејска библиографија / Becse bibliográfiája. I. füzet, 1805–1944. Városi Múzeum és Képtár, Becse, 1989

²⁸ Szentgyörgyi István [1921–2004] – Eva Bažant – Nevenka Bašić Palković: Subotička bibliografija / Szabadka bibliográfiája 1764–1869. Monográfia, Szabadka, 1988.

Szentgyörgyi István [1921–2004] – Eva Bažant: A szabadkai kiadványok bibliográfiája. II. füzet, 1870–1918. – Forum Könyvkiadó, Újvidék–Városi Könyvtár, Szabadka, Monográfia, 1993

Kiss Gusztáv – Eva Bažant – Katarina Čeliković: Subotička bibliografija. Sveska 3. svezak, 1918–1944, deo 1 dio. Monografske publikacije / A szabadkai kiadványok bibliográfiája, 3. füzet, 1918–1944, 1. rész, monografikus kiadványok. Városi Könyvtár, Hrvatska čitaonica, Szabadka, 2003

dasági magyar kultúra, irodalom történetében 1977-ből való: Dér Zoltán *Csáth Géza*-bibliográfiájáról²⁹ van szó. Időrendben haladva Bosnyák István készített egy füzetnyi bibliográfiai tájékoztatót *Sinkó Ervinnek*³⁰ a horvát irodalomban elfoglalt helyéről, ugyanő állította össze *B. Szabó György* irodalomtörténésznek, az újvidéki Magyar Tanszék egykori tanárának a bibliográfiáját³¹. Vékás János *Szeli István*³² műveit és a róla szóló szakirodalmat gyűjtötte egybe száz oldalon, Györe Géza *Fehér Ferenc*-bibliográfiájának³³ viszont sajnos, csak az első kötete jelent meg. Csáky S. Piroska *Bori Imre*-bibliográfiája³⁴ zárja a sort. A terjedelmes, akkor még lezáratlan életmű 139 oldalon 2403 bibliográfiai egységet számlál, s ékes bizonyítéka irodalmunk legtermékenyebb alkotói magatartásának. A vajdasági magyar vonatkozású személyi bibliográfiák másik csoportja *időszaki kiadványokban, folyóiratokban* látott napvilágot. Az újvidéki Létünkben adta közre Bosnyák István *Sinkó Ervin*³⁵ műveinek bibliográfiáját, a Hídban jelent meg 1979-ben Fehér Ferentől *Heller Ágnes* műveinek jegyzéke³⁶, ugyanitt publikálta Csáky S. Piroska *Edvard Kardelj* és *Tito*³⁷ magyarul megjelent munkáinak adatait, valamint Pastyik László *Tóth Ferenc* biobibliográfiáját³⁸. Mák Ferenc³⁹ a szabadkai Üzenet c. irodalmi folyóiratban közölte *Herceg János* pályakezdésének és írói működése első korszakának bibliográfiáját, ugyanitt tanulmányozhatjuk *Jámbor Pál*⁴⁰ szabadkai lapokban megjelent írásainak jegy-

²⁹ Dér Zoltán: *Csáth Géza*-bibliográfia. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete– Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1977

³⁰ Bosnyák István: *Sinkó Ervin* a horvát irodalomban (bibliográfiai tájékoztató) 1945–1959. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1979

³¹ B. Szabó György munkásságának szelektív bibliográfiája. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1990.

³² Vékás János: *Szeli István*-bibliográfia. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1989
Előzménye: Pastyik László: *Szeli István* élete és munkái (biobibliográfia). Hungarológiai Közlemények, 1981. 4., 529–546. l.

³³ Györe Géza: *Fehér Ferenc*-bibliográfia I. JMMT, Újvidék, 1991

³⁴ Csáky S. Piroska: *Bori Imre* bibliográfia (1950–1992). Forum Könyvkiadó–Magyar Tanszék, Újvidék, 1994

³⁵ Bosnyák István: *Sinkó Ervin* 1914–1975 (bibliográfiai vázlat). Létünk, 1977. 3–4., 190–240. l.

³⁶ Fehér Ferenc [1933–1994]: *Heller Ágnes* műveinek bibliográfiája. Híd, 1979. 6., 796–801. l.

³⁷ Csáky S. Piroska: *Adalékok egy életműhöz. Edvard Kardelj* magyarul. Híd, 1979. 3., 330–342. l.

Tito művei magyarul a Vajdaságban / Csáky S. Piroska. Híd, 1980. 5., 673–696. l.

Tito művei és a magyar olvasóközönség / Csáky S. Piroska. Híd, 1981. 5., 620–625. l.

³⁸ P. L. [Pastyik László]: *Tóth Ferenc*. Híd, 1981. 1., 87–89. l.

³⁹ Mák Ferenc: *Herceg János* pályakezdésének és írói működése első korszakának bibliográfiája (1927–1944). Üzenet, 1989. 7–9., 576–588. l.

⁴⁰ Kasza Ibolya: *Jámbor Pál* művei a szabadkai lapokban. Üzenet, 1997. 7–8., 499–520. l.

zékét. *Bányai János* műveinek válogatott bibliográfiáját (1961–1999)⁴¹ Csáky S. Piroska összeállításában tekintheti át az érdeklődő, Csapó Julianna *Penavin Olga*⁴²- és *Juhász Erzsébet*⁴³-bibliográfiája a Tanszék folyóirataiban, a Hungarológiai Közleményekben, valamint ugyanennek az intézménynek a Tanulmányok című évkönyvében lapozható föl. Végezetül 2000-ben láttak napvilágot egy *Németh István-bibliográfia*⁴⁴ előmunkálatai az újvidéki Hídban. Egyedülálló vállalkozás *Jung Károly* biográfiával ellátott „autobibliográfiája”⁴⁵, melyet maga a szerző állított össze hatvanadik születésnapja alkalmából, s amely a *Létünk* című folyóirat szeparátumaként is eljutott az érdeklődőkhöz. Szelektív segédletről van szó, amely csak a szerző néprajzkutatói–folklorisztikai munkásságának könyvészeti adatait sorakoztatja föl: „Egy–egy tárgyéven belül először a Szerző önálló monográfiái és kötetei, az általa válogatott, szerkesztett vagy közreműködésével készült más könyvek, ezután tanulmányai, cikkei és esszéi, szakmai publicisztikája és ismertetései következnek. Itt szerepelnek még népköltészeti műfordításai és néhány fontosabbnak vélt interjú. A bibliográfia tartalmazza az önálló és közreműködésével készített kötetek ismertetéseinek adatait is. E bibliográfiát a Szerző állította össze, több okból is: elsősorban azért, mert igény mutatkozott rá, másrészt mindössze egy vérszegény korai előzménye létezik. Harmadsorban pedig azért, mert buzgó kortársakra nem számított, s a hálás utókorba vetett bizalma igen nagy mértékben megkérdőjelezhető.”⁴⁶ A buzgó kortársak hiánya és Jung Károly pesszimista világlátása ellenére annyi jó is van a dologban, hogy a szerző e részben kényszerűnek tűnő vállalkozás realizálása közben akaratlanul is számot ad a bibliográfia tudománya terén való közismert jártasságáról is.

Fontos és nagyon hasznos fejezetei a vajdasági magyar bibliográfiai kutatásoknak a repertóriumok, illetve cikkbibliográfiák. 1976-os keltezésű Pató Imre *Híd-repertórium*a⁴⁷, amely a közismert folyóirat korai, 1945 előtti időszakának a tartalmát tárja föl. Az első nyolc évfolyam feldolgozása so-

⁴¹ Bányai János műveinek válogatott bibliográfiája 1961–1999 / Csáky S. Piroska. Híd, 1999. 11., 828–839. l.

⁴² Csapó Julianna: Penavin Olga tiszteletére. Adatok Penavin Olga bibliográfiájához. Különlenyomat a Hungarológiai Közlemények 1996. 4. számából, 101–135. l.

⁴³ Csapó Julianna: Adatok Juhász Erzsébet bibliográfiájához. Tanulmányok–Studije, 1998., 31. füzet, 10–39. l.

⁴⁴ Kopilovity Hajnalka: Előmunkálatok Németh István műveinek bibliográfiájához. Híd, 2000. 8., 515–532. l.

⁴⁵ Jung Károly hatvanéves. Életemről. Folklorisztikai munkásságának bibliográfiája 1972–2004. Különnyomat a *Létünk* 2005. 3. számából. *Létünk*, Újvidék, 2005

⁴⁶ Folklorisztikai munkásságának bibliográfiája 1972–2004. I. m., 75. l.

⁴⁷ Pató Imre: A Híd repertórium (1934–1941). Hungarológiai Intézet–Forum Könyvkiadó–Híd, 1976

rán a szerző először időrendben sorolja föl a bibliográfiai egységeket, majd az analitikus részben téma szerint csoportosítja az írásokat, a lap jellegét, s nem az ETO szakrendjét tartva szem előtt. Ugyanő állította össze a *Hétről-Hétre* (1934–1935) című szabadkai, magazinszerű hetilap repertóriumát⁴⁸. Az *Új Symposion*⁴⁹ repertorizálása időről időre, retrospektív füzetek formájában történt. Az 1961–1975-ös tárgydőszak feldolgozója Polyák Márta, Silling István, Szabó Márta (szerkezete tematikus, tagolása a folyóirat jellegéből adódóan: szépirodalom, értekező próza, mellékletek). Az 1976–1979-es időszak tartalmát Papp József (ma muraszombati bibliográfus-könyvtáros) tette könnyebben kutathatóvá a fent említett füzetek szerkezeti megoldásaihoz igazodva. A harmadik tárgydőszakot (1980–1981) feldolgozó füzet szerzője szintén Papp József, az 1982–1983-as évek anyagát Kántor Csilla repertorizálta, az utolsó periódus (1984–1992) feltárója Csapó Julianna és Jablonszky Ildikó (Raffai Éva és Takács Ilona munkáinak felhasználásával). Nem kevésbé fontos az újvidéki Magyar Szó *Kilátó* című kulturális mellékletének repertórium⁵⁰, amely az újvidéki Magyar Tanszék folyóiratában, a Hungarológiai Közleményekben jelent meg két részben. Szerzője Csanyiga Mónika, a Tanszék abszolvense. A Farkas Attila informatikus és Kiss Gusztáv bibliográfus nevével fémjelzett *Üzenet*⁵¹ és *Hid-repertórium*⁵² adatbáziskezelő program segítségével készült. A szabadkai *Üzenet* című irodalmi, művészeti, kritikai és társadalomtudományi folyóirat retros-

⁴⁸ Pató Imre: A *Hétről-Hétre* repertórium. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék–Munkásegyetem, Szabadka, 1983

⁴⁹ Az *Új Symposion* 50 számának bibliográfiája. Összeállította Thomka Beáta. *Új Symposion*, Újvidék, 1970

Az *Új Symposion* repertórium [1961–1964] (1965–1975) I–II. Készítette: Polyák Márta, Silling István, Szabó Márta. Újvidék, 1976.

Az *Új Symposion* repertórium (1976–1979) I–II. Készítette: Papp József. Újvidék, 1980

Az *Új Symposion* repertórium (1980–1981). Készítette: Papp József. Újvidék, é. n.

Az *Új Symposion* repertórium (1982–1983). Készítette: Kántor Csilla. Újvidék, é. n.

Új Symposion : bibliográfia [1984–1992]. Készítette: Csapó Julianna és Jablonszky Ildikó (Raffai Éva és Takács Ilona munkáinak a felhasználásával). Forum LKNTKV, Újvidék, 1992

⁵⁰ Csanyiga Mónika: *Kilátó* (1961–2001). Repertórium I. Szépirodalom. Hungarológiai Közlemények, 2002. 3., 15–91. l.

Csanyiga Mónika: *Kilátó* (1961–2001). Repertórium II. Kritika. Hungarológiai Közlemények, 2002. 4., 115–169. l.

Csanyiga Mónika: *Kilátó* (1961–2001). Repertórium III. Hungarológiai Közlemények, 2003. 1., 79–114. l.

Csanyiga Mónika: *Kilátó* (1961–2001). Repertórium IV. Nyelvtudomány. Hungarológiai Közlemények, 2003. 2., 140–175. l.

⁵¹ Kiss Gusztáv–Farkas Attila: *Üzenet* (1971–1997) (bibliográfia). Szabadegyetem, Szabadka, 1998

⁵² Kiss Gusztáv–Farkas Attila: *A Híd repertórium* 1976–2001. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2005

pektív repertóriuma „...áttekintést nyújt a folyóirat megjelenésének gyakoriságáról, a szerkesztők és szerkesztőbizottságok változásairól, a szerzőkről és írásaikról, a fordítókról és fordításaikról, a folyóirat lapjain kibontakozó vitákról és kérdésekről.”⁵³ A 491 oldalon elrendezett 7166 tétel bibliográfiai leírása az ISBD nemzetközi szabványa szerint készült, s ahol szükséges, a tételek annotáltak. A repertorium szerkezete követi a magyar irodalomtörténeti bibliográfiák kialakult gyakorlatát, az újvidéki Magyar Tanszéken készült repertorium, szak(irodalmi) bibliográfia elrendezését, vagyis az előbbieknél megfelelően egy kronologikus részben képet kaphatunk a folyóirat egyes évfolyamainak, számainak tartalmáról, illusztrációiról, a tematikus számok felépítéséről. A második rész az általános és személyi rész tematikus blokkján keresztül ugyanennek az anyagnak a műnemi/műfaji, tematikus elrendezését nyújtja. Mindezt név- és a fordítók mutatója egészíti ki, s így négy szempont szerint is kereshetünk a repertóriumban. Az újvidéki Híd című irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat visszapillantó repertóriuma a folyóirat 70. Évi jubileumára készült el. A jóval nagyobb anyag (638 oldalon 12115 tétel, 1976–2001-ig terjedő tárgyidőszak) egybeszerkesztése az Üzenet repertóriumához hasonlóan szintén műnemi/műfaji, tematikus elrendezés szerint (a folyóirat jellegéből adódóan módosított szakrendben, akár Pató Imre repertóriuma) kínálja az információkat, a kronologikus rész azonban, nyilván terjedelmi okokból, kimaradt. A kötetet ebben az esetben is személynévmutató és a fordítók indexe egészíti ki. A kutató tehát három szempont szerint kereshet. A Híd bibliográfiai leírásától szintén eltekintettek a szerzők, pedig hasznos lett volna egy ilyen rész is, hiszen egy hosszú időn át folyamatosan megjelenő folyóirat esetében különösen hasznos lenne tudni a kiadvány címváltozásairól, szerkesztőváltásairól, a szerkesztőbizottság összetételének az alakulásáról, az alapító és kiadó változásairól, a nyomdaváltásokról, a terjesztési adatokról stb.

Végezetül Szabó József *Bácsország*-⁵⁴, Kiss Gusztáv *Aracs*-⁵⁵ és Kiss Piroska *Új Kép*-⁵⁶ repertóriumát illik megemlítenünk. Mindhárom segédlet a vonatkozó folyóiratban látott napvilágot.

Vajdasági magyar *sajtóbibliográfiák* nem túl nagy számban készültek. S ez nem csoda, hiszen a bibliográfiai kutatásnak és adatfeldolgozásnak talán

⁵³ Kiss Gusztáv: Bevezető. = K. G.–F. A.: Üzenet (1971–1997) (bibliográfia). Szabadegyetem, Szabadka, 1998, 5. l.

⁵⁴ Szabó József: Repertorium. Bácsország (melléklet), 2000. jan–febr., I–VIII. l.

⁵⁵ Kiss Gusztáv: Az Aracs eddigi számainak tartalomjegyzéke. Aracs, 2003. I., 103–1206. l.
Kiss Gusztáv: Az Aracs 2003. évi tartalommutatója. Aracs, 2004. I., 90–95. l.

⁵⁶ Kiss Piroska: Az Új Kép I–II. évfolyamának (1997, 1998) repertóriuma. Új Kép (Tanár-melléklet), 2001. dec., 1–28. l.

Kiss Piroska: Az Új Kép III–IV. évfolyamának (1999–2000) repertóriuma. Új Kép (Tanár-melléklet), 2002. ápr., 1–28. l.

a legnehezebb, a legaprólékosabb, a legtöbb időt és terepmunkát igénylő műfaja ez, s ezen a tényen majd csak egy behálózott könyvtári világ, egy közvetlen hozzáférhetőségű katalógusrendszer segíthet. *Újvidék* sajtótörténetét két nyomtatott segédlet is áttekinti. *Bogdan T. Stanojev* katalógusa⁵⁷ az 1825–1975-ig, *Milana Bikicki* és *Ana Kačanski* bibliográfiája⁵⁸ pedig az 1824–1918-ig terjedő időszak teljes, nyelvektől független (magyar, német, szlovák, román, izraelita) sajtóörképét kívánja megrajzolni. Mindkét kiadvány közöl lelőhelyjegyzéket is. Nem bibliográfiák ugyan, de fontos munkák (s esetleg a jövőben bibliográfiává is fejleszthetők) *Kolozsi Tibor*⁵⁹ két vaskos monográfiája, amelyek a *szabadkai sajtó történetét* dolgozza föl, *Németh Ferenc nagybecskereki sajtótörténete*⁶⁰ (szintén közöl egyféle, de nem bibliográfiai jegyzéket), valamint *Simonyi Máriának a vajdasági politikai sajtót* bemutató könyve⁶¹. Fontos vállalkozás a szabadkai *Új Kép* című pedagógiai szakfolyóiratban publikált, *a régió iskolai értesítőit leltározó bibliográfia*⁶², melynek készítője *Kiss Gusztáv*, a szabadkai Városi Könyvtár bibliográfusa. Hiánypótló munka *Pejin Attila* zentai történész *zentai sajtóbibliográfiája*⁶³, amely a teljesség igényével dolgozza föl a zentai sajtótörténet 1875–1962 közötti időszakát.

A XX/XXI. század fordulója fokozatosan újrászüli, átalakítja, továbbfejleszti a bibliográfiát, amely lassan az információkezelés egyre fontosabb forrásává növi ki magát. A hagyományos bibliotéka az állomány köré szerveződik, gyűjti, megőrzi, rendszerezi és hozzáférhetővé teszi a dokumentumokat. A jó könyvtár sok és sokféle dokumentumot gyűjt, ideális körülmények között tárolja őket, naprakészen rendszerezi, katalógusai, raktári rendszere, olvasószolgálatára révén könnyen és gyorsan hozzáférhetővé teszi az állomány egységeit. Az olvasó nem léphet teljesen tudatlanul ebbe a világ-

⁵⁷ Bogdan T. Stanojev: 150 године новосадске штампе (каталог) / 150 éves az újvidéki sajtó (katalógus).: Narodna biblioteka, Novi Sad, 1976

⁵⁸ Milana Bikicki–Ana Kačanski: Библиографија новосадске штампе 1824–1918. Biblioteka Matice srpske, Novi Sad, 1977

⁵⁹ Kolozsi Tibor: Szabadkai sajtó (1848–1919). Munkásegyletem, Szabadka, 1973
Kolozsi Tibor: Szabadkai sajtó (1919–1945). Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1979

⁶⁰ Németh Ferenc: A nagybecskereki sajtó története 1849–1918. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2004

⁶¹ Simonyi Mária: A magyar politikai sajtó története 1918-ig a mai Vajdaság területén. Logos, Tóthfalu, 2003

⁶² Kiss Gusztáv: A magyar nyelvű értesítők a Vajdaságban I. *Új Kép* (Tanárnelléklet), 2001. ápr., 1–28. l.

Kiss Gusztáv: A magyar nyelvű értesítők a Vajdaságban II. *Új Kép* (Tanárnelléklet), 2001. máj–jún., 1–48. l.

⁶³ Pejin Attila: A zentai hírlapok történeti bibliográfiája (1875–1962). Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta, 2004

ba. Ismernie kell a könyvtári rendszer működését (könyvtártípusok, könyvtárközi kölcsönzés, katalógusok használata), ha gazdaságosan akar bánni a könyvtári kutatásra szánt idővel. A modern könyvtár továbbra is dokumentumokat gyűjt, tárol és dolgoz föl, a kliensnek/olvasónak azonban, mint minden tisztességes információforrás, nem dokumentumokat, hanem információkat bocsát a rendelkezésére. A XXI. századi könyvtár egyre többféle adathordozót tárol (kézíratos, nyomtatott, auditív, vizuális, audiovizuális, digitális, virtuális), s ez a gyarapodás, sokrétűség a hagyományos rendszeren belül egyre nehezkesebbé teszi a dokumentumokban rejtőző tudás elérését. Ezen a ponton lép be a képbe a bibliográfia, az információfeltárás tudománya, eszköze, ennek is legmodernebb, legpraktikusabb formája, a közvetlen hozzáférhető elektronikus könyvtári katalógus, bibliográfia.

Szerbia épülő elektronikus katalógushálózatában a vajdasági magyar, illetve hungaricumot is őrző könyvtárak katalógusai jórészt még nem hozzáférhetőek. Kivételt képez a Matica srpska Könyvtárának katalógusa, amely egyben a nemzeti bibliográfia alapja is, s amely a maga kb. 40.000 magyar címszavával 1990 óta készül számítógépes adatbázis formájában. Hálózatra kapcsolódott a zombori Városi Könyvtár, s remélhetőleg az itt őrzött magyar anyag is hamarosan elérhető lesz az interneten keresztül. A szabadkai Városi Könyvtárba nemrég érkeztek meg a számítógépek, a könyvtár munkatársai az újvidéki Matica srpska munkatársainak segítségével már elvégezték az első számítógépes adatfeldolgozáshoz szükséges tanfolyamot. Zentán a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet önálló vajdasági magyar hungarika-adatbázist épít, ami jelen pillanatban is elérhető... Valami tehát kezd történni Vajdaságban is a könnyebb, gyorsabb információcsere érdekében, s talán nem indokolatlan a magunkévá tenni Pejín Attila optimizmusát, aki bibliográfiájának előszavát az alábbi gondolatokkal zárja: „Vitathatatlan, hogy az elektronikus sajtó és az egyéb média lassú, de biztos halálra ítélte a nyomtatott hírlapot. Akik mellette nőttek fel, bizonyára még éltetik majd egy ideig, de az új generációk a reggeli kávé már az Interneten szőrfözve fogják elfogyasztani. Így van ez jól, hiszen a régi után illik is vágyakozva sóhajtozni, de visszasírni értelmetlen. S a régi és az új valahol találkozik, ha másképp nem, úgy az ilyen bibliográfiák lapjain, amelyek majd szintén rákerülnek az Internetre, s rekordidő alatt közkinccsé válnak.”⁶⁴

⁶⁴ I. m., 5. l.

Irodalom

1. Frédéric Barbier: A könyv története. Osiris Kiadó, Budapest, 2005
2. Tudományos kutatás és együttműködés informatikai bázison. Magyar Tudomány, 1999. 4., 459–463. l.
3. Csáky S. Piroska: Hungarika-kutatás Vajdaságban = Cs. S. P.: Könyv, könyvtár, olvasó. JMMT– Magyar Tanszék, Újvidék, 1997, 177–189. l.
4. Orvos Mária: Előszó = Hírünk a világban VII. JMMT, Újvidék, 2006, IX. l.
5. Pastyik László: A jugoszláviai magyar folyóiratok és lapok 1968. évi magyar irodalom-történeti repertórium. Hungarológiai Intézet, Újvidék, 1970
6. Pohárkovich Elvira: A jugoszláviai magyar irodalom 1986. évi bibliográfiája. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete–Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1992
7. Ispánovics Csapó Julianna: Egy sorozat nyomában. A jugoszláviai magyar irodalom bibliográfiájának évi füzetek 2002-ben. Tanulmányok, 2002
8. Ispánovics Csapó Julianna: Egy szak(irodalmi) bibliográfia tanulságai. Könyvtári Figyelő, 2003. 2., 373–381. l.
9. Káich Katalin: Bevezető = Az intézeti kiadványok repertórium. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1983, 9. l.
10. Bosnyák István: Egy bibliográfiai kissorozat elé = Káich Katalin: Az intézeti kiadványok repertórium 1968–1983. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1983, 8. l.
11. Kiss Gusztáv: Bevezető = K. G.–F. A.: Üzenet (1971–1997) (bibliográfia). Szabadegyetem, Szabadka, 1998, 5. l.
12. Pejín Attila: A zentai hírlapok történeti bibliográfiája (1875–1962). Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta, 2004

HUNGARIAN BIBLIOGRAPHIES IN VOJVODINA AT THE BEGINNING OF THE 21th CENTURY

This paper is a survey of Hungarian bibliography in Vojvodina at the beginning of the twenty first century; it touches upon the stages of bibliographical compilation, makes an effort to sum up the types of Hungarian-related bibliographies by keeping to the fore their place of edition, the publisher, date of publication, author, form of appearance as well as the type of publication. The core of the study deals with the description and analysis of some current and retrospective publications of national character: subject-, institutional-, local or regional history-, and press-work bibliographies or personal indexes to periodicals. Where do we stand now concerning the digitalization of the above printed material, i.e. the creation of an entirely electronic database? – asks the author to end her study.

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of Hungarian Studies : az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Tanszékének folyóirata / felelős szerkesztő Bányai János ; főszerkesztő Harkai Vass Éva. – 8. évf., 26/27. sz. (1976).– Újvidék : Magyar Tanszék, 1976.– 24 cm

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása

ISSN 0350-2430

COBISS.SR-ID 17698